

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Гулов Ш.М.

**НАЗАРИЯ ВА ТАЪРИХИ
АНДОЗБАНДӢ
ВАСОИТИ ТАЪЛИМӢ**

Душанбе 2022

УДК: 336.2 (075.8)
ББК: 67.99 (2) 2 (2Т)

Гулов Ш.М.

**Назария ва таърихи андозбандӣ: васоити таълимӣ. Душанбе:
2022, 200 сах.**

Муқарризон: д.и.и., профессор Умаров Ҳ.У.
н.и.и., дотсент Қаюмов С.Ш.
н.и.и., дотсент Алишоев Х.Ҳ.

Васоити таълимии назария ва таърихи андозбандӣ аҳамияти андозхоро дар ҷамъият асоснок намуда, назарияи андозро аз нуқтаи назари мактабҳои мухталифи иқтисодӣ ва ақидаҳои олимону дар ин самт дар бар гирифтааст. Дар васоити таълимӣ пайдоиши андозҳо ва рушди онҳо мавриди таҳлил қарор гирифта, зиннаҳои инкишофи низоми андозбандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон оварда шудааст. Донишмандони моҳият ва таърихи андозбандӣ на танҳо барои иқтисодчиён, балки барои мутахассисони дигар соҳаҳо низ зарур мебошад.

Васоити таълимии мазкур барои донишҷӯёни тамоми мактабҳои олии миёнаи махсус тавсия мегардад.

Бо қарори Шӯрои илмию методии ДМТ аз 28.03.2022, суратмаҷлиси №6/4 ба ҷоп тавсия карда шудааст.

ISBN: 978-99997-0-663-1

МУНДАРИҶА

Пешгуфтор

Муқаддима. Курси мухтасари пайдоиши андозҳо

1. Фанни таърихи андозбандӣ ва назарияи умумии андозҳо
2. Марҳилаҳо ва рушди андозбандӣ
3. Низоми даромадҳои давлатӣ
4. Таҳаввули ақидаҳо оид ба нақши давлат дар иқтисод ва мавқеи андозҳо дар даромади хазинадорӣ

ФАСЛИ 1. НАЗАРИЯИ АНДОЗҲО

Боби 1. Таҳаввулоти нақши иқтисодии давлат ва назарияҳои асосии андоз

1. Назарияи андоз аз нигоҳи мактабҳои гуногуни иқтисодӣ
2. Назарияҳои мухталиф ва ҷузъии андозбандӣ

Боби 2. Мазмун ва моҳияти иқтисодии андозҳо

1. Моҳият ва аҳамияти андозҳо
2. Унсурҳои асосии андоз
3. Вазифаҳои асосии андозҳо
4. Гурӯҳбандии андозҳо

Боби 3. Иқтидори андозӣ

1. Мафҳум ва моҳияти иқтидори андозӣ
2. Роҳҳои васеъ кардани иқтидори андоз

Боби 4. Тақсимооти бори андоз

1. Мафҳуми бори андоз
2. Таъсири чандирии тақозо ва арза ба тақсимооти бори андоз
3. Назарияи воғузорнамоии андозҳо

Боби 5. Низоми молиявӣ ва сиёсати молиявии давлат

1. Зарурият, моҳият ва сохтори молия
2. Буҷаи давлатӣ ва таркиби он. Касри буҷа.
3. Қарзи давлатӣ ва намудҳои он

Боби 6. Сиёсати андозию буҷетӣ (фискалӣ)

1. Мафҳум ва моҳияти сиёсати андозию буҷетӣ (фискалӣ)
2. Воситаҳои сиёсати андозию буҷетӣ (фискалӣ)
3. Намудҳои сиёсати буҷетии андозӣ (фискалӣ)

ФАСЛИ 2. ТАЪРИХИ АНДОЗҲО

Боби 7. Пайдоиши муносибатҳои андозӣ дар давраи қадим

1. Пайдоиши андозҳо дар замонҳои қадим

2. Намуди андозҳо дар ҷаҳони қадим (антиқа)

Боби 8. Низоми андоз дар давраи Феодализм

1. Заминаҳои пайдоиши андозбандӣ дар марзи Тоҷикистони имрӯза
2. Низоми иқтисодӣ ҳамчун асоси фаъолияти низоми андозбандӣ
3. Шаклҳои андозбандӣ дар давраҳои ҳукмронии Сомониён
4. Сиёсати андозӣ дар замони ҳукмронии Темуриён

Боби 9. Муносибатҳои андозӣ ва низоми андоз дар Аморати Бухоро

1. Ташаққул ва рушди низоми давлатдорӣ дар Аморати Бухоро
2. Намудҳои андоз ва муносибатҳои андозбандӣ дар Аморати Бухоро
3. Закот ва хусусиятҳои ситонидани он дар Аморати Бухоро

Боби 10. Муносибатҳо ва низоми андозбандии водии Зарафшон дар нимаи дуюми асри XIX

1. Ташаққул ва рушди низоми андоз дар водии Зарафшон
2. Намудҳои андозҳои водии Зарафшон дар нимаи дуюми асри XIX
3. Хусусиятҳои ташкили андозҷамъкунӣ
4. Низоми бухороии ҷамъоварии андоз
5. Андози закот дар нимаи дуюми асри XIX

Боби 11. Андозбандӣ дар Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ дар солҳои 1922-1965

1. Андозҳо ва пардохтҳои ИҶШС дар давраи аз соли 1922 то 1930
2. Ислоҳоти андозҳо ва пардохтҳо дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ ва баъд аз он (то соли 1965)

Боби 12. Андозҳо ва пардохтҳои Иттиҳоди Ҷумҳуриҳои Шӯравии Сотсиалистӣ дар солҳои 1965-1991

1. Низоми андози ИҶШС аз соли 1965 то 1985
2. Тағирот дар низоми андоз вобаста ба азнавсозии иқтисодӣ
3. Ислоҳоти андозӣ ва намудҳои андоз дар ИҶШС

Боби 13. Ислоҳот ва ташаққулёбии низоми миллии андоз дар марҳилаи ба даст овардани истиқлолияти давлатӣ (то соли 1999)

1. Заминаҳои ташаққулёбии низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон
2. Хусусиятҳои ташаққулёбии низоми миллии андоз
3. Сиёсати андоз ва намудҳои андоз

Боби 14. Ислоҳот ва сиёсати низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар солҳои 2004-2011

1. Кодекси нави андоз ва хусусиятҳои фарқунандаи он
2. Намудҳои андозҳо дар солҳои 2004-2011
3. Мушқилиҳо ва ҳадафҳои сиёсати андоз дар солҳои 2004-2011

Боби 15. Ислоҳоти низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи Кодекси андози соли 2013

1. Зарурати қабули кодекси андоз дар таҳрири нав
2. Тавсифи андозҳои амалкунанда
3. Такмили қонунгузори андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

**Боби 16. Ислоҳоти низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар заминаи
Кодекси андоз дар таҳрири нав**

1. Зарурияти таҳияи Кодекси андоз дар таҳрири нав
2. Афзалиятҳои Кодекси андоз дар таҳрири нав
3. Хусусиятҳо ва фарқияти Кодекси нави андоз

ПЕШГУФТОР

Васоити таълимии мазкӯр, бо назардошти талаботи насли нави стандартҳои давлатии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон омода карда шудааст, ки омӯзиши фанни “Назария ва таърихи андозбандӣ” -ро пешбинӣ мекунад.

Омӯзиши ин фан масъалаҳои таърихӣ рушди низоми андозбандӣ, пайдоиш, ташаккул ва рушди қисми муҳимтарини илми молия - назарияи андозбандиро дар бар мегирад.

Пайдоиши андозҳо дар ибтидои тамаддуни башарӣ бо пайдоиши аввалин эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ, алоқаманд мебошад. Рушд ва тағйирёбии шаклҳои давлатдорӣ ҳамеша бо тағйирёбии низоми андоз алоқамандӣ дорад. Дар ҷомеаи муосир, андозҳо сарчашмаи асосии даромади давлат мебошанд. Маҳз андозҳо қисми асоси даромади буҷети ҳар як кишвари пешрафтаро ташкил медиҳанд. Илова ба мақсадҳои воситаи фискалӣ, андозҳо ҳамчун воситаи таъсири иқтисодии давлат ба сохтор ва динамикаи истеҳсолоти ҷамъиятӣ истифода мешаванд ва самтҳои рушди иҷтимоию иқтисодиро танзим мекунанд.

Омӯзиши таърих, аз ҷумла таърихи афкори молиявӣ ва андозбандӣ, на танҳо ҷолиб, балки аз ҷиҳати амалӣ ва дар шароити имрӯза хеле муфид низ мебошад. Бесабаб нагуфтаанд, ки ҳар чизи нав ин чизи кӯҳнаи фаромӯшшуда аст. Донишмандони таърих ба мо имкон медиҳад, ки ҳодисаву воқеаҳоро дақиқтар дарк намуда, иштибоҳ накунем ва аз гузашта сабақ гирем.

Таҷрибаи ислоҳоти муосири андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон нишон медиҳад, ки бештари муаллифони таърихи андозҳоро дуруст дарк наменамоянд, ё наметавонанд, ки таҷрибаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҷаҳонро дар шароити муосир дуруст истифода баранд. Амалияи кунунии ислоҳоти андоз бисёр масъалаҳоро ба вуҷуд меорад, ки зарурят ва алоқамандии донишҳои таърихӣ омӯзиши назария ва амалияи андозбандиро тасдиқ мекунанд.

Сохтори васоити таълимӣ аз як тавсифи кӯтоҳи таърихӣ ва ду фасли ба ҳам алоқаманд иборат мебошад: таърихи рушди андозбандӣ ва таърихи пайдоишу ташаккули назарияи андозбандӣ.

Пас аз омӯзиши ин васоити таълимӣ, хонанда бояд:

донад

- қонуниятҳо ва марҳилаҳои таърихӣ рушди назария ва амалияи андозбандӣ дар ҷаҳон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- мафҳумҳо, категорияҳо ва воситаҳои асосии назарияи андозбандӣ ва низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон;
- мафҳумҳо, шаклҳо ва усулҳои сиёсати андоз;

тавонад

- таҳлили иқтисодӣ ва зухуротҳои муносибатҳои андозро дар сатҳи макро ва микроиқтисод;
- муайян кардани мушкилоти андоз ҳангоми таҳлили ҳодисаҳои мушаххас;
- дар фаъолияти касбӣ истифода бурдани донишҳои концептуалӣ ва категориявӣ;

истифода намояд

- методологияву усулҳои таҳлили иқтисодӣ ва идоракунии мушкилоти андоз дар робита бо сиёсати иҷтимоию иқтисодии давлат.

Васоити таълимӣ барои донишҷӯёне, ки дар соҳаҳои “Иқтисод”, “Молия”, “Менеҷмент”, “Соҳибкорӣ”, “Ҳуқуқшиносӣ”, “Савдо” ва ғайра таҳсил мекунанд, пешбинӣ шудааст. Инчунин барои донишҷӯён аз рӯи ихтисоси. “Андоз ва андозбандӣ” ва барои ҳама онҳое, ки ба таърихи рушди андозбандӣ ва назарияҳои андоз тавачҷӯх доранд, вазъи кунунии низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, таҳаввули он дар давраи ислоҳоти иқтисодии солҳои 1992-2021, мушкилоти назариявӣ ва амалияи андозбандӣ вобаста аст, муфид хоҳад буд.

МУҚАДДИМА. КУРСИ МУХТАСАРИ ПАЙДОИШИ АНДОЗҲО

§1. Фанни таърихи андозбандӣ ва назарияи умумии андозҳо

Андозҳо дар марҳилаи аввали рушди ҷомеаи инсонӣ, яъне хеле пеш аз пайдоиши давлат ба вучуд омадаанд. Дар ибтидо, онҳо дар шаклҳои гуногун, ба монанди хайрияҳо вучуд доштанд. Дар натиҷаи рушди муносибатҳои молӣ-пулӣ қисми даромади буҷа аллакай аз ҳисоби моликияти дар ихтиёри давлат қарордошта ташаққул меёфт, ки ба онҳо асосан замин, ҷангал, бочҳо ва андозҳои воридотию содироти дохил мешуданд. Ташаққули ҳазинаи давлат ҳам дар шакли маҷбури ва ҳам дар асоси хайрияҳои ихтиёри сурат мегирифт.

Бо баланд гардидани нақши давлат дар иқтисодиёт, низоми андоз низ рушд ва такмил меёбад. Ташаққул ва рушди андозҳо бо пайдоиши низоми давлатдори, ки вазифаи он ҳимояи манфиатҳои ҷомеа мебошад, вобастагӣ дорад.

Дар ҷаҳони қадим, ки фаъолияти молиявии давлатҳо ба амал омада буд, илми молия дар чунин шакл вучуд надошт. Ҳокимияти хоҷагиҳои натуралӣ дар асрҳои миёна низ ба рушди назарияҳои молиявӣ мусоидат карда натавонист. Илми молиявӣ ҳамчун омӯзиши даромадҳои давлатӣ ва махсусан андозҳо дар давраи иқтисоди сиёсии асри XV ба вучуд омадааст. Омӯзиши хароҷотҳои давлатӣ дар охири асри 19 предмети илми молиявино такмил дода, назарияи буҷет ташаққули илми молияро мукаммал намуд.

Амалияи ҷамъияти масъалаҳои мушаххасро ба миён гузошт, ки дар ҳар давраи таърихӣ ва дар ҳар кишвар ба таври гуногун ҳал мешуданд, аммо як қатор мушкилоти умумӣ буданд, ки бе ҳалли онҳо андозбандӣ вучуд надорад:

- кӣ бояд андоз супорад (мушкилоти андозсупоранда);
- аз чӣ бояд андоз ситонида шавад (объекти андозбандӣ);
- меъёри андоз чӣ қадар бояд бошад;
- бо кадом усул андозро бояд ҷамъоварӣ намуд?

Ҳалли ин мушкилотҳо аз саволҳои асосии зерин вобаста буданд:

- андозҳо барои чӣ лозиманд, оё бидуни онҳо фаъолият қардан мумкин аст?

- ҷаро одамон бояд умуман андоз супоранд?

Ҳалли амалии ин мушкилотҳо боиси пайдоиши саволҳои нав гардид. Аксар вақт ҳалли онҳо ҷандон ноপুরра буданд, ки боиси ошӯбҳо ва исёнҳо шуда, мавҷудияти худӣ давлатҳоро зерӣ шубҳа мегузоштанд.

Ҳамин тариқ, масъалаи аввалиндараҷа ва асосии илми молиявӣ, ки ба талаботи амалии давлат ҷавобгӯ аст, масъалаи асоснокии назариявии андозҳо ва моҳияти андозҳо буд. Ҳамин тавр назарияҳои андозбандӣ пайдо шуданд, ки дар тӯли солҳои мавҷудияти илми молия таҳаввулоти андозро аз хайркунӣ, то

ба фаҳмиши имрӯзаи андоз ҳамчун пардохти ҳатмии бесподош ташақкул доданд.

Таърихи андозбандии амалиро омӯхта, ба мо айён мегардад, ки ҳокимон чӣ тасаввуроте оиди андозҳо доштанд, кадом андозҳоро аз тобеони худ ҷамъ накардаанд: андозҳо аз дуд, аз тирезаҳо, аз дарҳо, аз хонаҳо, аз риш, намак, гӯгирд, канарераҳо (намуди парранда), ҳаммомҳо, сағҳо ва ғайра. Хидмати бузурги илми молия систематикунони андозҳо, таҳияи таснифи онҳо, муайян кардани андозҳои муҳимтарин, муассиртарин ва одилона, таҳияи тавсияҳои амалӣ дар ташаққули низоми андоз мебошад.

Бо вучуди ин, имрӯз дар амалияи андозбандии кишварҳои пешрафта миқдори зиёди андозҳо истифода мешаванд. Масалан, дар низоми андози кишварҳои пешрафта зиёда аз 50 намуди гуногуни андозҳо истифода мешаванд: тақрибан 40 намуд дар ИМА, зиёда аз 50 намуд дар Чопон ва Олмон.

Дар ҳама даври замон зарурати пардохти андоз аз ҷониби аҳоли хеле манфӣ дарк мешуд. Ҷамъовариҳои онҳо, хусусан дар марҳилаҳои аввали рушди андозбандӣ, танҳо бо зӯровариҳои давлат таъмин карда мешуд. Дар навбати худ, андозсупорандагон бо ошӯбҳо ва шӯришҳо посух медоданд. Вақте маълум шуд, ки давлат наметавонад бидуни андоз ҳамчун сарчашмаи доимии даромад фаъолият намояд, зарурати таҳияи принципҳои бунёдии андозбандӣ ба миён омад, ки андозҳоро на ҳамчун як “шакли иҷозатшудаи ғоратгарӣ”, ки Фома Аквинский навишта буд, балки як шакли муносибатҳои оддии эътирофшудаи молиявии байни давлат, аҳоли ва соҳибкорон намоянд.

Ҳамин тавр, аз таҷрибаи молиявӣ мушкilotи принципҳои андозбандӣ ба миён омад, ки онро илми молия бомуваффақият ҳал кард. Дуюмин масъалаи муҳимтарини амалияи андозбандӣ ин меъёри андоз ва баҳодиҳии гаронии андозбандӣ дар маҷмӯъ мебошад. Вақте ки илми молия ба ин масъала ҷиддӣ машғул шудан гирифт, маълум шуд, ки мавзӯи андоз (яъне шахсе, ки андоз месупорад) ва барандаи (вогузорнамоии) андоз (яъне шахсе, ки воқеан бори андозро ба душ мегирад) мувофиқат намекунад. Ҳангоми мубодила, андозсупоранда метавонад андозро ба шахси дигар вогузор намояд, ки барандаи андоз мегардад.

Раванди вогузорнамоӣ метавонад якчанд марҳила дошта бошад. Он тавассути ворид кардани андоз ба нархи мол ва интиқоли андоз ба харидори минбаъда сурат мегирад. Вобаста ба ин, тақсимои андозҳо ба мустақим ва ғайримустақим ба вучуд омад. Меъёрҳои тақсимои андозҳо ба мустақим ва ғайримустақим дар ҷараёни рушди илми молия ва таҳияи назарияи вогузорнамоии андоз таҳия карда шуданд, ки бидуни он баҳо додани бори воқеии андоз ғайриимкон аст. Дар фаҳмиши имрӯза, андозҳои мустақим

андозҳое мебошанд, ки бевосита аз гирандагони даромад ё соҳибони амвол ситонида мешаванд. Андозҳои ғайримустақим андозҳое ҳисобида мешаванд, ки ба арзиши молу хизматҳо зам мешаванд ё аз гардиши мол ситонида мешаванд (баъзан онҳоро андози истеъмол ё андоз аз муомилот низ меноманд).

Ин таснифи андозҳо аз ҷониби иқтисоддон ва файласуфи шотландӣ Адам Смит (1723-1790) дар нимаи дуюми асри 18 дар амал ҷорӣ карда шудааст. Аввалин таснифоти андозии ӯ, тавре ки дар боло зикр шуд, дар асоси меъёри воғузорнамоӣ сохта шудааст. Ин меёр аслан ба даромади соҳиби замин марбут буд; ҳамин тавр маълум шуд, ки андози замин мустақим буда, боқимондаи андозҳо ғайримустақим мебошад. Баъдан, А.Смит дар асоси омилҳои истеҳсолот (замин, меҳнат, сармоя) даромади заминдорро бо даромад аз сармоя ва меҳнат ва мутаносибан ду андози мустақим - пеш аз ғоидаи соҳиби сармоя ва маоши кормандон ҷудо намуд. Андозҳои ғайримустақим, ба ақидаи А.Смит, он андозҳое мебошанд, ки бо хароҷот алоқаманданд ва аз ин рӯ, ба истеъмолкунанда интиқол дода мешаванд.

Таснифи андозҳо ба мустақим ва ғайримустақим, дар асоси меъёри даромад ва хароҷот, гарчанде кӯҳна бошад ҳам, аҳамияти худро гум накардааст ва барои баҳодиҳии дараҷаи таъйири бори андоз ба истеъмолкунандаи мол ва хизматрасонӣ истифода мешавад.

Имрӯз андозҳои мустақим инҳоро дар бар мегиранд: андоз аз ғоида (даромади) корхонаҳо ва ташкилотҳо, андози замин, андози даромади шахсони воқеӣ, андозҳо аз амволи шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, ки соҳибӣ ва истифодаи онҳо сарчашмаи андозбандӣ мегарданд.

Андозҳои ғайримустақим аз амалиётҳои иқтисодӣ ва муомилотӣ, амалиётҳои молиявӣ, пардохтҳои мақсаднок, ки иборатанд аз: андоз аз арзиши илова, аксизҳо аз баъзе молҳо, андоз аз муомилот бо қоғазҳои қиматнок, ва ғайра сурат мегирад.

Ҳангоми андозбандии ғайримустақим, шахси ҳуқуқӣ ё шахси воқеӣ, ки ин намуди андозро пардохт мекунад ва шахси андозбандишаванда, ки андоз ба дуҷи ӯ воғузор мегардад ва он метавонад шахсони гуногун бошанд, сурат мегирад. Масалан, аксиз аз нӯшокиҳои спиртӣ аз ҷониби истеҳсолкунанда пардохт карда мешавад, гарчанде ки пас аз фурӯши маҳсулот истеъмолкунанда ба ӯ аксизро бармегардонад, ки вай андозсупорандаи воқеӣ ба ҳисоб меравад.

Бояд дар назар дошт, ки ин танҳо як фарзияи назариявӣ аст, зеро дар амалия метавонад ҳолати дигар рӯй диҳад. Дар шароитҳои муайян, андозҳои мустақим низ метавонанд тавассути механизми болоравии нарх қисман ба истеъмолкунанда интиқол дода шаванд. Дар навбати худ, андозҳои

ғайримустақим на ҳама вақт ба истеъмолкунанда равона мегардад, зеро бозор ҳатман молро бо нархҳои баландтар дар ҳамон ҳаҷм қабул намекунад.

Саволи дигари муҳиме, ки илми молия бояд посух медод, ин буд, ки чӣ гуна системаи оптималии андозро аз навъҳои зиёди андозҳои гуногун ташкил кардан мумкин аст? Барои ҷавоб додан ба ин савол, ҳуди мафҳуми низоми андози давлатро муайян намуда, принципҳои ҳавасмандсозандаеро ташкил бояд дод, ки вобаста ба он бояд низоми андози давлат таъсис дода шуда, моҳияти оптималии фаҳмиши низоми андоз муайян карда шавад.

Масъалаҳои муҳимтарини дигар низ вобаста ба ин саволҳо ба миён меоянд. Масалан:

- аз кадом андозҳо сохтани низоми андоз беҳтар аст: аз мустақим ё ғайримустақим;

- кадомаш беҳтар аст - андозҳои мустақим ё ғайримустақим;

- оё ҳама андозҳоро бо як андоз иваз намудан мумкин аст?

Ин ва дигар саволҳо моҳияти омӯзиши назарияи андозҳоро ба миён меорад.

Дар васоити таълимӣ мо натиҷаҳои ниҳони то имрӯз ба даст овардаи илми молияро пешкаш намекунем, балки таҳаввулоти ақидаҳоро оид ба мушкилоти андозбандӣ, ки дар амалия ва назарияи андозбандӣ аз замони пайдоиши андоз то имрӯз ба вучуд омадаанд, баррасӣ менамоем.

Таҳлили таърихи андозбандӣ на танҳо барои васеъ кардани тасаввуроти мо зарур аст, балки барои омӯзиши пайдарҳамии рушди андозҳо, дарки мантиқии таҳаввулоти ақидаҳои илмӣ, фаҳмиши алоқамандии онҳо бо тағиротҳои, ки дар ҷомеа рух медиҳанд, хеле муҳим мебошад.

§2. Марҳилаҳо ва рушди андозбандӣ

Муносибатҳои андозбандӣ таърихи зиёда аз чандҳазорсола дорад. Аввалин маълумотҳои хаттии ҷамъоварии андоз ба асри 18 – и пеш аз милод рост меояд. Дар қонунҳои Вавилони қадим баъзе унсурҳои мавҷуд буданд, ки то имрӯз дар қонунгузориҳои андоз боқӣ мондаанд. Ин тақсимои андозҳо ба ду намуд (ба ҳазинадорӣ подшоҳӣ ва маҳаллӣ), муайян кардани субъектҳои андозҳо (одамони озод бо ҳама гуна фаъолият машғуланд), объектҳои андозҳо (аз кадом амвол ва аз кадом даромад ситонида мешаванд), муқаррар намудани маблағи андозҳо (меъёри андоз) ва тартиби ситонидани онҳо, инчунин чораҳои ҳифзи андозсупорандагон иборат мебошад. Тавре ки маълум мегардад, амалияи андозбандӣ ҳади аққал духазор сол пештар аз илми молия ба вучуд омадааст, ки аз эҳтиёҷоти фаъолияти молиявии давлатҳо сарчашма мегирад.

Дар рушди шаклҳо ва усулҳои ҷамъоварии андоз се марҳилаи асосиро ҷудо кардан мумкин аст:

- I - ҷаҳони қадим ва асрҳои миёна (то асри 16);
- II - пайдоиш ва ташаккули капитализм (асри 16 - нимаи аввали асри 19);
- III - марҳилаи муосир (аз нимаи дуюми асри 19 то имрӯз).

Ин тақсимои шартӣ буда, асосан бо рушди ҳудуди давлатҳо, тағирот дар вазифаҳои онҳо, инчунин таҳаввулотҳои андешаҳои ҷамъиятӣ ва илмӣ дар бораи ҳудуди давлат, сатҳи рушди назарияи давлат ва илми молия вобаста мебошад. Файласуфи фаронсавӣ асри 19 Пиер Прудон (1809-1865) навиштааст: “Аслан масъалаи андоз масъалаи давлат мебошад”.

Дар марҳилаи аввал, вазифаҳои ҳудуди давлат хеле маҳдуд буданд; онҳо асосан аз муҳофизат душманони беруна ва таъмини тартибот дар дохили давлат иборат буданд. Аз ин рӯ, муносибат ба андозҳо аз сарчашмаи даромад вобастагӣ мекард, ки мо онро дар Юнони Қадим, Рими Қадим ва дар як қатор давлатҳои асрҳои миёна мебинем.

Файласуфи асрҳои миёна Фома Аквинский (1225-1274) шакли маблағгузории хароҷоти давлатиро аз ҳисоби хайрияи нафарони сарватманд ва ашрофзодаҳо вобаста намуда буд. Бо вучуди ин, ӯ дар баъзе мавридҳо зарурати андозро рад накард: “Баъзан чунин мешавад, ки шохзодаҳо барои дифоъ аз кишвар ва барои ҳалли ҳама вазифаҳои дигаре, ки онҳо бо ақли солим бояд ба дӯши худ гиранд, маблағи кофӣ надоранд. Дар ин ҳолат, аз рӯи адолат хоҳад буд, агар субъектҳо барои он чизе, ки неқӯаҳволии онҳоро таъмин мекунад, пардохт кунанд”.

Дар ин давра давлат барои муайян ва ҷамъоварии андозҳо як дастгоҳи молиявӣ надошт. Дар ин ҳолат, ҳаҷми маблағи умумиро, ки меҳост ба даст орад, муайян мекард. Ҷамъоварии андозҳо ба ҷамоаҳои шаҳр ё деҳот вогузор карда мешуд ва аксар вақт давлат ба кӯмаки таноҳхони (откупшик) андоз муроҷиат мекард. Оиди низоми андозбандии андешидашудаи он давра дар шароити имрӯза ҳатто ҳоҷат ба фикр намудан нест. Аҳоли ва афкори ҷамъиятӣ дар ин марҳилаи рушди андозбандӣ ба зарурат ва низоми одилонаи андоз омода набуданд ва аз ин рӯ, таърих далелҳои пур аз рад кардани андоз аз ҷониби аҳоли, саркашӣ аз андоз, ошӯбҳо, ва шӯришҳо ба қайд гирифтааст. Дар тасвири образҳои К.Маркс: “Вақте ки як деҳқони фаронсавӣ меҳаҳад шайтонро тасаввур кунад, вай ўро ҳамчун андозситон тасаввур мекунад”.

Дар марҳилаи дуюми рушди андозбандӣ манфиатҳои сармояи тижоратӣ тақвияти назарраси давлатро талаб мекарданд. Андозҳо ба сарчашмаи доимӣ ва муҳимтарини даромади давлат табдил ёфтанд. Як шабакаи муассисаҳои давлатӣ, аз ҷумла муассисаҳои молиявӣ таъсис дода шуд ва давлат баъзе

вазифахоро ба ӯҳдаи худ гирифт: он квотаи андозбандиро муқаррар карда, чараёни чамъоварии андозхоро назорат мекард.

Барои пайдоиши илми молиявӣ на танҳо шароити моддӣ, балки зарурати ғаврии муносибати бошӯурунаву устуворона ба ғаволияти иқтисодии молиявии давлат ба миён омад, ки он боиси пайдоиш ва рушди босуръати илми молия гардид.

Азбаски масъалаи андоз бо масъалаи давлат зич алоқаманд аст, пас баробари рушди давлат ва назарияи давлат имкониятҳои нав барои шарҳи васеи моҳияти андозҳо кушода шуданд. Тасвири ҷолиби этимологии чараёни таърихӣ таҳаввули ақидаҳо дар бораи табиати андозхоро Эдвин Селигман (1861-1936) чунин овардааст: «Дар ибтидо ақидаи ҳадя бартарӣ дошт». Ақидаи ҳадя ифодаи худро дар истилоҳи латинӣ “donum” ва дар англисӣ “denevolence” пайдо мекунад. Дар марҳилаи дуввум давлат хоксорона аз мардум илтиҷо кард, ки дастгирӣ намоянд.

Дар марҳилаи сеюми рушди андозбандӣ дар кишварҳои пешрафта системаҳои андозбандӣ бо назардошти тавсияҳои илми молия ташаккул ёфтанд. Шумораи андозҳо ба таври назаррас коҳиш ёфт. Андозбандии даромад аз шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ васеъ паҳн шуданд ва он ҳамчун маҷмӯи ғаволияти оқилонаи андозбандии мустақим ва ғайримустақим бо мақсади мувозинати манфиатҳои фискалии давлат ва манфиатҳои андозсупорандагон эътироф карда шуд. Илми молия назарияи умумии андозбандиро ба вучуд овардааст, ки имкон дод дар кишварҳои пешрафта як қатор ислоҳоти андоз гузаронида шавад, ки таҷрибаи онҳо бешубҳа барои Ҷумҳурии Тоҷикистони имрӯза муфид аст.

Дар ин давра давлат тамоми вазифаҳои таъсис ва чамъоварии андозхоро дар асоси дастовардҳои илми молия ва амалияи андозбандӣ ба ӯҳда гирифт. Системаи мақомоти қонунгузорӣ ва иҷроияи ҳокимияти давлатӣ ташаккул ёфта, як дастгоҳи касбӣ ба вучуд омада буд, ки бо ҳама масъалаҳои таъсис ва чамъоварии андозҳо дар давлат машғул буд. Дар назарияи андоз, як самт ба ғавҳидани андоз ҳамчун ниёзи огоҳона буд.

Э.Селигмен дар ибтидои асри XX дар асари худ “Таҳқиқот оид ба назарияи андозбандӣ” таърифи зерини андозро оводааст: “Андоз ин пардохти ҳатмии давлат аз шахси воқеӣ барои пӯшонидани хароҷоти эҳтиёҷоти миллӣ, бидуни ҳеҷ гуна манфиати махсуси андозсупоранда мебошад».

Ин мафҳум инчунин ба таърифи муосири андоз, ки дар моддаи 7 – и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикстон оварда шудааст, асос ёфтааст. “Андоз пардохти ҳатмии муқаррарнамудаи Кодекси андоз ба буҷет ба ҳисоб рафта, ба андозаи муайян амалӣ гардида, хусусияти ҳатмии бебозгашт ва беподош дорад”.

§3. Низоми даромадҳои давлатӣ

Илми молия даромади давлатро ба мустақим ва ғайримустақим чудо менамояд. Аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, даромади мустақим ё тавре ки онҳоро қонунӣ ва хусусӣ низ меноманд, даромадест, ки барои он давлат аз салоҳиятҳои қудратии худ истифода набурда, балки мисли шахсони воқеӣ дар доираи қонуни шахрвандӣ амал мекунад ва муносибатҳои моликияти шахсони алоҳидаро ба тартиб медарорад.

Аз нуқтаи назари иқтисодӣ, даромадҳои мустақими давлатӣ ин даромадҳои мебошанд, ки давлат ё ҷомеа мустақиман аз амволи худ ба даст меоранд. Даромадҳои мустақими давлатӣ амволи фискалӣ ё амволи давлатиро ташкил медиҳанд. Ба моликияти давлатӣ амволи ғайриманқул дохил мешавад: амволи ғайриманқули давлат, замин, ҷангалҳо, боигарии қабри замин ва ғайраҳо. Ба моликияти фискалӣ инчунин сарвати манқул дохил мешавад: амволи ҳарбӣ (силоҳ, киштиҳо, воситаҳои нақлиёт, аспҳо ва ғайра), ашёи хона, асарҳои санъат ва фарҳанг ва ғайра. Корхонаҳои саноатӣ одатан вобаста ба соҳаҳои татбиқи сармояи давлатӣ ба инҳо тақсим мешавад:

- 1) замин ва истихроҷи маъдан вобаста ба моликияти амволи ғайриманқул;
- 2) заводу корхонаҳо (заводҳои давлатӣ, ҷопхонаҳо, заводҳои ҳарбӣ ва ғайра);
- 3) фаъолияти тиҷоратӣ, ки аз савдои оддӣ ва бонкӣ иборат аст. Фаъолияти тиҷоратӣ инчунин фаъолияти шӯъбаҳои почта, телеграф ва роҳи оҳанро дар бар мегирад, вақте ки давлат тибқи қоидаҳои ҳуқуқи шахрвандӣ бидуни ҷорӣ кардани монополия амал мекунад.

Даромади ғайримустақим ё иҷтимоӣ ҳуқуқи давлат бо истифода аз афзалиятҳои ҳокимияти худ мегирад: маҳдуд кардан ва фишор додани фаъолияти соҳибкории шахсони воқеӣ то аз байн бурдани он ё дигар соҳаи иқтисод (монополияи фискалӣ) ё истифодаи маҷбурии бевоситаи шахрвандон вобаста ба пардохти андоз ва бочҳо. Даромадҳои ғайримустақим даромадҳои мебошанд, ки давлат аз шахрвандон маҷбуран дар шакли андоз ва боч ситонидааст. Андозҳо ва бочҳо, ҳарчанд маҷбуран ситонида шаванд ҳам, вале мазмуни гуногуни иқтисодӣ доранд.

Андозҳо, тавре ки дар боло қайд кардем, пардохтҳои ҳатмӣ далаат аз шахсони воқеӣ барои пӯшонидани хароҷоти умумии давлатӣ бидуни пешниҳоди ягон подоши махсус мебошад.

Боч аз пардохти хидмати хусусӣ ва даромади хусусии давлат бо он фарқ мекунад, ки он барои хизмати давлатӣ (суд, почта, гумрук ва ғайра) ситонида

мешавад ва аз андоз бо он фарқ менамояд, ки даромад аз хароҷоти расонидани худи хизмат зиёд нест.

Манбаи сеюми даромади давлат монополия мебошад, ки дар байни даромадҳои мустақим ва ғайримустақими давлат мавқеи миёнаравиро ишғол мекунанд. Монополия даромадҳои ҳуқуқӣ мебошанд, ки танҳо ба ҳокимияти олӣ ё давлат тааллуқ доранд. Хусусияти монополия дар он аст, ки рақобат дар ин ҷо умуман манъ аст ё бо маҳдудиятҳои муайян мавҷуд аст. Даромадноки дар монополия, инчунин дар соҳаҳо, аз меҳнат ва сармояи аз ҷониби давлат гузошташуда вобаста аст. Аммо, тарафи дигари монополия низ мавҷуд аст, ки онҳоро ба андозҳо ва бочҳо наздик мекунад. Андозҳо ва бочҳо даромади истисноии давлат мебошанд. Ҳамин тавр, дар монополия давлат маҳсулот истеҳсол мекунад ва онҳоро бо нархи монополистӣ мефурӯшад. Барзиёдии байни нархи истеҳсолот ва нархи фурӯш андоз (аксиз) мебошад, ки онро истеъмолкунанда ҳангоми харидани маҳсулоти давлатӣ пардохт мекунад. Ҳамин тариқ, даромад аз монополия ба даромади мустақим (доменҳо) ва ҳамзамон ба даромади ғайримустақим (андозҳо) тааллуқ дорад. Монополия ҳарду намуди даромадро муттаҳид мекунад. Онҳо инчунин аксар вақт монополияҳои молиявӣ низ номида мешаванд. Намудҳои гуногуни ин монополияҳо дар таърих маълуманд: намак, тамоку, таппонча, шароб, танга, почта, роҳи оҳан, сӯзишворӣ, гугирд ва ғайра.

Илова бар ин сарчашмаҳои асосии даромад, давлат манбаъҳои дигарро барои пӯшонидани хароҷоти ғавқулодда низ истифода мебарад. Илми молиявӣ онҳоро ба чор намуд тақсим мекунад:

- 1) фурӯши заводу корхонаҳои ба давлат тааллуқдошта;
- 2) истифодаи фонди захиравӣ ё ҳазинаи захиравӣ;
- 3) зиёд кардани андозҳои муқарраршуда ё ҷорӣ намудани андозҳои нав;
- 4) қарзҳои дохилӣ ва хориҷӣ.

Фурӯши доменҳо аз ҷониби давлат, ғайридавлатӣ ва хусусигардони моликияти давлатӣ дар асрҳои миёна амалӣ шуда буд, аммо баъдан то ҳаде аҳамияти ҳудро гум кард. Сабаби фурӯши он одатан эҳтиёҷи ғаврии давлат ба маблағ ё додани корхонаҳои бесамар ба шахсони воқеӣ буд. Дар мавриди моликияти давлатӣ, аз охири асри 18 то ҳол бисёр танқидҳо баён карда шудааст. Аллакай А.Смит ба муқобили фаъолияти соҳибкории давлатӣ эътироз байён намуда буд. Ба андешаи ӯ, сармояи дар дасти давлат буда, ғайридаст камтар меорад, корхонаҳо зиёноваранд, истисмори замин ва ҷангал ба тараққиёти хоҷагии халқ зарар мерасонад.

Ин ақида тӯли беш аз ду аср дар байни иқтисоддонҳо масъалаи баҳсбарангез буд. Ин баҳс имрӯз ҳам ба охир нарасидааст. Таърих бисёр

мисолҳои пешбурди муассири тиҷорат аз ҷониби давлат ва фаъолияти бесамаи тиҷорати хусусиро дарҷ намудааст.

Дар давлатҳои муосир ҳиссаи даромад аз фаъолияти иқтисодиёти давлатӣ аз 6 то 20%-ро ташкил медиҳад. Дар як қатор кишварҳо давлат қобилияти идоракунии бесамаи амвол ва фаъолияти самараноки соҳибкорино нишон медиҳад. Норвегия бо сабаби монополияи хеле самараноки давлатӣ оид ба истихроҷи нафту газ, сатҳи баланди зиндагии аҳолии онро таъмин намудааст ва аз ҷиҳати сифати сармояи инсонӣ дар ҷои аввал меистад, ки ҳар сол аз ҷониби СММ мувофиқи методологияи мувофиқ, ҷанбаҳои гуногуни ҳаёти кишвар ва шаҳрвандони он (аз ММД ба сари ҳар сари аҳоли то таҳсилоти босифат ва давомнокии зиндагӣ) муайян мегардад. Чунин кишварҳои истихроҷи нафт ба мисли Кувайт, Аморти Муттаҳиди Араб, Баҳрайн, Бруней ва дигарон аз ҳисоби даромадҳои саноати давлатии истихроҷи нафт на танҳо шаҳрвандонро аз андоз озод карданд, балки як қисми ғоидаро ба онҳо низ месупоранд.

§4. Таҳаввули ақидаҳо оид ба нақши давлат дар иқтисод ва мавқеи андозҳо дар даромади ҳазинадорӣ

Таҳаввули назарҳо дар бораи хоҷагидорӣ молиявӣ ва вазифаҳои он бо таҳаввулоти назарияҳо дар бораи нақши давлат дар иқтисод ва бо назарияи умумии давлат зич алоқаманд мебошад.

Аз замони пайдоиши аввалин ақидаҳо оид ба идоракунии давлатӣ дар ибтидои асри 17 то имрӯз назарҳо дар бораи нақши давлат дар иқтисод дар доираи эътирофи ҳуқуқҳои номаҳдуди давлат дар иқтисод тағйир ёфтаанд (масъалан, ин ақидаро меркантилисти фаронсавӣ Жан Боден (1530-1597), олими олмонӣ Христиан Волф (1679-1754) ва ғ. ҷонибдорӣ менамуданд). Ҷонибдорӣ даҳлати комили давлат олими фаронсавӣ Франсуа Кене (1694-1774), олими бритониёӣ Уилям Петти (1623-1687), Адам Смит (1723-1790), Дэвид Рикардо (1772-1823) ва ғайра буданд. Дар асри XX ин масъала бештар муҳокима гардидааст: Ҷон Мейнард Кейнс (1883-1946) ва пайравонаш зарурати иштироки фаъолони давлатро дар иқтисод, пеш аз ҳама дар соҳаҳои сармоягузорӣ ва шуғл асоснок намудаанд. Милтон Фридман (1912-2006), Фридрих фон Хайек (1899-1999) ва дигар неоклассикҳою неолибералҳо ба ҷонибдори даҳлат накардани давлат ба иқтисодиёт буданд ва зарурати фароҳам овардани шароити мусоидро барои рақобати озоди бозорӣ, ки ҳама ҷизро танзим мекунад ва мувозинати заруриро дар иқтисод таъмин мекунад, ибрази ақида намудаанд.

Аз нуқтаи назари илми молия, масъалаи нақши давлат дар иқтисод пеш аз ҳама аз масъалаҳо оиди он вазифаҳо ва ӯҳдадорӣҳои сарчашма мегардад, ки

давлат бар дӯши худ мегирад ва аз ин рӯ, масъалаи кадом захираҳои молиявиро бояд барои ин истифода намояд, яъне сухан дар бораи сарчашмаҳои даромад ва вазнинии бори андоз ба сари аҳоли гузошташуда меравад.

Дар байни аввалин асосгузори илми молиявӣ бояд Диомеда Карафа ном бурда шавад, ки муддате вазири молияи Шохигарии Неапол буд. Ҳамчун намояндаи табақаи тоҷирон, аз як тараф, ҷонибдори татбиқи сиёсати протекционистӣ, ҳифзи бозори дохилӣ тавассути бочҳои воридотӣ буда, аз тарафи дигар, устуворона бекор кардани бочҳои содиротии молро тавсия додааст. Д.Карафа мудофияи кишвар ва роҳҳои савдои баҳриро вазифаи муҳимтарини давлат медонист. Дар робита ба ин, ӯ хароҷоти давлатро ба се гурӯҳ тақсим кард:

- хароҷоти мудофия;
- хароҷот барои нигоҳдории ҳокимияти давлатӣ;
- хароҷот барои қонё кардани ниёзҳои фавқулодда.

Ба ақидаи Д.Карафа, асоси даромади давлат бояд доменҳо бошад, яъне амволи давлатӣ, ки ба давлат даромад меорад: замин, ҷангал, сармоя, ҳуқуқи моликият ба истифодаи моликият. Вай андозҳоро танҳо дар ҳолатҳои фавқулодда манбаи даромад меҳисобид. Ба андешаи ӯ, давлат набояд мардумро бо тамаъҷӯии зиёд хаста кунад ва дар сурати ҷанг, давлат бояд дар замони осоишта алаққай пул ҷамъ карда бошад.

Бо рушди капитализм, дар бораи вазифаҳои, ки давлат бояд ба ӯҳда гирад, хароҷоте, ки давлат бояд бар дӯш дошта бошад ва ба сарчашмаҳои ин хароҷотҳо ақидаҳо тағйир ёфтанд.

Иқтисоддони фаронсавии асри XVI Ҷ.Боден дар эссеи худ «Шаш китоб дар бораи ҷумҳурӣ» кӯшиши аввалини муайяннамоии хоҷагидорӣ молиявӣ давлатро ҳамчун фаъолияти иқтисодӣ, ки иборат аз даромад ва хароҷоти давлатӣ аст, байён намудааст. Ҳамчун вазифаҳои давлат, ӯ на танҳо вазифаҳои мудофия, балки хайрия, сохтмони шаҳрҳо ва биноҳои ҷамъиятиро ном мебарад.

Ӯ ҳамчун сарчашмаи даромадҳои хазина инҳоро қайд намудааст:

- доменҳо;
- амволи бадастоварда аз ҷанг;
- тӯҳфаҳо аз давлатҳои дӯст;
- пардохтҳо аз иттифокчиён;
- даромад аз тиҷорат;
- бочҳои содиротӣ ва воридотӣ;
- хирочҳо аз халқҳои забтшуда.

Тавре ки мебинем, дар сарчашмаҳои даромад ҳеҷ гуна андоз вучуд надорад. Ҷ.Боден даромад аз доменҳо ва бочи гумрукиро асоси молияи хуби

давлатӣ меҳисобид. Ба андешаи ӯ, андозҳо бояд танҳо дар ҳолатҳои истисноӣ истифода мешуданд: “Вай андозхоро воситаи хатарнок ҳисобида, онро сабабгори низои подшоҳ бо зердастонаш ва исёнҳо медонист”.

Меркантилизм (аз калимаи итолиёвӣ **merkante** - тоҷир, савдогар) инъикоси муваффақиятҳои аввалини капитализми тиҷоратӣ буд. Дар асоси ин самти иқтисоди сиёсии он замон, нақши муайянкунандаи тиҷорати хориҷӣ барои рушди иқтисодӣ ва афзун намудани сарвати миллий асос ёфта буд. Ин равияи иқтисодӣ аз асри XV то охири асри XVIII вучуд дошт. Дар рафти инкишофи меркантилизм ақидаҳо дар бораи нақши давлат тағйир ёфтанд. Дар ин робита ба ин меркантилизми дерин (асрҳои XVII-XVIII) аз меркантилизми барвақтӣ (асрҳои XV-XVI) ба кулӣ фарқ менамояд.

Дар марҳилаи аввали рушди меркантилизм кӯшишҳои давлат ба тиҷорат, ҷалби пул, тилло, нуқра ба кишвар (сиёсати тавозуни пулӣ) равона шуда буданд ва асоси даромади хазина бочҳои гумрукӣ ва даромад аз доменҳо буд. Меркантилизм дерин ҷонибдори сиёсати нисбатан ҷандири давлатӣ мебошад. Намояндагони он ҷонибдори рушди истеҳсолот, бахусус соҳаҳои содирот буданд ва зарурати тавозуни мусбии тиҷоратро асоснок мекарданд.

Ин ҳолат, махсусан кам гардидани даромади давлатӣ аз ҳисоби доменҳо ва бочҳои гумрукӣ, давлатро маҷбур сохт, ки манбаъҳои нави даромадро, пеш аз ҳама тавассути монополияҳо ва инчунин тавассути истифодаи андозҳо ҳамчун сарчашмаи доимии даромади хазина ҷустуҷӯ намояд.

Баёнкунандаи асосии ин ақидаҳо иқтисоддони англис Томас Ман (1571-1641) буд, ки вай инчунин узви шӯрои директорони ширкати «East india Company» буд, ки бузургтарин ширкати тиҷоратӣ дар он замон буд. Томас Ман боварӣ дошт, ки маҳз тиҷорати хориҷӣ сарчашмаи нисбатан тезтар ва самараноктари афзоиши сарвати миллий мебошад. Ҳамзамон, ӯ пешниҳод намуда буд, ки шароити афзоиши сарвати мардум рушди саноати шахсӣ, ҳунармандӣ ва истеҳсолоти алоҳида аст: “Дар ҷое ки аҳоли сершумор асту, ҳунарҳо ривож меёбанд, он ҷо бояд тиҷорат васеъ бошад ва кишвар бой”.

Яке аз аввалин мунаққидони оид ба ҳокимияти давлатӣ иқтисоддони англис, асосгузори равияи иқтисоди сиёсӣ У.Петти буд, ки ҳамчун олим дар давраи меркантилизми дерин ба воя расидааст. Ақидаи асосии ӯ дар асараш «Арифметикаи сиёсӣ» (1676) ба он мазмун дарҷ гардидааст, ки ҷамъият бояд дар шакли тартиботи табиӣ амал намояд ва танзими ҳокимияти давлатӣ ба он таъсири манфӣ мерасонад. Камбудии идоракунии давлатӣ, ба ақидаи ӯ, дар он аст, ки “аз ҳад зиёд он чизҳое, ки бояд танҳо бо табиат, урфу одатҳои қадимӣ ва созишномаи умумиҷаҳонӣ идора карда мешуданд, зери танзими қонун афтоданд”.

У. Петти сарчашмаи асосии даромади давлатро андозҳои ғайримустақим меҳисобид, ки афзалиятҳои онҳо пеш аз ҳама адолати онҳост, ки дар асараш “Рисола дар бораи андозҳо ва пардохтҳо” қайд намудааст.

Рушди минбаъдаи иқтисоди сиёсӣ ва илми молия бо тадриҷан дур шудан аз ақидаи А.Смит дар бораи нақши давлат дар иқтисод алоқаманд аст. Охири намояндагони иқтисоди сиёсии классикии англис Ч.С.Милл аллакай дарк намуда буд, ки системаи рақобати озод наметавонад ҳалли бисёр мушкилоти иқтисодиро таъмин кунад. Ба ақидаи Ч.С.Милл, давлат бояд хароҷоти бунёди инфрасохтори бозор, рушди илм ва дигар вазифаҳоро бар дӯш гирад, ки бидуни он пешрафти иқтисодӣ ва иҷтимоӣ ғайриимкон аст.

Ба тағирёбии ақидаи иқтисоддонон, амалияи воқеии рушди капитализм, махсусан аввалин бӯҳронҳои саноатии солҳои 1815-1817 ва 1825, вақте маълум гардид, ки “дасти ноаёни бозор” ва рақобати озод натавонистанд, ки мувозинати иқтисодиро таъмин кунанд, таъсир расонд. Ҳамин тариқ, пайрави фаъоли А.Смит, ҷонибдори кам намудани даҳолати давлатӣ ба иқтисодиёт, иқтисоддони фаронсавӣ Жон Шарл Леонар де Сисмонди (1773-1842), ки системаи иқтисодии он замон вучуддоштаро таҳлил намуда буд, ақидаи худро ба куллӣ тағйир дод. Дар асари худ “Принсипҳои нави иқтисоди сиёсӣ” (1819) пешниҳод менамояд: “Мо ба манфиати принципи *laissez faire* (принсипи озодии амал) бовар намекунем. Ба андешаи мо, давлат бояд муҳофизии заифон бар қавиён бошад, он бояд муҳофизии онҳое бошад, ки мустақилона худро дифоъ карда наметавонанд”.

Мувофиқи принципҳои пешниҳоднамуда, Ч.Сисмонди чунин мешуморад, ки давлат бояд чор вазифаро иҷро кунад:

- 1) муқаррар намудани тартиботи ҷамъиятӣ, адолат, таъмини ҳуқуқҳои шахсони воқеӣ ва моликият;
- 2) корҳои ҷамъиятӣ, ки ба шарофати он мо метавонед аз роҳҳои хуб, ҳиёбонҳои васеъ ва оби соф истифода барем;
- 3) маорифи ҷамъиятӣ, ки ба шарофати он кӯдакон таълим мегиранд ва дар калонсолон эҳсоси динӣ ташаккул меёбад;
- 4) ҳифзи миллӣ, ки таъмини иштирок дар манфиатҳои тартиботи ҷамъиятӣ амалӣ мегардад.

Аз нимаи дууми асри XIX дар Олмон, дар илми молия, ақидаҳои нав рушд ёфтанд. Ин мактаби олмонӣ (Лоренс фон Стайн (1815-1890), Адольф Вагнер (1835-1917), Альберт Эберхард Шефле (1831-1903)), ки онро **мактаби нави таърихӣ** меномиданд, ба эътирофи вазифаҳои иқтисодии давлат, ки татбиқи он ҷамъоварии андозҳоро талаб мекунад, замина гузоштанд. Намояндагони ин мактаб бори аввал ба таври возеҳ ба ҷонибдорӣ эътирофи пурраи хусусияти истеҳсолии хизматҳои давлатӣ баромад карда, аз фаҳмиши

андоз ҳамчун зиён ба ҷомеа даст кашиданд, ки қаблан аз ҷониби намояндагони мактаби англисии иқтисоди сиёсии классикӣ А. Смит ва Д.Рикардо пешниҳод шуда буд.

Хизмати мактаби нави таърихӣ ба рушди ҷанбаҳои иҷтимоии илми молия эътибор дорад. Ақидаи асосии ин назария дар он буд, ки тавасути андозҳо аз нав тақсим кардани даромади миллий ба ғоидаи табақаҳои камбизоат имконпазир мегардад.

Дар асри XX баробари пайдоиши назарияҳои нав таваҷҷӯҳи асосиро ба назарияҳои кӯҳнаи либерализми иқтисодӣ, ки аз классикони англис - А.Смит, Д.Рикардо сарчашма мегиранд, равона намудааст. Принсипи асосии либерализми иқтисодӣ таъмини озодии бештари субъектҳои иқтисодӣ мебошад.

Либералҳои муосирро пеш аз ҳама методологияи умумӣ муттаҳид мекунад. Дар муқоиса ба равишҳои анъанавӣ, намояндагони самти неолибералӣ ба хулосае омаданд, ки озодии ғайриқарорӣ субъектҳои алоҳидаи хоҷагидор боиси бавучудоии тартиботи табиӣ намешавад. Дар шароити муосир, бо номи “неолибералҳо” якҷанд мактабҳо амал менамоянд, ки бо воситаҳои таъсири давлат ба иқтисод аз ҳамдигар фарқ менамоянд.

Мувофиқи методологияи *неолибералҳои олмонӣ* (Вальтер Ойкен (1891-1950), Людвиг Эрхард (1897-1977)), аз давлат талаб карда мешавад, ки ба механизми институтсионалии рақобат ва нархҳо таъсир расонад. Намояндагони *мактаби Чикаго* (М. Фридман, Фрэнк Найт (1885-1972)) ба танзими динамикаи ҳаҷми пул (монетаризм) афзалият медиҳанд.

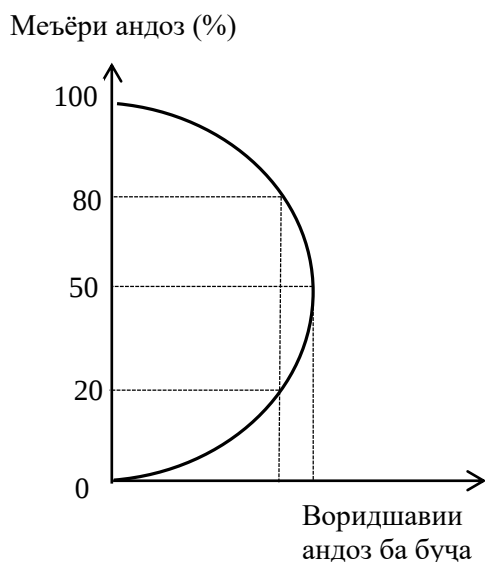
Назарияи неоклассикӣ ба бартарии рақобати озод асос ёфтааст. Даҳолати ҳукумат набояд бозорро бо қонунҳои худтанзимкунандаи табиӣ маҳдуд созад, ки бидуни даҳолати беруна тавозуни иқтисодиро ба даст оранд. Даҳолати давлат танҳо барои бартараф намудани монеаҳои лозим аст, ки ба ғайриқарорӣ қонунҳои рақобати озод монеъ мешаванд.

Моделҳои неоклассикӣ аз ҷониби Ҷеймс Мид (1907) сохта шудааст. Вай ба давлат нақши ғайримустақимро дар танзими равандҳои иқтисодӣ вогузор мекунад.

Дар назарияи неоклассикӣ дар ду самт рушд намудааст: назарияи иқтисоди таъминот ва монетаризм. Олимони амрикоӣ М.Бернс, Г.Штайн, А.Лаффер, М.Вейденбаум намояндагони назарияи иқтисоди таъминот мебошанд, ки дар охири асри XX ба вучуд омадаанд. Ба андешаи онҳо, андозҳои баланд ғайриқарорӣ соҳибкориҳо бозмедоранд ва ба сиёсати сармоягузорию таҷдиди истеҳсолот монеъ мешаванд. Давлат вазифадор аст, ки хароҷотро то ҳадди имкон кам кунад ва ба бозор ба ҳадди аксар даҳолат намояд.

Профессор Артур Лаффер (1940) робитаи миқдории байни прогрессивии андозбандӣ ва даромади буҷетро дар шакли қатъатта пешниҳод намуда (расми 1), ва ба ҳулосае омадааст, ки коҳиши андозҳо ба фаъолияти сармоягузории бахши хусусӣ таъсири ҷаҳол ва судманд мерасонад.

Лаффер таъсири меъёри андоз аз даромадро ба ҳаҷми воридоти умумии андозҳо ба буҷаи давлатӣ пешниҳод намудааст, ки қатъаттаи он намуди зеринро дорад:

Расми 1.1. Қатъаттаи Лаффер

Қатъаттаи Лаффер вобастагии байни меъёри андоз ва воридшавии андозро ба буҷа нишон медиҳад (расми 1.1) бо афзоиши андоз то нуқтаи муайян (50% дар графика) даромади андозҳо ба буҷаи давлат зиёд шуда, минбаъд бо афзоиши меъёри андозҳо фаъолияти соҳибкорӣ низ паст шуда ё ба бозори сиёҳ рафта, воридшавии андозҳо низ ба буҷа кам мегардад. Агар меъёри андоз ба сифр баробар бошад, дар ин маврид давлат даромад намегирад. Агар меъёри андоз ба 100 % баробар бошад, дар ин маврид ҳеҷ кас барои кор кардан ҳавасманд нест ва давлат низ аз даромад маҳрум мегардад. Дар ҳолати 20% ва 80% даромади андозҳо ба буҷа баробар буда, даромади камтар ба буҷа ворид мегардад. Ин вобастагӣ дар адабиётҳои иқтисодӣ бо номи “самараи Лаффер” низ машҳур аст.

Даромади давлат бояд бо роҳи васеъ кардани манбаҳои андоз афзоиш ёбад, на бо зиёд кардани меъёри андоз ва бори андоз. Сиёсати андоз, мувофиқи назарияи таъминот, коҳиш додани меъёри андоз ва имтиёзҳои андозро ба ширкатҳо пешниҳод менамояд.

Назарияи монетаризм бо номи профессори Донишгоҳи Чикаго М.Фридман алоқаманд аст. Ба андешаи ӯ, давлат бояд дар иқтисод танҳо як нақшо иҷро намояд: танзими гардиши пулро бо тағир додани ҳаҷми пул ва

меъёри фоизи бонк ба роҳ монад. Давлат хароҷотҳоро мунтазам афзоиш дода, суръати афзоиши таваррумро бештар мекунад. Аз ин рӯ, набояд ба ӯ иҷозат дода шавад, ки истехсолот ва нархро танзим кунад. Аммо он бояд пули зиёдатиرو аз муомилот берун намояд. Коҳиши андозҳо бо арзани пул ва меъёри фоиз имкон медиҳад, ки фаъолияти мӯътадили механизми иқтисодӣ ба вучуд оварда шавад. Назариявии асосии равияи неокласикӣ ин ҷустуҷӯи усулҳои паст кардани таваррум мебошад.

ФАСЛИ 1. НАЗАРИЯИ АНДОЗҲО

Боби 1. ТАҲАВВУЛОТИ НАҚШИ ИҚТИСОДИИ ДАВЛАТ ВА НАЗАРИЯҲОИ АСОСИИ АНДОЗ

§1. Назарияи андоз аз нигоҳи мактабҳои гуногуни иқтисодӣ

Назарияи андоз нақши давлатро дар иқтисодиёт ба таври дақиқ инъикос менамояд. Давлат аз рӯи рисолати худ Ҳимояи манфиатҳои тамоми аҳолиро таъмин намуда, кафолати фаъолияти ороиштаи онҳоро ба вуҷуд меорад. Дар замони қадим ва асри миёна, вақте ки тамоми соҳаҳои ҳаёт ҳамчун як воҳиди алоҳида вуҷуд доштанд, вазифаҳои давлат асосан барои Ҳимояи манфиатҳои ҳамаи аъзоёни ҷомеа равона карда мешуданд. Дар давраи капитализми ибтидоӣ вазифаҳои давлат нисбатан коҳиш ёфта ва дар шароити муосир онҳо боз ҳам васеъ гаштанд.

Тағйир додани нақши воқеии давлат дар марҳилаҳои гуногуни рушди ҷомеа эҷоди асосҳои гуногуни назариявӣ ва концептуалии давлатро тақозо менамуд, ки он дар асосноккунии назариявӣ ва амалияи андозбандӣ инъикос меёбад. Дар ибтидо андозҳо муваққатӣ буданд. Охира-охира андозҳо манбаи асосӣ ва доимии даромади давлат гардиданд, ки дар натиҷаи он назарияҳои гуногуни андоз ба вуҷуд омаданд. Дар марҳилаҳои аввали рушди давлатдорӣ вазифаи давлат иборат аз он буд, ки шаҳрвандони худро аз Ҳамлаҳои беруна ва ҷангҳо муҳофизат кунанд. Амалияи андозбандии ин давра бо назарияҳои умумӣ пешниҳод карда мешавад.

Назарияи умумии андозҳо мақсади андозҳоро дар маҷмӯъ муайян мекунад. Инҳо назарияи мубодила, назарияи атомистӣ, назарияи ҳаловат, андоз ҳамчун мукофоти суғурта, назарияи андози классикӣ, марксистӣ, назарияи монетаризм, назарияи таъминоти иқтисодиёт ва дигар назарияҳои андозҳоро дар бар мегиранд. Аввалин ва васеътарин ин назарияи мубодила (мубодилаи эквивалентҳо) мебошад.

Назарияи мубодила ба хусусияти подоши андозбандӣ асос ёфтааст. Тавассути андоз, шаҳрвандон барои муҳофизат аз Ҳамлаҳои беруна, ҳифзи тартиботи дохилӣ аз давлат хизматрасониҳоро меҳаранд. Ин назария муносибати байни давлат ва шаҳрвандонро дар асри миёна, вақте ки бар ивази пардохти муайян Ҳимояи ҳарбӣ ва ҳуқуқӣ харида мешуд, инъикос мекунад.

Назарияи атомистӣ (С. де Вобан, Монтескье, Гоббс, Вольтер, Мирабо) як навъ назарияи мубодила аст, ки дар давраи рушди маориф ва маърифат пайдо шудааст. Ин назария андозро ҳамчун натиҷаи созишномаи байни давлат

ва шахрвандон баррасӣ мекунад, ки мувофиқи он давлат ҳимояи шахрвандонро ба зимма мегирад ва онҳо наметавонад аз пардохти андоз саркашӣ кунанд.

Назарияи ҳаловат (Ҷ. Симонд де Сисмонди) андозхоро ҳамчун нархе, ки шахрвандон барои ҳаловате, ки онҳо аз ҷомеа мегиранд, пардохт мекунад. Онҳо аз тартиботи ҷамъиятӣ, адолат, таъмини моликият, истифодаи роҳҳои хуб ва ғайра ҳаловат мебаранд.

Аз ҳама бештар назарияи умумии андозбандӣ ҳамчун назарияи манфиатовар, мубодила ё назарияи атеистӣ дар охири асри XVII ва давоми асри XVIII дар асарҳои файласуфон ва иқтисоддонҳои намоён Ҷ.Локк, Т.Гоббс, Д.Юсти, Ф.Кенэ, И.Зоненфелёс, А.Тюрго, О.Мирабо, С.Д.Вобан ва бисёр олимони дигар, ки ба масъалаҳои андоз ва андозбандӣ диққати зиёд медоданд, ифода ёфта буд. Онҳо андозро ҳамчун пардохт ба давлат барои хизматрасонӣ дар асоси шартнома аз тарафи ҳар як шахрванд, пардохт барои ҳимояи давлат, ҳимояи моликияти аъзоёни ҷамъият, ҳимояи шахрвандон ва ғайра маънидод мекарданд. Дар баъзе мавридҳо байни андозҳо ва хизматрасонии давлатӣ алоқамандӣ кам ба назар мерасид, зеро андозҳо ба таври маҷбурӣ рӯёнда шуда, андозсупорандагон аз давлат ёрии иҷтимоӣ намегирифтанд.

Минбаъд, намоёндагони мактаби физиократҳо - иқтисоддонҳои фаронсавӣ Ф. Кенэ (1694-1774с.), А. Тюрго (1727-1781с.), Дюпон де Немур ва намоёндагони дигаре, ки ақидаи андозбандии самарабахшро пешниҳод намуданд, шӯҳрати баланд пайдо намуд. Онҳо исбот намуданд, ки замин ягона манбаи боигарӣ мебошад. Таъинот дар бораи "маҳсулоти соф" ё маҳсулоти изофа, яъне зиёд будани даромад нисбати хароҷотро кор карда баромаданд ва сохтори сармояро ошкор намуданд.

Назарияи мактаби физиократҳо, андози ягонро дар шакли андози замин дар мадди аввал монда, аз ҷиҳати назариявӣ андозҳои ғайримустақимро аз ҳаргуна бартарӣ маҳрум кард. О.Мирабо инқилобчии машҳури Фаронса, ба бекор намудани кулли андозҳои ғайримустақим баромад намуда, танҳо андози ягонаи заминро, ки он яке аз андозҳои мустақими ягона ба ҳисоб мерафт, тарафдорӣ менамуд.

Ба ақидаи Ф.Кенэ (1694-1774) бошад, андозҳои ғайримустақимро танҳо дар давлатҳои ҷорӣ намудан лозим буд, ки дар он ҷо хоҷагии қишлоқ ҳеҷ нақшро намебозад.

А.Тюрго намоёндаи машҳури дигари физиократҳо, эътирозашро бар зидди андозҳои ғайримустақим муфассал баён намудааст:

- соҳиби замин ягона молики даромади соф мебошад, аз ин ҷо вай бояд андозсупорандаи асосӣ бошад;

- барои мубодилот андози ғайримустақим душворихои зиёдро ба миён меорад. Бо фиребу найрангбозӣ ва муборизаи доимии Ҳукумат бо мақсади риоя кардани тартиботи дохилӣ рӯ ба рӯ шуда, ба мурофиаву ҷазоҳои саҳт, кирдори нораво, ба ҳалокати одамон оварда мерасонад;

- андозҳои ғайримустақим бо садҳо восита метавонад, ки озодиро маҳрум созад;

- ин намуди андоз метавонад, ки равиши дурусти истеъмодро барҳам дода, ба нобудшавии худ оварда расонад;

- андози ғайримустақим сарфи давлатро метавонад афзун гардонад;

- андозҳои ғайримустақим дар бозори дохилӣ ба тичорати хориҷӣ афзалият медиҳад;

- андози ғайримустақим натиҷаҳои дилхоҳ дода наметавонад, ҳол он ки дар мавриди андози мустақим молик хуб медонад, ки кадом ҳиссаи даромадашро пардохт намояд;

- давлат дар рафти иҷро гардидани андозҳои ғайримустақим метавонад, ки ҳар он чизе, ки барояш ғоидаовар аст, дар ихтиёр дошта бошад.

Назарияи андоз ҳамчун мукофоти суғуртавӣ (Ҷ.Мак-Кулох, А. Тиер). Андозҳо ин пардохти суғуртавӣ мебошанд, ки шахрвандон дар сурати пайдо шудани ягон хатар ба давлат пардохт мекунанд. Идеяи суғуртаро вақте эътироф кардан мумкин аст, ки давлат масъулияти таъмини мудофия ва тартиботи ҳукукиро бар дӯш мегирад.

Дар марҳилаи аввали рушди капитализм вазифаи асосии давлат фароҳам овардани шароит барои соҳибкории озод буд. Принсипҳои либерализми иқтисодӣ дар формулаи *laissez-faire* (калимаи фаронсавии «ичозат диҳед») инъикос ёфтаанд. Принсипи *laissez-faire* озодии пурраи иқтисодии шахс ва рақобати озодро талаб мекунад, ки бо даҳлати давлат маҳдуд намешавад. Консепсияи бартаридошта барои ин давра консепсияи классикӣ (назарияи бетарафии андоз) дар бораи нақши андозҳо дар иқтисод буд, ки асосгузори он А.Смит ҳисобида мешавад. Вай чунин мешуморад, ки давлат бояд рушди муносибатҳои бозариро таъмин намуда, ҳукуки моликиятро ҳифз кунад. А.Смит андозҳоро ҳамчун пардохти мунтазами як қисми даромади субъектҳои иқтисодии мустақил муайян кард. У.Петти, Ҷ.Б.Сэй, Д.Рикардо, Ҷ.Милл иқтисодно як низоми устувор ва худтанзимкунанда ҳисобиданд, ки дар он арза тақозоро ба вуҷуд меорад ва андозҳо нақши сарчашмаи даромади давлатро мебозанд. Ихтилофҳо дар атрофи принсипҳои одилонаи ҷамъоварии онҳо (якхела ё прогрессивӣ) ва бузургии ситонидан аз эҳтиёҷоти молиявӣ вобаста мебошад. Бо мураккаб шудани муносибатҳои иқтисодӣ дар ҷомеа назарияҳои нави илмӣ пайдо шуданд.

Дар назарияи андозбандии классикони иқтисоди сиёсӣ, нимаи дуюми асри XVIII ва нимаи якуми асри XIX, ки намояндагони онҳо У.Петти (1623-1987), А.Смит (1723-1790), Д.Рикардо (1772- 1823), Ж.Б.Сэй (1762- 1832) ва дигарон буданд, масъалаи андозбандӣ мақоми махсусро ишғол мекард.

У. Петти дар асари худ бо номи "Рисола оид ба андозу пардохтҳо" на аз рӯи аломатҳои зоҳирӣ, балки моҳияти ҷараёни иқтисод таваҷҷуҳ зоҳир намуда, кӯшиш ба харҷ додааст, ки "табиати ниҳони" андозҳо ва оқибатҳои онҳо, рентаи пулӣ, рентаи замин, пул ва манбаи боигариро равшан созад.

Хизмати бузурги мактаби классикӣ бо сарвари А.Смит, Д.Рикардо ва намояндагони онҳо дар он зоҳир меёбанд, ки онҳо табиати иқтисодии андозро таҳқиқ намуданд ва нуқтаи назари худро дар ин соҳа қушода доданд. А.Смит ақида дошт, ки хароҷотҳои давлат сифати ғайриистеҳсолӣ доранд, аммо андоз баҳои ҳаққонӣ нисбати хизматрасонии давлат мебошад.

Концепсияи марксистӣ моҳияти ҷамъиятӣ (иҷтимоӣ) -и андозҳоро шарҳ медиҳад. «Мавҷудияти аз ҷиҳати иқтисодӣ ифодаёфтаи давлат дар андозҳо таҷассум ёфтааст» ва минбаъд қайд карда мешавад. «Андоз ин ба монанди пистони модар аст, ки ҳукуматро шир медиҳад. Андоз бузургии панҷум дар баробари моликият, оила, тартибот ва дин аст».

К.Маркс андозро чунин шарҳ додаст: "Дар андозҳо мавҷудияти иқтисодии давлат таҷассум ёфтаанд".

Ҳамин тариқ, андозҳо яқоя ҳамроҳи давлат ба вучуд омада, инкишоф ёфтанд. Дигаргунии шакли сохтори давлат, инчунин ба дигаргуншавии низоми андозӣ мусоидат менамояд. Дар давлатҳои Ғарб кӯшиш ба харҷ дода шудааст, ки аз ҷиҳати назариявӣ, амалияи андозбандиро дар самтҳои гуногуни назарияи иқтисодӣ асоснок намоянд, намунаи (тарҳи) низоми андози онро вобаста ба сиёсати пешгирифти давлат дигаргун гардонанд.

Назарияи Кейнсионӣ ба «тақозои самаранок» таъя намуда, бар он ақида аст, ки тақозо арзари ба вучуд меорад. Пеш аз Ч.М.Кейнс чунин мешумориданд, ки асоси даромади миллӣ сарфакорӣ мебошад. Яке аз шартҳои муҳими назарияи ӯ ин вобастагии рушди иқтисодӣ аз пасандозҳои кофии пулӣ танҳо дар шароити шуғли пурра мебошад. Агар ин тавр набошад, пас, пасандозҳои калон ба рушди иқтисодӣ ҳалал мерасонанд, зеро онҳо манбаи ғайрифазоли даромадро нишон медиҳанд, ки ба истеҳсолот сармоягузорӣ карда намешавад ва аз ин рӯ, пасандозҳои зиёдатӣ бояд тавассути андоз ситонида шаванд. Ч.Кейнс назарияи «андозҳо ҳамчун танзимгарони худкор» -ро ба гардиши илмӣ ворид кард. Ин назария ба вобастагии функционалии даромади миллӣ ва андозҳо асос ёфтааст.

Андозҳои афзуншаванда (прогрессивӣ), ба ақидаи ӯ нақши мусбӣ доранд. Андозҳо ҳамчун як қисми таркибии буча ба тавозуни рушди иқтисодӣ

таъсир мерасонанд. Ҳамин тариқ, коҳиши даромад аз ҳисоби андоз даромади бучаро коҳиш медиҳад ва ноустувории иқтисодиро шадидтар мекунад. Андозҳо ҳамчун «танзимгарони худкор» ин равандро ба танзим медароранд: ҳангоми раванқебии иқтисодиёт даромади андозбандишаванда нисбат ба даромади андозӣ суҳттар меафзояд ва дар ҳолати бўҳрони иқтисодӣ андоз нисбат ба коҳиши даромад зудтар коҳиш меёбад. Ҳамин тариқ, мавқеи нисбатан устувори иҷтимоӣ дар ҷомеа ба даст оварда мешавад. Тағйирёбӣ ба таври худкор ба амал меояд ва дар даромади андозӣ нисбат ба дараҷаи даромад мавқеи бештарро доро мебошад.

Дар шароити зуҳуроти пайдарпайи падидаҳои бўҳронӣ назарияи кейнсиани «тақозои самарабахш» на ҳамеша ба талаботи рушди иқтисодӣ ҷавобгӯ мебошад. Якум, дар шароите, ки таваррум хусусияти доимӣ пайдо менамояд, даҳолати давлат ба он равона карда шавад, ки тақозо ба захираҳо зиёд нагардида, балки арзаи онҳо бештар гардонида шавад. Дуввум, ҳамгирии иқтисодӣ вобастагии ҳар як кишварро аз бозори берунӣ бештар мегардонад. Аз ин рӯ, консепсияи кейнсионии «тақозои самарабахш» назарияи неокейнсиониро пурра мегардонад.

Дар назарияи неокейнсионӣ мавқеи назаррас ба мушкилоти андоз равона карда шудааст. Аз ин рӯ, И.Фишер ва Н.Калдор ҷудо кардани объектҳои андозбандиро дар робита бо истеъмол зарур донистанд. Аз ин рӯ, ақидаи андоз аз истеъмол, ки ҳам усули ҳавасмандгардонии пасандозҳо ва ҳам воситаи мубориза бо таваррум буд, ба вучуд омад. Пуле, ки барои хариди молҳои истеъмоли пешбинӣ шудааст, бо ёрии сиёсати андоз ба сармоягузорӣ равона карда мешавад. Аммо ҳангоми пастравии истеҳсолот хароҷоти истеъмоли нисбат ба коҳиши даромадҳо суҳттар коҳиш ёфта, ба ин васила талаботро ба вучуд меорад. Аз ин рӯ, даромад аз андози истеъмол нисбат ба андози даромад нисбатан баландтар мебошад. Аммо, Н.Калдор боварӣ дошт, ки андози истеъмол, ки бо меёрҳои прогрессивӣ ва бо истифодаи имтиёзу тахфифҳо барои баъзе намудҳои мол (масъалан ба молҳои ҳаррӯза) ҷорӣ карда шудааст, нисбат ба андози муқарраршудаи фурӯш барои нафарони дорои даромади кам одилона аст. Ғайр аз он, дар муқоиса бо андоз аз даромад, ин андоз аз пасандозҳои барои сармоягузорию оянда равона шуда, амалӣ намегардад ва ба ҳавасмандгардонии афзоиши онҳо мусоидат мекунад.

Назарияи неоклассикӣ ба афзалияти рақобати озод асос ёфтааст. Тибқи ин дастур, ҷораҳои ислоҳии давлат бояд танҳо ба рафъи монеаҳои равона карда шаванд, ки ба фаъолияти қонунҳои рақобати озод ҳалал мерасонанд. Аз ин рӯ, даҳолати давлат набояд бозорро бо қонунҳои табиӣ худтанзимкунии худ маҳдуд кунад, ки бидуни кумаки беруна тавозуни иқтисодиро ба даст оранд. Ин фарқи байни назарияи неоклассикӣ ва консепсияи кейнсионӣ мебошад, ки

мувозинати динамикӣ ноустувор аст ва оиди зарурати даҳолати мустақими давлат ба равандҳои иқтисодӣ хулоса мебарорад. Неоклассикҳо танҳо ба сиёсати пулиро қарзии Бонки марказӣ афзалият дода, таъсири сиёсатҳои буча ва андозро ба назар нагирифта, чунин мешуморанд, ки ба ин васила механизми самараноки тақсимои даромадҳо фароҳам оварда мешавад, ки шугли пурра ва рушди устувори иқтисодиро таъмин менамояд. Дар назарияи неоклассикӣ, дар навбати худ, ду самт васеъ инкишоф ёфтаанд: назарияи таъминоти иқтисодӣ ва монетаризм.

Назарияи таъминоти иқтисодӣ камшавии андоз ва имтиёзҳои андозро барои ширкатҳо пешбинӣ мекунад, зеро ба ақидаи онҳо андозҳои баланд ба фаъолияти соҳибкорӣ ҳалал мерасонанд ва сиёсати сармоягузорию бозмедоранд. Ҷанбаи дигари муҳими ин назария камшавии ҳатмии хароҷоти давлатӣ мебошад. Дар ниҳоят, хулосаи асосии ин назария аз он иборат аст, ки ҳуди бозор беҳтарин танзимгари бозор аст ва танзими давлатию андозҳои баланд танҳо ба фаъолияти мӯътадили он ҳалал мерасонанд.

Қонуни умумии ташаққули сатҳи меъёри андоз дар он аст, ки: манбаи васеи андоз имкон медиҳад, ки меъёрҳои нисбатан пастии андозро дошта бошем ва баръакс, манбаи маҳдуди андоз барои намудҳои алоҳидаи андоз ҳатман меъёрҳои баланди онҳоро дар назар дорад. Аён аст, ки меъёрҳои баланд ва ками андоз ба равандҳои тичоратӣ ва фаъолияти соҳибкорӣ таъсири гуногун мерасонанд ва дар робита бо равандҳои сармоягузорӣ аксуламалҳои гуногунро ба вуҷуд меоранд.

Аллакай А.Смит қайд карда буд, ки давлат аз кам кардани сарбории андоз нисбат ба андозҳои баланди тоқатфарсо бештар фоида ба даст меорад, чунки маблағҳои озодшуда метавонанд даромади иловагиро ба вуҷуд оранд, ки дар навбати худ андоз аз онҳо ба ҳазина ворид мешавад. Таҳлили таносуби рушди иқтисодӣ ва андозҳо дар 20 кишвари солҳои 70-ум нишон медиҳад, ки дар кишварҳои дорои андозҳои баланд сармоягузорӣ дар муқоиса бо ҳамин нишондиҳанда дар кишварҳои сатҳи андозбандиаш паст қариб даҳ маротиба коҳиш ёфтааст. Дар ҳақиқат, ҳиссаи оптималии воридоти маблағҳо ба буча вуҷуд дорад. Назарияи таъминоти иқтисодӣ ақидаи ба таври кулӣ коҳиш додани меъёрҳои ҳадди аққали андозро дастгирӣ намуда ва ба ин васила паст намудани андозбандии прогрессивро пешниҳод менамояд.

Дар солҳои 70-80-асри гузашта дар кишварҳои Ғарбӣ консепсияи бучети А.Лаффер эътироф ва паҳн шуд. Консепсияи А.Лаффер аз он бармеояд, ки даромадҳои андоз маҳсули ду омил асосӣ мебошанд: меъёри андоз ва манбаи андоз. Бо сохтани муносибати миқдорӣ (қаҷхаттаи Лефер) байни меъёри андозҳо ва даромади буча дар шакли хати қавӣ параболӣ, профессор А.Лаффер ба хулосае омад, ки кам кардани меъёри андозҳо ба фаъолияти

сармоягузори бахши хусусӣ таъсири судманд мерасонад. Афзоиши меъёрҳои андоз то меъёри муайян метавонад боиси афзоиши даромади давлат, ҳангоми аз меъёр муайян гузаштан афзоиши меъёри андоз на ба зиёдшавӣ, балки ба камшавии даромади буҷа оварда мерасонад. А.Лаффер ба хулосае омад, ки камнамудани меъри андозҳо ба фаъолияти соҳибкорӣ ва бахши хусусию сармоягузорӣ таъсири мусбӣ мерасонад. Аз ин лиҳоз, вазифаи ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкориро тавассути сабук кардани бори андоз ҳал кардан лозим меояд. Паст шудани меъёри андоз боиси афзоиши истеҳсолот мегардад, ки минбаъд камшавии муваққатии даромадро ҷуброн мекунад.

Афзоиши ҳаҷми истеҳсолот бидуни ҳодисаи таваррум асосан тавассути амалисозии сиёсати моҳиронаи меъёрҳои андоз, имтиёзҳои андоз ва андозбандии прогрессивӣ ба даст оварда мешавад. Аммо, барои пайдо кардани чунин вобастагии миқдорӣ, зарур аст фаъолияти ҳамаҷонибаи корхонаҳо омӯхта шуда, истифодаи меъри фоизи мутобиқ барои онҳо муайян гардад. Аммо сатҳи онҳо набояд дар сатҳи пастарин бошад, вагарна талаботи буҷа қонеъ карда намешаванд ва фаъолияти мӯътадили хоҷагии халқ зери ҳатар хоҳад монд ва худӣ андозҳо дигар вазифаи танзимгари иқтисодиро иҷро карда наметавонанд. Тибқи назарияи А.Лаффер, рушди иқтисоди ниҳонӣ бо низоми андоз робитаи баръакс дорад, яъне афзоиши меъёри андозҳо, андозаи иқтисоди ниҳониро бештар гардонида, пинҳонкунии сарчашмаҳо ва манбаъҳои андозҳоро ба вучуд меорад, ки дар он ҳолат аксари субъектони иқтисодӣ даромади ҳақиқии худро пинҳон менамоянд.

Назарияи монетаризм, ки асосгузори он М.Фридман баҳисоб рафта, ҷонибдори бозори озод мебошад, пешниҳод менамояд, ки нақши давлат тавассути танзими пул дар муомилот, кам кардани пули зиёдати дар муомилот буда, ҳам тавассути қарз ва ҳам тавассути андоз амалӣ карда шавад. Ҳамин тариқ, омезиши меъёри андозҳо бо миқдори пули дар муомилотбуда ва фоизи қарз имкон медиҳад, ки устувории фаъолияти механизми на танҳо корхонаҳои давлатӣ, балки хусусӣ низ фароҳам оварда шавад. Дар солҳои 80 ва 90-уми асри гузашта, кишварҳои аз ҷиҳати саноатӣ рушдёфта ислоҳоти андозро амалӣ намуданд, ки ба ҳавасмандгардонии фаъолияти соҳибкорӣ равона карда шудаанд. Бо ин мақсад андозҳои мустақим кам ва андозҳои ғайримустақим зиёд шуданд.

§2. Назарияи мухталиф ва ҷузъии андозбандӣ

Назарияҳои ҷузъӣ (частные теории) зарурати таъсиси баъзе намудҳои андозро асоснок мекунанд. Дар байни онҳо назарияи таносуби андозбандии

мустақим ва ғайримустақим, назарияи андози ягона, назарияи андозбандии мутаносиб ва прогрессивӣ ва назарияи тағйироти андоз паҳн шудаанд.

Назарияи таносуби андозҳои мустақим ва ғайримустақим таърихи тӯлонӣ дорад. Масъалаи таснифи андозҳо душвор ва баҳсталаб мебошад. Дар ибтидо таснифи андозҳо ин тақсимооти онҳоро ба андозҳои мустақим ва ғайримустақим пешбинӣ мекард. Ин тақсимотро дар шакли андозҳои мустақим ва ғайримустақим бори аввал Д.Локк дар охири асри 17 дода буд. Д.Локк муқаррар намуд, ки бори ҳама гуна андоз, новобаста аз он, ки аз андоз аз ҷиҳати ситонида мешуд, дар ниҳоят ба заминдор меафтад. Дар натиҷа маълум намуд, ки андози замин ҳамчун андози мустақим ва дигар намуди андозҳо ҳамчун андози ғайримустақим ба шумор мераванд.

А.Смит фаҳмиши даромадро васеъ намуда, ақида бар он дошт, ки сарчашмаи даромад на танҳо замин, балки сармоя ва меҳнат низ ба ҳисоб меравад. А.Смит андозро аз даромад (фоидаи соҳибкорон ва музди меҳнат) ба андозҳои мустақим дохил намуда, андозҳои ғайримустақимро ҳамчун андозҳои, ки ба хароҷот вобаста аст, муайян намудааст.

Ч. Стюарт Милл меъёри нави гурӯҳбандӣ, яъне вобаста ба қонунгузорию ба миён гузошт. Андози мустақим он андозест, ки ба ақидаи қонунгузор, бояд аз ҷониби андозсупоранда ситонида шавад, андози ғайримустақим андозест, ки онро андозсупоранда ба шахси дигар вогузор мекунад.

Роҳи дуҷониби тақсимооти андозҳо ба мустақим ва ғайримустақим ин фарқияти онҳо вобаста ба усули андозбандӣ ва ситонидан мебошад. Андозҳои мустақим ин андозбандии амвол ва андозҳои ғайримустақим бошад, ин андозбандии амалиётҳоро дар бар мегиранд. Ба андозҳои мустақим - андоз аз истеҳсолот, ба андозҳои ғайримустақим - андози истеъмол мувофиқат менамуд. Дар ниҳоят, андозбандии манбаи мушаххас ба андозҳои мустақим ва андозбандӣ дар асоси пардохтпазирии умумии шахс - андозҳои ғайримустақим нисбат дода мешуд.

Иқтисодшиносии олмонӣ Геккел тамоми андозбандиро ба андозбандии даромад ва андозбандии хароҷоти истеъмол тақсим кард. Тибқи консепсияи ӯ, ҷаъолияти хоҷагидорӣ андозсупоранда ба даромад ва хароҷот тақсим карда мешавад. Андоз аз даромад ҳамчун андозҳои мустақим ва андозҳо барои хариди маҳсулоти ниёзи мардум ҳамчун андозҳои ғайримустақим тасниф карда шуданд. Ин тақсимооти андозҳо ба мустақим ва ғайримустақим ба пардохтпазирии шахс, ки аз рӯи даромад ё амволи ӯ, инчунин аз муносибати байни даромад ва истеъмоли ӯ муайян карда шудааст, асос ёфтааст.

Дар ниҳояти кор иқтисоддонҳо ба ҳулосае омаданд, ки мувозинати муайян байни андозҳои мустақим ва ғайримустақим зарур аст, зеро

андозбандии мустақим барои ҳалли ҳадафҳои баробарии иҷтимоӣ истифода мешавад ва андозҳои ғайримустақим мушкilotи ҷойдоштаро ҳал менамоянд.

Назариияи андози ягона мавҷудияти як объекти мушаххаси андозбандиро пешбинӣ мекунад. Ҷонибдорони назариияҳои гуногун пешниҳод менамоянд, ки ҳамчун объекти ягона: замин, сармоя, амволи ғайриманқул ва монанди инҳо ҳисобида шавад. Ҷолибияти ин назариия дар соддагии ҳисоб ва ҷамъоварии он аст. Муҳолифини андози ягона бар он назаранд, ки якум, андозбандии танҳо аз рӯи як синф аз рӯи адолат нест; дуввум, андози ягона тамоми хароҷотҳои давлатро пӯшонидани наметавонад. Дар шакли умумӣ ин назариия амалан ғайри қобили амал аст, аммо дар якҷоягӣ бо дигар низомҳои андозбандӣ метавонад нақши мусбӣ дошта бошад.

Дар назариияи андозбандии мутаносиб ва прогрессивӣ хусусияти иҷтимоӣ иқтисодии андозҳо қомилан зоҳир мешавад. Андозбандии мутаносиб ё прогрессивӣ мушкilotи на танҳо андоз, балки сиёсати молиявӣ ва қарзиро низ фаро мегирад. Ҳангоми андозбандии мутаносиб, новобаста аз ҳаҷми даромад, Ҷолизи гурӯҳҳои дороиҳо зоҳир қарда мешавад. Прогрессияи андоз, ба гуфтаи тарафдорони ин назариия, нобаробариро қоҳиш медиҳад ва аз ҷиҳати иҷтимоӣ одилона аст. Аммо он наметавонад даромади қурраи молиявиро таъмин кунад, агар ҳамзамон сиёсати танзими музди меҳнат ё маҳдуд қардани истеъмолот амалӣ қарда шавад.

Дар назариияи тағирёбии андоз имқониятҳои ба андозсупорандагони дигар интиқол додани бори андоз таҳқиқ қарда мешаванд. Ин дар бозор ҳангоми раванди нархгузорӣ ва мубодила анҷом дода мешавад. Ду роҳи интиқоли андозҳо мавҷуданд - интиқол аз қурӯшанда ба харидор (ба андозбандии ғайримустақим) ва интиқол аз харидор ба қурӯшанда (вақте ки нархҳо аз ҳисоби андозҳо баланд мебошанд).

Дар айни замон ва дар амалияи ҷамъияти, то андозаи васеъ ва маҳдуд ҳамаи мафҳумҳои асосии назариияҳои умумӣ ва шахсии андозбандӣ дар якҷоягӣ истифода мешаванд.

Боби 2. МАЗМУН ВА МОҲИЯТИ ИҚТИСОДИИ АНДОЗҲО

§1. Моҳият ва аҳамияти андозҳо

Дар шароити имрӯза андозҳо воситаи асосии ташаккули буҷаи давлатӣ мебошанд. Аз воситаи сиёсати фискалии давлат, андозҳо тадриҷан ба механизми таъсиррасонӣ ба иқтисод табдил ёфтанд.

Дар модаи 23-и Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон мафҳуми андоз чунин шарҳ дода шудааст: “Андоз пардохти ҳатмии муқаррарнамудаи Кодекси андоз ба буҷет мебошад, ки ба андозаи муайян амалӣ гардида, хусусияти ҳатмии бебозгашт ва бесподош дорад (ба истиснои андози иҷтимоӣ). Андозҳо бо воҳиди пулӣ ҳисоб ва бо пули миллӣ пардохт карда мешаванд, агар Кодекси андоз тартиби дигарро пешбинӣ накарда бошад”.

Таҳлили моҳияти андоз ҳамчун категорияи иқтисодӣ ба тадқиқоти қонуниятҳои тақрористеҳсоли васеъ ва марҳилаҳои он, алахусус аз нав тақсим намудани маҷмӯи маҳсулоти миллӣ асос ёфтааст. Хусусиятҳои асосии андоз принципҳои он ҳамчун категорияи иқтисодӣ мебошад. Андозбандӣ ба принципҳои қонуният, ҳатмӣ, асоснокӣ андозбандӣ ва ҳамкорӣ мақомоти андоз бо андозсупоранда, адолат, ягонагии низоми андоз ва шаффофият асос меёбад.

1. Принципи қонуният - андоз мутобиқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешавад ва меъёрҳои қонунгузории андоз наметавонанд ба принципҳои Кодекси андоз муқарраршуда муҳолифат кунанд. Ба ҳеҷ шахс наметавонад уҳдадорӣ пардохти андоз, ки мутобиқи Кодекси андоз муқаррар нашудааст ё бе риояи меъёрҳои он муқаррар гардидааст, ғузур карда шавад;

2. Принципи ҳатмӣ - ҳамаи субъектҳои муносибатҳои ҳуқуқии андозӣ уҳдадоранд андозҳои тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқарраршударо пардохт намоянд ва меъёрҳои қонунгузории андозро риоя кунанд.

3. Принципи асоснокӣ андозбандӣ ва ҳамкорӣ мақомоти андоз бо андозсупоранда:

- асоснокӣ андозбандӣ маънои дар қонунгузории андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар намудани ҳамаи унсурҳои андоз, андозсупоранда, имтиёзҳои андозӣ, тартиб, иҷро ва қатъ намудани уҳдадорӣҳои андозро ифода менамояд;

- дар доираи муносибатҳои андозӣ мақомоти андоз уҳдадоранд бо мақсади иҷрои қонунгузории андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бо андозсупоранда ҳамкорӣ намоянд. Дар баробари ин, мақомоти андоз ҳуқуқ

надоранд ба ғаъолияти қонунии андозсупоранда монеаи сунъӣ эҷод намоянд, андозсупоранда бошад уҳдадор аст ба мақомоти андоз барои амалӣ намудани ваколатҳояшон мусоидат кунад.

4. Принципи адолат:

- андозбандӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон умумӣ мебошад ва ҳамаи андозсупорандагон андозҳоро муносиб ба даромад ва молу мулк пардохт мекунанд;

- муқаррар намудани меъёрҳои фарқкунандаи андоз, имтиёзҳои андоз ё дигар афзалиятҳо вобаста ба шакли моликият, манбаи маблағгузорӣ, инчунин андозҳое, ки барои амалинамоии ҳуқуқҳои конституционии шаҳрвандон монеа эҷод мекунанд, манъ аст;

5. Принципи ягонагии низоми андоз:

-низомии андоз дар тамоми ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон ягона мебошад;

-муқаррар намудани андозҳое, ки фазои ягонаи иқтисодии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла, мустақим ва ё ғайримустақим озодона интиқол додани мол (ичрои қор ва хизматрасонӣ) ё воситаҳои молиявиро дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳдуд менамояд, манъ аст.

6. Принципи шаффофият:

- санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои ҳуқуқии андозбандӣ ҳатман интишор карда мешаванд;

- санадҳои меъёрии ҳуқуқии танзимкунандаи муносибатҳои ҳуқуқии андозбандӣ, ки интишори расмӣ карда нашудаанд, эътибори ҳуқуқӣ надоранд.

Ҳамин тавр, андозҳо маҷмӯи муносибатҳои иқтисодӣ мебошанд, ки аз субъектҳои хоҷагидорӣ ба давлат ситонида шуда, хусусияти эквивалентӣ ва маҷбуриро дар худ инъикос мекунанд.

2.2. Унсурҳои асосии андоз

Барои танзими муносибатҳои андозӣ ва саҳеҳ будани хусусиятҳои супоридани андозҳо аз унсурҳои андоз истифода менамоянд. Ба унсурҳои андоз инҳо дохил мешаванд:

Субъектҳои муносибатҳои андозӣ – шахсоне ба ҳисоб мераванд, ки бо таври мустақим ва ё ғайримустақим дар муносибатҳои андозӣ иштирок менамоянд, дорои ҳуқуқи уҳдадориро мебошанд ва ё бо амал ё беамалии худ уҳдадорҳои андозиро ба вучуд меоваранд. Барои мақсадҳои андозбандӣ инҳо резиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф карда мешаванд:

1) агар шахси воқеӣ дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давоми давра ва ё давраҳое, ки дар маҷмӯъ дар давоми ҳар давраи 12-моҳаи дар ҳамин соли тақвими ҷорӣ оғозшаванда ё баохиррасида бештар аз 182 рӯз қарор дошта

бошад, барои соли қорӣ тақвимӣ резиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад, вале бо назардошти:

а) шахси воқеие, ки дар соли тақвими қорӣ резиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, вале дар давоми соли тақвими қаблӣ резиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон набуд, барои давраи қорӣ андоз танҳо аз санаи

якуми воқеан дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳузур доштан резиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф мешавад;

б) шахси воқеие, ки дар соли тақвими қорӣ резиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, вале дар давраи минбаъдаи андоз резидент намебошад, барои давраи қорӣ андоз танҳо дар даврае резидент ҳисобида мешавад, ки рӯзи охири ҳузури шахс дар Ҷумҳурии Тоҷикистон воқеан ба охир мерасад;

2) шаҳрванди Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки дар давоми соли тақвимӣ дар хизмати давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон берун аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, дар ҳамин соли тақвимӣ, новобаста ба давомнокии чунин хизмат, резидент ба ҳисоб меравад;

3) шахсони воқеие, ки шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошанд;

4) шахсони воқеие, ки барои қабул шудан ба шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ё дар бораи гирифтани иҷозат барои истиқомати доимӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон бе қабули шаҳрвандии Ҷумҳурии Тоҷикистон ариза додаанд, сарфи назар аз муҳлати дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон буданашон резиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон эътироф мешаванд, агар шахс берун аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳалли зисти доимӣ надошта бошад.

Шахси воқеие, ки мутобиқи гуфтаҳои боло резидент намебошад, ғайррезиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб меравад. Шаҳрванди давлати хориҷӣ, сарфи назар аз муҳлати дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон буданаш, резиденти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба ҳисоб намеравад, агар чунин шахс шахси дорои мақоми дипломатӣ ё консулӣ (ё узви оилаи чунин шахс) ва ё корманди ташкилоти байналмилалӣ ё шахси дар хизмати давлатии давлати хориҷӣ (ё узви оилаи чунин шахс) қарордошта бошад.

Объекти андозбандӣ амвол, амал, натиҷаи амал ё дигар ҳолате аст, ки дорои хусусияти арзишӣ, миқдорӣ ё ҳисмонӣ буда, бо мавҷудияти он тибқи қонунгузори андоз уҳдадори андозии андозсупоранда ба вучуд меояд. Ҳар як андоз объекти мустақили андозбандӣ дорад, ки мувофиқи қисми махсуси Кодекси андоз муайян карда мешавад.

Номҳои бисёр андозҳо аз объекти андозбандӣ сарчашма мегиранд. Масалан, дар андози замин объект замин хоҳад буд, дар андоз аз арзиши иловашуда - арзиши иловашуда, дар андоз аз даромади шахсони воқеӣ - даромад ва ғайра. Шумораи объектҳои андозбандӣ инчунин бояд шумораи андозҳои ба системаи андози кишвар дохилшударо муайян кунанд. Ин маънои

онро дорад, ки ҳар як андоз объекти мустақили андозбандӣ дорад ва як объектро дар мӯҳлати муқарраркардаи қонун барои ин андоз на бештар аз як маротиба андозбандӣ кардан мумкин нест. Дар баъзе ҳолатҳо, объектҳои андозбандишаванда ҳамчун манбаи пардохти андоз баромад мекунанд.

Манбаи андоз ин баҳои арзишӣ, ҷисмонӣ ё хусусияти дигари объекти андозбандӣ мебошад. Барои ҳар як андоз манбаи андоз ва тартиби муайянкунии он дар Кодекси андоз муқаррар карда мешавад.

Меъёри андоз ин бузургии бо фоиз ё маблағи мутлақ ифодашавандаи ҳисобкунии андоз аз рӯи воҳиди ченкунии манбаи андоз мебошад. Меъёрҳои андоз дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешаванд. Меъёрҳои андози аксизӣ, андозҳо барои захираҳои табиӣ, андози замин, андози ягона барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, арзиши патент барои соҳибкорони инфиродӣ, аз рӯи намудҳои алоҳидаи фаъолият бо дарназардошти хусусияти минтақавӣ аз ҷониби Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо тартибе, ки Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян намудааст, тасдиқ карда мешаванд.

Меъёри андоз, ки бо фоизи даромади андозсупоранда нишон дода мешавад, квотаи андоз номида мешавад. Вобаста аз сохтори андозҳо, меъёрҳои муқарраршуда, фоизӣ ва омехта мавҷуданд.

Меъёрҳои муқарраршуда (андози якдафъаина) ба андозаи мутлақ барои як воҳиди (объекти) андозбандӣ барои ҳар як андозсупоранда, сарфи назар аз андозаи арзиш ё даромад муқаррар карда мешаванд. Андози яквақта ҳавасмандгардонии рафтори субъектро бештар намекунад, зеро қарорҳои шахси воқеӣ ба андозаи андозбандӣ таъсир намерасонанд, талафоти ҷуброннопазир вучуд надорад, зеро ҳисобкунии пардохтҳои андоз душвор нест ва аз ин рӯ, ба қор қабул кардани мушовирони андоз лозим нест. Ин андоз дар амал кам ба назар мерасад, зеро он ситонидани ҳамин миқдор маблағро ҳам аз шахсони сарватманд ва ҳам камбизоат дар бар мегирад, ки ин беадолатист.

Меъёрҳои фоизӣ ҳамчун фоизи арзиши объекти андозбандишаванда ифода карда мешаванд. Онҳо намудҳои асосии ставкаҳо дар системаҳои андози ҳамаи кишварҳои ҷаҳон мебошанд.

Меъёрҳои омехта ҳарду ставкаи дар боло зикршударо муттаҳид мекунанд.

Вобаста аз таносуби тағирёбии даромад, меъёрҳои андозҳо ба андозҳои мутаносиб, афзуншаванда (прогрессивӣ) ва ғайра тақсим карда мешаванд.

Меъёрҳои мутаносиб бо объекти андозбандӣ бо фоиз ва бо назардошти арзиши он муқаррар карда мешаванд. Бо афзоиши манбаи андозбандишаванда, андоз низ мутаносибан меафзояд. Бо ин усул, дар ҳолати

афзоиши даромади андозсупоранда бори андоз паст мешавад. Дар айни замон, аксари андозҳо аз рӯи усули мутаносиб сохта мешаванд.

Меъёри прогрессивӣ чунин шакли андозбандиест, ки ҳангоми афзоиши даромад меъёри андоз низ меафзояд. Дар ин ҳолат, андозсупоранда на танҳо миқдори афзояндаи даромад (ҳангоми афзоиш), балки ҳиссаи бештари онро низ пардохт мекунад. Андозро ҳамчун андози прогрессивӣ дар он ҳолат ҳисобидан мумкин аст, ки агар меъёри миёнаи андоз бо афзоиши даромад баланд шавад.

Давраи андоз соли тақвимӣ ё дигар давраи вақт доништа мешавад, ки бо анҷом ёфтани он манбаи андоз муайян ва маблағи андоз, ки бояд пардохт карда шавад, ҳисоб карда мешавад. Давраи андоз метавонад аз якчанд даврахони ҳисоботӣ иборат бошад. Агар ғайрияти шахси ҳуқуқӣ то охири соли тақвимӣ барҳам дода шуда бошад (аз нав ташкил шуда бошад), давраи ниҳоии андозбандӣ барои он аз оғози ҳамин соли тақвимӣ то санаи анҷомёбии расмиёти барҳамдиҳӣ (азнавташкилдиҳӣ) ҳисобида мешавад. Агар шахси ҳуқуқӣ дар давоми соли тақвимӣ таъсис ва барҳам дода шавад (аз нав ташкил дода шавад), давраи андозбандӣ барои он аз санаи таъсисдиҳӣ то санаи анҷомёбии расмиёти барҳамдиҳӣ (азнавташкилдиҳӣ) ҳисобида мешавад.

Тартиби ҳисобкунии андоз қоидаҳои ҳисобкунии маблағи андозро барои давраи андоз вобаста аз манбаъ, меъёр ва имтиёзҳои андозӣ дар сурати мавҷуд будани онҳо муайян мекунад. Ҳисобкунии андоз аз ҷониби андозсупоранда мустақилона амалӣ карда мешавад. Андозсупоранда ва агенти андоз мустақилона андозҳоро ҳисоб ва пардохт меkunанд. Шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ уҳдадоранд андозҳо, ғоизҳо ва ҷаримаҳои ҳисобшударо ба таври ғайринақдӣ пардохт намоянд.

Имтиёзҳои андозӣ ин бартариҳои пешбинишудаи қонунгузории андоз эътироф карда мешаванд, ки ба гурӯҳҳои алоҳидаи андозсупорандагон дар муқоиса бо андозсупорандагони дигар, аз ҷумла вобаста ба пардохт накардани андоз ё пардохт кардани онҳо, бо андозаи камтар пешниҳод карда мешаванд. Батаъхиргузори (тамдид)-и муҳлати пардохти андоз имтиёзи андозӣ ҳисобида намешавад. Имтиёзи андозӣ хусусияти инфиродӣ дошта наметавонад. Дар ҳолатҳои офатҳои табиӣ (заминларза, обҳезӣ) ва ҳолатҳои ғавқулода (эпидемия ва пандемия) Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳуқуқ дорад ба ҳама андозсупорандагон ё гурӯҳи андозсупорандагон таътили андозӣ пешниҳод намояд.

Имтиёзҳои андоз мувофиқи қонунгузории амалкунанда пурра ё қисман озод кардан аз андозҳои шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ғайриҳақиқат мешаванд. Вазъи моддӣ, молиявӣ, иқтисодии андозсупоранда, зарурати рушди соҳаҳо ва

субъектҳои муайяни истеҳсолот, минтақаҳои кишвар ва ғайра заминаи фароҳам овардани имтиёзҳо буда метавонад.

Чор гурӯҳи имтиёзҳои андозӣ мавҷуданд:

1. ба шахсони алоҳида дода мешавад;
2. барои объекти андозбандӣ пешбинӣ шудааст;
3. мувофиқи меъёрҳои андоз;
4. тибқи шартҳои пардохт – қарзи андоз ва ғ.

§3. Вазифаҳои асосии андозҳо

Вазифаи андоз як роҳи дарки моҳияти андоз мебошад. Вазифаҳои андозро метавон ҳамчун шакли мушаххаси зоҳир ё таъсири беруна ба иқтисод баррасӣ кард. Ба вазифаҳои андоз инҳо дохил мешаванд: вазифаи иқтисодӣ, вазифаи фискалӣ, вазифаи тақсимои ё азнавтақсимкунӣ, вазифаи назоратӣ, вазифаи ҳавасмандгардонӣ, вазифаи танзимкунанда, вазифаи иҷтимоӣ.

Дар адабиёти иқтисодӣ борҳо пешниҳод карда шудааст, ки вазифаи иқтисодӣ аз шумораи онҳо хориҷ карда шавад, зеро андозбандӣ моҳиятан худ муносибатҳои иқтисодӣ мебошад. Инчунин ақидае, низ мавҷуданд, ки андозҳо вазифаи тақсимои иҷро карда наметавонанд. Вазифаи андозбандӣ аз нав тақсим кардани даромади тақсимшудаи ҷомеа мебошад. Аз ин рӯ, мувофиқи бештари назарияҳо ба вазифаҳои андоз бояд вазифаи фискалӣ, вазифаи тақсимои, вазифаи назоратӣ ва вазифаи ҳавасмандкуниро дохил гарданд.

Вазифаи фискалӣ – яъне ҷамъоварии маблағҳои пулӣ ба буҷаи давлат мебошад. Андоз дар ташаккулёбии қисми даромадҳои буҷаи давлат, нақши асосиро доро мебошад. Вазифаи фискалӣ вазифаи асосӣ мебошад. Бо ёрии он сарчашмаҳои молиявии давлат ташаккул меёбанд. Фискалӣ (аз лот. *Fiscus* - сабад) аввал маънояш хазинаи ҳарбӣ дар Рими қадим ва сипас маркази ягонаи умумиҷаҳонии Империяи Рим буд, ки дар он тамоми даромадҳо аз андозҳо ва пардохтҳо ҷамъоварӣ мешуданд. Вазифаи фискалии андозбандӣ вазифаи муҳимтарини андозбандӣ мебошад. Таърихан, аз давраҳои қадимтарин ва ҳамзамон андозҳо ҷузъи асосии даромади буҷаи давлат мебошанд. Амалисозии ин вазифа аз ҳисоби назорати андоз амалӣ карда мешавад, ки ҷамъоварии максималии андозҳои муқарраршударо таъмин намуда, барои саркашӣ аз андоз монеаҳо эҷод мекунад. Оддитар карда гӯем, ҷамъоварии андозҳо ба манфиати давлат аст. Ба шарофати ин вазифа ҳадафи асосии андоз амалӣ карда мешавад, яъне ташаккул ва равона намудани захираҳои молиявии давлат ба роҳ монда мешавад. Ҳама вазифаҳои дигари андозбандӣ маҳз аз вазифаи фискалӣ гирифта шудаанд.

Вазифаи танзимкунӣ – яъне тавассути тағйирдиҳии меъёри андоз, имтиёзҳои андоз, ҷаримаҳо, шароитҳои андозситонӣ, ҷори намудани андозҳои нав ва аз байн бурдани шаклҳои дигари он давлат шароитҳоро барои рушди соҳаҳои муайян ва истеҳсолот таъмин менамояд. Масалан: барои рушди соҳибкории хурд ва ҷунин шаклҳои фаъолият, рушди ҳунариҳои мардумӣ, воридоти технологияи истеҳсолӣ, таҷҳизотҳои тиббӣ ва ғайраҳо имтиёзҳои андозӣ пешбинӣ шудааст. Тавассути низоми андозситонӣ давлат прогресси илмию техниро ҳавасманд гардонид, афзоиши сармоягузорӣ ва истеҳсолотро таъмин менамояд. Вазифаи танзими андозбандӣ ба ҳалли баъзе масъалаҳои сиёсии иқтисодии давлат тавассути механизмҳои андозбандӣ таъсир мерасонад. Вазифаи танзим дар шароити муносири танзими зиддибӯхронӣ, таъсири фаъоли давлат ба равандҳои иқтисодӣ ва иҷтимоӣ аҳамияти махсус дорад. Ин вазифа бо тақсимои пардохтҳои андоз байни шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ, соҳаҳо ва бахшҳои иқтисодиёт, дар маҷмӯъ давлат ва субъектҳои ҳудудии он алоқаманд аст. Ин вазифа имкон медиҳад, ки даромади гурӯҳҳои гуногуни аҳоли ба танзим дароварда шавад. Дар доираи вазифаи танзимкунандаи андозбандӣ се зервазифа аз ҳамдигар фарқ карда мешавад: ҳавасмандкунӣ, боздоранда ва тақрористеҳсолкунӣ.

Вазифаи тақсимои ё азнавтақсимкунӣ – ҳамчун ифодакунандаи воситаи махсуси муносибатҳои тақсимои аст. Тавассути он тақсим ва азнавтақсимкунии маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ ва даромади миллӣ сурат мегирад. Вазифаи тақсимои андозбандӣ аз тақсимои даромади иҷтимоӣ низ иборат аст, яъне маблағҳо ба манфиати гурӯҳҳои камдаромад ва эҳтиёҷманди шаҳрвандон бо роҳи гузоштани бори андоз ба гурӯҳи сардаромади аҳоли равона карда мешаванд. Тавассути андоз давлат қисме аз даромади корхонаҳо, соҳибкорон ва аҳолиро барои рушди истеҳсолот ва инкишофи зерсохтори иҷтимоӣ, дастгирии соҳаҳои, ки даромади худӣ надоранд (донишҷӯён, муаллимон, соҳаи муҳофизат, ҳифзи ҳуқуқ, нафақахурон ва ғ.) равона намояд.

Вазифаи назоратӣ – вазифаи назоратӣ барои пайгирии нишондиҳандаҳои миқдорӣ ва сифатии андозбандӣ пешбинӣ шудааст. Ба ибораи дигар, танзимнамоии андоз хусусияти назоратиро дар бар мегирад ва ин тавассути таҳримоти андоз зоҳир мешавад. Вазифаи назоратӣ имкон медиҳад, ки самаранокии механизми андозро арзёбӣ намуда, назорати ҳаракати захираҳои молиявӣ таъмин карда шавад. Татбиқи вазифаи назорати андозҳо, ҷамъоварӣ ва пардохти саривақтии он то андозае аз маърифати андозсупорӣ вобаста аст. Моҳияти ин дар он зоҳир мегардад, ки андозсупорандагон (шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ) андозҳои муқаррарнамудаи қонунгузорино саривақт ва пурра месупоранд. Назорати андоз бо қонунҳои мавҷуда (қонунҳо дар бораи уҳдадорӣҳо ва вазифаҳои хадамоти андоз,

хизматрасонии аудиторӣ ва ғ.) танзим карда мешавад ва вобаста ба вазъияти мушаххас татбиқ карда мешавад. Вазифаи назоратӣ барои риояи таносуби харочот дар раванди ташаккул ва тақсимои даромади субъектҳои гуногуни хоҷагидорӣ замина фароҳам меорад. Бо шарофати он, самаранокии ҳар як сарчашмаи андоз баҳо дода шуда, зарурати тағирот дар низоми андоз ва сиёсати андоз ошкор карда мешавад.

Вазифаи ҳавасамандгардонӣ – вазифаи ҳавасмандгардонии андозҳо тавассути низоми имтиёзҳо, истисноҳо ва афзалиятҳо амалӣ карда мешавад. Имтиёзҳо дар шакли қарзи андози сармоягузорӣ ва имтиёзҳои мақсадноки андоз барои маблағгузорӣ, сармоягузорӣ ва навовариҳо муқаррар карда мешаванд. Байни вазифаҳои ҳавасмандгардонӣ ва танзимшаванда тафовути муайян вуҷуд дорад. Вазифаи ҳавасмандгардонии андозбандӣ ба дастгирии рушди равандҳои муайяни иқтисодӣ равона карда шудааст. Он тавассути низоми имтиёзҳо амалӣ карда мешавад. Системаи амалкунандаи андозбандӣ доираи васеи имтиёзҳои андозиро барои тичорати хурд, соҳибкорони наватъсис, истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ, ташкилотҳои, ки ба истеҳсолот ва фаъолияти хайриявӣ маблағгузорӣ мекунанд, фароҳам меорад. Ҳамин тавр, агар вазифаи танзим ба сатҳи иқтисодии соҳавӣ ва миллий нигаронида шуда бошад, пас таъсири ҳавасмандгардонӣ, чун қоида, ба як воҳиди мушаххаси иқтисодӣ равона карда мешавад. Мақсад аз истифодаи имтиёзҳои андозӣ коҳиш додани ӯҳдадорихои андози пардохткунанда мебошад. Вобаста аз он, ки имтиёзҳо ба тағир додани кадом унсури сохтори андоз нигаронида шудаанд, онҳоро ба имтиёзҳо, тахфифҳо ва қарзҳои андоз тақсим кардан мумкин аст.

Вазифаи иҷтимоӣ – вазифаи иҷтимоии андозҳо бо вазифаҳои фискалӣ ва танзимӣ тавассути шартҳои ситонидани андоз аз даромад ва амвол зич алоқаманд аст. Андозҳо аз қишри сарватманди аҳоли ба миқдори зиёдтар ситонида мешаванд, дар ҳоле ки ҳиссаи зиёди онҳо бояд дар шакли кӯмаки иҷтимоӣ ба камбизоатон гузаронида шавад. Аҳамияти вазифаи иҷтимоии андозҳо ҳангоми бӯҳронҳои иқтисодӣ, вақте ки аксарияти аҳоли ба ҳимояи иҷтимоӣ ниёз доранд, яқбора меафзояд.

Дар баробари вазифаҳои асосии номбаршудаи андозҳо дар адабиёти иқтисодӣ, инчунин дигар вазифаҳои иловагӣ низ зикр шудаанд:

- вазифаи маҳдуд кардани афзоиши аз ҷиҳати иқтисодӣ беасоси ғоидаи истеҳсолкунандагони монополӣ дар бозори молҳо ва хизматрасонӣ, инчунин даромади аз ҷиҳати иҷтимоӣ беасоси шаҳрвандон;
- вазифаи зиддитаваррумӣ - маҳдуд кардани афзоиши нархҳо ва даромадҳо ҳангоми нигоҳ доштани мувозинатии арзиши ММД ва

захираҳои молиявии барои давлат ва корхонаҳо, ки барои истеъмол ва пасандоз истифода мешаванд.

Хусусияти бисёрҷабҳаи вазифаҳои андоззидияти байни манфиатҳои давлат ва андозсупорандагонро ба вуҷуд меорад. Барои давлат муҳим аст, ки даромади андозро ба ҳадди аксар расонад ва барои андозсупорандагон ҳарчи камтар пардохт намудани андозҳо аст. Тавре ки ба мо маълум аст, давлат ва андозсупорандагон дар бораи нақши андозҳо назари гуногун доранд. Системаи андозбандӣ, ки ҳиссаи аз ҷиҳати иҷтимоӣ заруриро дар буҷа равона мекунад, набояд манфиатҳои фаъолияти соҳибкорию вайрон кунад. Аз ин рӯ, тавозуни бештари имконпазир дар байни андозҳои ғайримустақим ва мустақим аҳамияти калон дорад, зеро якумин вазифаи фискалиро иҷро мекунад, ва дуввумӣ - вазифаи ҳавасмандгардониро. Ошкор кардани робитаи андозҳои алоҳида ё гурӯҳи андозҳо, аз як тараф ҳаҷми умумии воридоти андоз ва аз тарафи дигар имкон медиҳад, ки нақши онҳо дар гузаронидани сиёсати буҷетӣ ва нархгузорӣ муайян карда шавад.

Шарҳи назариявии вазифаҳо маънои онро надорад, ки низоми андози қабулгардида дар самти муайян амал мекунад. Иқтисодии низоми андозбандие, ки қонунгузории як давлати муайян қабул кардааст, на танҳо бо назария, балки бо амалия низ муайян карда мешавад. Дараҷаи истифодаи амалии иқтисодии андоз нақши андозҳоро дар системаҳои мавҷудаи иқтисодӣ ва молиявӣ муайян мекунад. Ҳамин тариқ, моҳияти андоз як аст, аммо шаклҳои амалии татбиқи он вобаста ба хусусиятҳои сиёсати иқтисодии пешгирифти давлат, вазифаҳо ва ҳадафҳои ҷамъоварии андоз аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

§4. Гурӯҳбандии андозҳо

Гурӯҳбандии андозҳо ин гурӯҳбандии системавии андозҳо мутобиқи хусусиятҳои яхела доштани онҳо мебошад. Дар маҷмӯъ намудҳои гуногуни андозҳоро аз ҳамдигар ҷудо намудан мумкин аст. Андозҳоро вобаста ба якҷанд хусусиятҳо гурӯҳбандӣ ва аз ҳамдигар ҷудо менамоянд, ки асоситаринашон инҳоянд:

Вобаста ба шакли падохт андозҳои мустақим ва андозҳои ғайримустақимро аз ҳамдигар ҷудо менамоянд. Якҷанд меъёрҳои тақсимои андозҳо ба намудҳои мустақим ва ғайримустақим мавҷуданд:

Андозҳои мустақим - андозҳое мебошанд, ки бевосита ва мустақиман аз субъектҳои андоз ситонида мешавад. Ҷамъоварии андозҳои мустақим хусусияти доимӣ доранд. Хусусияти доимии андозҳо мустақим асосан андоз аз даромад ё амволи андозсупорандагон мебошанд. Андозҳои мустақимро субъектҳои андоз мустақиман месупоранд, ба ибораи дигар, барои андози мустақим субъект ва супорандаи андоз як шахс мебошанд ва бо қобилияти

андозсупоранда мувофиқат менамояд. Андозбандии мустақим дар муқоиса бо андозбандии ғайримустақим даромади андозсупорандагонро дурусттар ба назар мегирад.

Вобаста аз принципҳои ҳисобкунӣ, андозҳои мустақим ба воқеӣ ва шахсӣ тақсим мешаванд. Андозҳои мустақим ин андозҳои мебошад, ки мустақиман аз объектҳо ва амволи инфиродии шахсони алоҳида ситонида мешаванд. Онҳо даромади воқеӣ, амвол, вазъи ин амвол ва мавқеи андозсупорандаро ба назар намегиранд. Дар ибтидо, ба андозҳои воқеӣ асосан замин, сармоя, хона ва ғайра дохил буданд. Барои низоми муносири андоз истифодаи андозҳои мустақими шахсӣ хос аст. Андозҳои шахсӣ ин андозҳои мебошанд, ки объекти андозбандии он амвол набуда, балки даромади ба қайд гирифташуда ё қисми даромади андозсупоранда мебошад. Андози шахсӣ аз андози воқеӣ бо он фарқ мекунад, ки ҳангоми ҳисоб кардани он хусусиятҳои инфиродии андозсупоранда ба назар гирифта мешаванд. Масалан: шумораи аъзоёни оила, вазъи иҷтимоӣ, даромади воқеӣ ва ғайра.

Дар байни андозҳои воқеӣ ва шахсӣ тафовути муайян мавҷуд аст.

1. Андозҳои воқеӣ чун қоида, бо меъёрҳои муътадил ситонида мешаванд, дар ҳоле ки андозҳои шахсӣ бо меъёрҳои прогрессивӣ ситонида мешаванд.

2. Андозҳои воқеӣ аз даромаде сарчашма мегиранд, ки аз рӯи хусусиятҳои беруна ҳисоб карда шудаанд ва андозҳои воқеӣ - аз даромади воқеии бадастомада ҳисоб мешаванд;

Андозҳои ғайримустақим — андозҳои мебошад, ки ба нархи молу хизматҳо зам шудаанд ва он андози истеъмолкунандагон ба ҳисоб меравад. Андозҳои ғайримустақим тағйирёбанда будани вазъиятро инъикос мекунанд. Ин намуди андоз асосан аз молҳо ва хизматҳои алоҳида мебошад (масалан, аксизҳо, андоз аз арзиши иловашуда). Андозҳои ғайримустақим изофапулӣ ба нарх мебошанд ё вобаста ба маблағи арзиши изофа муайян карда мешаванд. Амалия ҷамъиятӣ нишон медиҳад, ки андозҳои ғайримустақим барои истеъмолкунандагони молҳо, корҳо ва хизматҳо вазнин мебошанд. Андозҳои ғайримустақим даромади шахрвандону вазъи иҷтимоии онҳоро ба назар намегирад ва аз ин рӯ, ба табақаҳо ҷудо ғаштани ҷомеа мусоидат мекунанд. Ҳангоми андозбандии ғайримустақим, ҳамон як объект такроран андозбандӣ мешавад ва аз ин рӯ, ҳамчун омилҳои равандро таваррум хизмат мекунад.

Дар асоси меъёрҳои дар боло овардашуда фаҳмидан мумкин аст, ки фарқи андозҳои мустақим ва ғайримустақимро то принциби хароҷоту даромад коҳиш додан мумкин аст. Андозҳои мебошад, ки мустақиман ба души андозсупоранда меафтанд ва дар соҳаи муомилот тағйир додан мумкин нест, ҳамчун андозҳои мустақим ба ҳисоб мераванд.

Вобаста ба субъект андозсупорандагонро ба се гурӯҳ чудо менамоянд:

- шахсони ҳуқуқӣ (андози фоида ва ғ.);
- шахсони воқеӣ (андоз аз даромади шахсӣ, мерос ва ғ.);
- шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ (андози нақлиёт ва ғ.).

Вобаста ба объектҳои андозбандӣ гурӯҳҳои андозҳо намуди зеринро пешбинӣ мекунад:

1) андозҳо аз даромад (андоз аз фоидаи ташкилотҳо, андоз аз даромади шахсони воқеӣ), андози аз молу мулки ғайриманқул (андоз аз амволи ташкилотҳо, шахсони воқеӣ);

2) андозҳо аз амалиётҳо (мерос, амалиёт бо коғазҳои қиматнок, ва ғ.).

Вобаста ба таносуби байни меъёри андоз ва даромад андозҳо ба шаклҳои зерин чудо мешаванд:

Андозҳои афзуншаванда (прогрессивӣ) – андозҳое мебошанд, ки ҳаҷми он вобаста ба афзоиши даромад меафзояд. Масъалан: андоз аз даромад то 100 сомонӣ 8% ва зиёда аз он 13%;

Андозҳои пастшаванда (регрессивӣ) – андозҳое мебошанд, ки ҳаҷми он вобаста ба афзоиши даромад кам мешавад. Масъалан: андоз аз даромад то 100 сомонӣ 13% ва зиёда аз он 8%;

Андозҳои мӯътадил – андозҳое мебошад, ки новобаста аз тағйирёбии даромад ҳаҷми он бетағйир мемонад. Масъалан: андоз аз як гектар замин.

Вобаста ба самти воридшавиашон, андозҳо ба андозҳои умумидавлатӣ андозҳои маҳаллӣ чудо мешаванд;

Андозҳои умумидавлатӣ – андозҳое мебошанд, ки ба буҷаи давлатӣ ворид мешаванд;

Андозҳои маҳаллӣ - андозҳое мебошанд, ки ба буҷаҳои маҳаллӣ ворид мешаванд;

Дар шароити мавҷудияти таваррум, субъектҳои хоҷагидорӣ воқеан боз як намуди андози дигарро месупоранд, ки системаи андоз онро пешбинӣ накардааст ва он ба истилоҳ **андоз аз таваррум** мебошад. Андоз аз таваррум усули ба даст овардани пул бо роҳи баровардани пули иловагӣ мебошад. Сиёсати пулию қарзии таваррум дар пешбурди андозҳои ниҳонӣ, ки аз тамоми соҳибони маблағҳои пулӣ ва амвол дар кишвар ситонида мешавад, ифода меёбад. Дар шароити мавҷудияти таваррум, субъектҳои хоҷагидорӣ барои дар сатҳи бетағйир нигоҳ доштани мувозинати воқеии пулҳои нақдӣ, миқдори номиналии пулро вобаста ба сатҳи таваррум (π) зиёд менамоянд. Ҳангоми таваррум, шахс бояд $M_0 (1+\pi)$ - ро дар хазина нигоҳ дорад. Даромади ихтиёрии $\bar{y}$ ба дараҷаи $M_0 (1+\pi) - M_0$ коҳиш дода мешавад. Барои шахсони воқеӣ ин маънои пардохти ба ном андоз аз таваррумро дорад:

$$\frac{M_0(1 + \pi) - M_0}{P_0} = \pi \frac{M_0}{P_0}$$

Гирандаи андози таваррум давлат ба ҳисоб меравад. Даромади софи давлат аз ҳисоби андози таваррум ин фарқи байни арзиши пулҳои коғазии иловагӣ ба арзиши истеҳсолии онҳо баробар аст. Ин даромад “сенораж” номида мешавад. Он бидуни хароҷоти калони молиявӣ ба даст оварда мешавад. Ғайр аз он, давлат дар асоси андозбандии прогрессивӣ даромади иловагӣ мегирад, зеро таваррум ба афзоиши даромади номиналӣ мусоидат мекунад. Дар натиҷа, суръати афзоиши даромади номиналии андоз аз сатҳи таваррум баландтар мегардад (зеро андоз бо меъёрҳои баландтар пардохт карда мешавад), инчунин даромаде, ки бо коҳишёбии таваррум дар арзиши воқеии қарзи давлатӣ алоқаманд аст.

Хатари сиёсати андӯхтшавии пулҳо вобаста ба таваррум дар он аст, ки касри буҷаи давлатӣ боиси пайдоиши як қатор оқибатҳои манфӣ мегардад: кам шудани андозсупорӣ; андозҳое, ки аз ҳисоби интишорӣ пулҳои иловагӣ ба даст омадаанд, болоравии нархҳо онҳоро нест менамоянд. Ҳукумат дар ниҳоят фишангҳои танзими иқтисодии худро аз даст медиҳад. Ҳисоб карда шудааст, ки дар сатҳи 10 фоизи касри буҷа нисбат ба ММД, даромад аз ҳисоби андози таваррум ба сифр наздик мешавад.

Бо мақсади пешгирӣ кардани оқибатҳои манфии “сенораж” бо роҳи интишори оддии пулҳо, дар шароити имрӯза ташкили захираҳои банкҳои тижоратӣ истифода мешавад. Ин бо тартиби зерин рух медиҳад. Департаменти хазинадорӣ векселҳои хазинадориро чоп карда ба Бонки марказии кишвар мефурӯшад. Бонки марказӣ векселҳоро аз ҳисоби хазина бо роҳи додани қарз ба суратҳисоби худ пардохт мекунад. Хазинадорӣ ба ин ҳисоб чекҳо менависад. Соҳибони чекҳо маблағҳои ба банкҳои тижоратӣ воридшударо ба амонат мегузоранд. Ин боиси ташаккули захираҳои иловагии банкӣ мегардад. Ҳангоми истифодаи ин шакли “сенораж” бояд таъсири мултипликатори пулро ба назар гирифт.

Таносуб ё муносибати андозбандии мустақим ва ғайримустақим

Истифодаи андозҳои мустақим ва ғайримустақим бо дараҷаи сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодии кишвар алоқаманд аст. Тибқи ақидаи М.Фридман, андозҳои мустақим ба буҷа даромади ҳақиқиро меоранд ва ба қобилияти пардохтпазирии аҳоли мувофиқанд. Ҳамчунин, андозҳои мустақим метавонанд кафолат диҳанд, ки дар ҳолати нисбатан баланд будани сатҳи даромадҳо, воридшавии андозҳо дар дараҷаи қаноатбахш қарор мегиранд. Дар ҳолате, ки андозсупорандагон соҳиби замин ва дигар амволи ғайриманқул мебошанд.

Бо андозҳои ғайримустақим афзалиятҳои фискалӣ алоқаманд аст. Ин намуди андозбандӣ бевосита аз ҳаҷми даромади шахрвандон алоқаманд нест. Андозҳои ғайримустақим бо ситонидани автоматӣ ва надоштани огоҳӣ оид ба пардохт тавсиф мешаванд. Андозҳои ғайримустақим, ки хусусияти нархгузорӣ доранд, метавонанд ба рушди таварруми хароҷоти мусоидат кунанд. Арзёбии андозбандии ғайримустақим асосан аз он бармеояд, ки ин усули ташаққули даромади буча аз нуқтаи назари иҷтимоӣ беадолатона аст. Аммо, маҳз ин усул дар як қатор кишварҳо вобаста ба содда будани истифодаи он ва новобаста будан аз натиҷаҳои фаъолияти молиявӣ иқтисодӣ бештар паҳн гардидааст. Методологияи ташаққули андозҳои ғайримустақим имкониятҳои найрангҳо ва тақаллубро, ки ба саркашӣ аз андоз мусоидат мекунанд, маҳдуд мекунад. Андоз аз даромад аз мукамалгардонии техникӣ нисбат тақсимои даромадҳое, ки дар сатҳи ширкатҳо ва давлат амалӣ мешаванд, вобастагии камтар доранд. Паҳншавии андозҳои ғайримустақим ва пеш аз ҳама, аксизҳо то он даме идома хоҳанд ёфт, ки сатҳи баланди неқӯаҳволӣ мардум имкон надихад, ки қисми бештари бори андоз ба андоз аз даромад равона гардад.

Намудҳои андозҳо вобастагии ба ҳам зичро на танҳо ҳангоми таъмини эҳтиёҷоти бучаи давлатӣ, инчунин ҳангоми ҳисоб кардани манбаи андозбандишаванда низ дорад. Аз охири асрҳои 18 ҳангоми муайян кардани тавозуни байни андозбандии мустақим ва ғайримустақим, мавқеи асосӣ аз сатҳи даромади умумии давлат гирифта шудааст (даромади умумии ширкатҳо ва даромади миёна сари аҳоли). Дар айни замон, низоми андозбандии хориҷӣ ба зернизоми мустақими андозбандӣ асос ёфта, онро омили ҳавасмандкунандаи рушди фаъолияти соҳибкорӣ меҳисобанд. Дар аксари кишварҳо тағйирот дар сохтори андозҳо асосан бо суръати баланди рушди иқтисодӣ ва дараҷаи таваррум муайян карда мешавад. Ин омилҳо аз ҳама бештар ба ҳаҷми даромадҳои буча аз андозҳои мустақим таъсир мерасонанд. Нишондиҳандаи баҳодихии ин таъсиррасонӣ *чандирии намудҳои алоҳидаи андозҳо* мебошад, ки ҳамчун вобастагии афзоиши (пастрабии) даромадҳо аз намуди муайяни андозҳоро аз афзоиш (пастрабии) арзиши холиси маҷмӯи маҳсулоти миллӣ ифода менамояд. Агар дар маҷмӯъ чандирӣ барои ҳамаи андозҳо аз 1 зиёд бошад, пас чандирии андозҳои мустақим аз 1 зиёд ва чандирии андозҳои ғайримустақим аз 1 камтар аст.

Талаботи классикӣ нисбат ба таносуби низоми андозбандии ғайримустақим ва мустақим аз он иборат аст, ки вазифаи фискалӣ асосан аз ҳисоби андозҳои ғайримустақим иҷро карда шуда, андозҳои мустақим нақши танзимнамоии иқтисодии даромади ширкатҳо ва шахрвандонро таъмин намуда, принципи адолати андозбандиро дар амал тадбиқ менамояд.

Барои ноил шудан ба мувозинати андозбандӣ, ки дар илми назарияи иқтисодӣ бо номи “бартарии – Парето” маъруф аст, бояд шартеро иҷро кард, ки тибқи он меъёри истифодаи андозҳои ғайримустақими хусусияти регрессивӣ дошта, дар доираи андозбандии мустақими прогрессивӣ муайян карда мешавад. Алоқамандии сатҳи рушди иҷтимоию иқтисодӣ ва таносуби воқеии байни ин гурӯҳҳои андозҳо дар ҳар як давраи таърихӣ мушоҳида мешавад. Сатҳи рушди иқтисодӣ ҳар қадар паст бошад, ҳиссаи андозҳои ғайримустақим дар ҳаҷми умумии андозҳо зиёдтар мешавад ва баръакс.

Ин вобастагӣ аз он бармеояд, ки дар кишварҳои камдаромад воридоти калонро аз ҳисоби андозҳои мустақим таъмин намудан ғайриимкон аст. Дар ҳолатҳое, ки агар ҳаҷми даромад дар доираи ҳадди ақали зиндагӣ қарор дошта бошад, андозбандии мустақим амалан натиҷа намедиҳад (андозбандии мустақим дар ин ҷо бо андозбандии шахсони воқеӣ муайян карда мешавад). Ин ҳолат бо он шарҳ дода мешавад, ки дар механизми андозбандӣ тибқи қонунгузорӣ тарҳҳои андозии муқарраршуда муайян карда мешаванд.

Аз як тараф, тарҳҳои андоз аз даромади андозбандишаванда минтақавӣ бевоситаи андозбандиро маҳдуд менамояд. Аз тарафи дигар, ба андозае, ки агар бузургии даромади аҳоли аз сатҳи минималии зиндагии аҳоли камтар бошад, ба ҳамаи андоза даромади андозбандишаванда ба фарқи байни сатҳи муқарраршудаи ҳадди ақали зиндагии аҳоли ва даромади воқеии аҳоли ба таври сунъӣ баробар карда мешавад.

Бо вучуди ин, сарҳади таъсири андозбандии ғайримустақим дар минтақаҳои дорои ҳадди минималии зист бетағйир боқӣ мемонад. Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки дар дараҷаи сатҳи зиндагии аҳоли шахс тамоми ҳаҷми даромади гирифтаашро барои нигоҳ доштани ҳадди ақали зиндагӣ сарф мекунад. Инчунин бояд дар назар дошт, ки дар кишварҳои дорои даромади баланд майли ниҳой ба пасандоз зиёд аст ва дар кишварҳои камдаромад майли ниҳой ба пасандоз хеле паст мебошад.

Аз гуфтаҳои боло хулосаҳои муайян баровардан мумкин аст, ки чунинанд:

Якум, дар кишварҳои даромади баланддошта андозбандии мустақими андоз аз даромад дар ҳудуди сатҳи минималии зист вучуд надорад. Ин аз низоми прогрессивии мустақими андоз аз даромад ҷуброн карда мешавад.

Дуюм, дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ суст рушдёфта заминаи андозбандишаванда ба таври сунъӣ аз ҳисоби зиёд шудани объекти андозбандии мустақим дар минтақаи камдаромад зиёд карда мешавад.

Саввум, дар кишварҳои суст рушдкарда, манбаи зиёдкардашудаи беадолатонаи андозситонии иловагӣ аз минтақаҳои камдаромад, самаранокӣ дар минтақаҳои прогрессивӣ ҷуброн карда наметавонад.

Боздеҳии пасти андоз аз даромад дар минтақаи сердаромади прогресивӣ ва пешрафта аз бузургии нокифояи даромад шаҳодат медиҳад.

Чорум, дар шароити паст будани даромад, имконияти гузариш аз истифодаи тарҳкуниҳои андоз ба нишондиҳандаи сатҳи минималии зист вучуд надорад. Гузариши бармаҳал ба нишондиҳандаи сабади истеъмоли ба зарари зиёди молиявӣ оварда мерасонад.

Илова бар омилҳои объективӣ, ба таносуби андозҳои мустақим ва ғайримустақим муносибати софдилонаи шахрвандон дар пардохти андозҳо (менталитети миллӣ ва фарҳанги андозсупорӣ), ки дар кишвар ташаккул ёфтааст, таъсир мерасонад.

Асоси низоми андози Ҷумҳурии Тоҷикистонро андозҳои мустақим, ба монанди андози ғоида, андоз аз даромад ва ду андози ғайримустақим - андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо ташкил медиҳанд.

Омӯзиши таъсири андозҳо ба ташаккули нархҳо, муайян кардани манбаи пардохт, инчунин хусусиятҳои инъикоси он дар тавозуни корхона имкон медиҳад, ки онҳоро ба гурӯҳҳои зерин тақсим намоем:

Ба гурӯҳи якум андозҳое дохил мешаванд, ки *ба нархҳо ва тарифҳо* дохил карда шудаанд. Ба он андоз аз арзиши иловашуда, аксизҳо ва бочҳои гумрукӣ дохил мешаванд. Масалан, барои андоз аз арзиши иловашуда на кам кардани ҳуди андозҳо, балки фарқияти ба буҷа пардохтшавандагии он муҳимтар аст.

Гурӯҳи дуюм андозҳое мебошанд, ки *ба арзиши асли* дохил карда шудаанд. Инҳо андози замин, андози нақлиёт, ҳиссагузорӣ ба фондҳои ғайрибуҷетии дорои хусусияти иҷтимоидошта ва ғайра мебошанд. Манбаи пардохти онҳо хароҷотҳои истеҳсолот ва намояндаи андоз истеъмолкунандаи мол мебошад. Кам шудани ин андозҳо ба афзоиши андоз аз даромад оварда мерасонад.

Ҳам андозҳои гурӯҳи якум ва ҳам ҳам андозҳои гурӯҳи дуюм барои корхонаҳо бетафовут мебошанд. Супорандагони андоз истеъмолкунандагони ниҳой мебошанд ва манбаи пардохт даромад аз фурӯш мебошад. Аз ин рӯ, дар як қатор ҳолатҳо, азбаски онҳо бо баланд бардоштани нарх ҳангоми фурӯши молҳо ва хидматҳо мушкилиҳо эҷод мекунанд, равона намудани бори андоз ба ғоида ё даромади андозсупорандагон муҳимтар ба назар мерасад.

Ба гурӯҳи сеюм андозҳое шомил мебошанд, ки аз *натичаҳои молиявии шахсони ҳуқуқӣ* вобастагӣ доранд, яъне кам кардани манбаи андозбандии андоз аз ғоида дохил мешаванд. Андози асосӣ дар ин гурӯҳ андоз аз амволи ширкатҳо мебошад. Аз як тараф, соҳибкорон ба коҳиш додани меъёрҳои ин андоз манфиатдоранд ва аз тарафи дигар, андозҳои баланди моликият заминаи андозбандишавандаи андоз аз даромадро коҳиш медиҳанд.

Ба гурӯҳи чорум андозҳое дохил мешавад, ки ба *фоида ва даромади шахсони ҳуқуқӣ* мансубанд. Ба шумумли онҳо андоз аз фоидаи ширкатҳо, андоз аз даромади шахсони воқеӣ, фоизҳо, дивидендҳо ва ғ. мебошанд. Онҳо бевосита ба вазъи молиявии субъектҳои хоҷагидорӣ таъсир мерасонанд, ки ин хоҳиши андозсупорандагонро оиди кам кардани сарбории андоз тавассути саркашӣ, банақшагирӣ ва тағйири андозҳо ба вучуд меорад.

Гурӯҳи панҷум - андозҳо ва пардохтҳое, ки аз *ҳисоби фоидаи боқимонда нас аз пардохти андоз аз даромад (даромад)* пардохта мешаванд. Ин андозҳо, пардохтҳо, ҷаримаҳо ва фоизҳо барои вайронкунии қонунгузориҳои андозро дар бар мегирад.

Боби 3. ИҚТИДОРИ АНДОЗӢ

§1. Мафҳум ва моҳияти иқтидори андозӢ

Омӯзиши андозҳо ва андозбандӣ бидуни шарҳи моҳияти иқтидори андоз имконнопазир аст. Давлат манфиатҳои одамонро ба назар гирифта, сиёсати иқтисодиро бо истифодаи механизми буча амалӣ менамояд. Қисми муҳими низоми молиявию бучетӣ иқтидори андоз мебошад. Иқтидори андоз асоси ташаккули заминаи даромадҳои андозӣ мебошад. *Иқтидори андози кишвар*, ки онро Бонки Ҷаҳонӣ муайян кардааст, ин қобилияти ба даст овардани даромад аз манбаи андозбандӣ дар шакли даромади андоз дар дохили ягон воҳиди маъмурӣ мебошад (аммо на миқдори воқеии даромад). Сарчашмаи асосии тарҳкуниҳои андозӣ маҷмӯи маҳсулоти дохилӣ (ММД) мебошад, агар натиҷаҳои фаъолияти иқтисодӣ аз рӯи ҳудуди муайян ҳисоб карда шаванд. Ё маҷмӯи маҳсулоти миллӣ (МММ) агар ҳисоби он на ба минтақаи муайян, балки дар сатҳи давлат ба назар гирифта шавад. Дар фарқият аз маҷмӯи маҳсулоти ҷамъиятӣ (ММҶ) дар ММД (МММ) хароҷот барои хариди молу хизматҳо ба назар гирифта намешавад, ки ҳисоби дубораи онро аз байн бурда, предмети андозбандиро дақиқтар менамояд.

Тақсимои қисмҳои алоҳидаи ММД (ММД) байни субъектҳои иқтисодӣ бо сохтори таркибии онро муайян менамояд, яъне:

$$c + v + m.$$

Дар ин ҷо: c - арзиши қисми истеъмолшудаи воситаҳои истеҳсолот;

$$v + m - \text{даромади миллӣ}.$$

Арзиши воситаҳои истеҳсолии истеъмолшаванда, ки ивазкунии доимиро талаб мекунанд, арзиши меҳнати моддии сарфшуда мебошад. Бо ин мақсадҳо фонди ҷубронкунӣ ташкил карда мешавад. Ин қисми маҳсулоти ҷамъиятӣ барои такрористеҳсоли воситаҳои истеъмолшуда пешбинӣ шудааст. Дар ихтиёри ҷомеа барои тақсимои аввалия, танҳо ду унсур арзиши ММД (v ва m) меистад. Онҳо якҷоя даромади миллии истеҳсолшударо ташкил медиҳанд. Даромади истеҳсолӣ (музди меҳнат, ғоида ва ғ.) ин маҷмӯи даромади ибтидоии ҳамаи соҳаҳои иқтисодиёт мебошад. Омӯзиши савол оиди чи гуна ва аз ҷониби кӣ истеъмол шудани ММД (ММД) ба мо имкон медиҳад, ки нақши андозҳоро дар раванди такрористеҳсолкунӣ муайян намуда, иқтидори андозро низ муайян созем. Ҷудонамоии арзиши маҳсулоти иҷтимоӣ дар марҳилаи ибтидоии тақсимои ба амал меояд. Аммо ташаккули бучаи давлатӣ дар ҷараёни азнавтасимкунии ММД (ММД) ба даст меояд. Аз ин рӯ, андозҳо аз рӯи хусусияти худ, муносибатҳои тақсимотино инъикос мекунанд.

Физиократҳо аллакай муайян намуда буданд, ки “андозро аз маҳсулоти ҳолис гирифтани мумкин аст, зеро ин ягона қисми сарват аст, ки воқеан нав аст.

Тамоми боқимондаи сарвати он барои чуброни харочот ё нигоҳ доштани синфҳои кишоварзӣ ва саноатӣ равона мешавад. Агар андоз баъзе аз ин даромадхоро низ аз худ мекард, он гоҳ манбаи сарват тадричан тамом мешуд. Баръакс, андоз танҳо як қисми ин арзиши изофари дар бар гирифта, ҷамъоварӣ карда шавад, пас, ҳеҷ гуна зарар ба ғайрияти оянда намерасонад”

Д.Рикардо дар китоби худ «Принсипҳои иқтисодиёти сиёсӣ ва андозбандӣ» қайд кардааст, ки манбаи андозбандӣ ба даромади ҳолис равона карда шудааст. Иқтидори андозро метавонад ҳамчун қисми маҳсулоти ҳолис муайян кард, ки бо миқдори харочот барои такрористеҳсоли талаботҳои барои ҳаёт зарур (музди меҳнат ва пардохтҳои иҷтимоӣ, ки ба стандартҳои ҷаҳонии истеъмолот ҷавобгӯ мебошанд) кам карда шавад ва илова ба сармояе, ки пас аз баровардани эҳтиёҷоти сармоягузори боқӣ мондааст, муайян намуд. Бо андозагирии дахлдори таҳлилии арзиши музди меҳнат, ки ниёзҳои репродуктивии шахрвандон ва арзиши даромади изофаи ширкатхоро (фоиди сармоя ва ичора) қонеъ мекунанд, гузаронида арзиши мутлақи иқтидори андозро хеле дақиқ ҳисоб кардан мумкин аст.

§2. Роҳҳои васеъ кардани иқтидори андоз

Дар кишварҳои аз ҷиҳати иқтисодӣ рушдкардашуда, раванди пайвасти ислоҳоти низоми андоз ва ҷустуҷӯи усулҳои васеъ намудани иқтидори андоз идома дорад.

Аввалин ва сарчашмаи асосии васеъсозии иқтидори андоз рушди иқтисод мебошад.

Дуввум, ба иқтидори андоз ҳамаи сарчашмаҳои нави даромад дохил карда мешаванд:

- 1) кумакҳои иҷтимоӣ;
- 2) даромад аз фоиди сармоя;
- 3) андоз аз даромад аз музди меҳнати кормандони бахши буҷавӣ, аз ҷумла хизматчиёни ҳарбӣ ва ғайра.

Ин маҷмӯи андозхоро баъзан ғайримантиқӣ ва зараровар низ меноманд. Як қатор олимони чунин мешуморанд, ки музди кормандони мақомоти ҳифзи ҳуқуқ, хизматчиёни ҳарбӣ, кормандони ҳукумат, адвокатҳо ва кормандони ВАО-ро дар даромади милли ба назар гирифтани аз ҷиҳати назариявӣ беасос аст. Мувофиқи гуфтаи тарафдорони ин мафҳум, андоз дар ин ҷо мазмуни иқтисодии ҳудуде мекунад, яъне аз арзиши дар соҳаи истеҳсолоти моддӣ ба вуҷуд омада, ба даст оварда намешавад.

Вобаста аз он, ки давлат дар ҷомеа чӣ нақш (иқтисодӣ ва иҷтимоӣ) мебозад, дар асоси он бояд ба саволҳои гузашташуда посух ҷуста шавад. Агар давлат ҳамчун болосохти сиёсӣ амал кунад, пас ин раванд воқеан нолозим аст,

зеро хароҷоти чунин давлат боигариро ба вучуд намеорад ва он гоҳ даромади давлатӣ, ки дар шакли андоз ба даст омадааст, аз даромади бахши воқеии истеҳсолот тарҳ шудаанд. Кормандони соҳаҳои бучетӣ, дар ин ҳолат на маош, балки маблағи пулии давлатиро мегиранд, аз имкони афзоиши даромади миллий вобаста мебошанд. Ҷамъовариҳои андоз аз музди меҳнати кормандон ба раванди тақсимоти ба таври сунӣ бавучудомада табдил меёбад, зеро маблағҳо барои пардохти онҳо дар буча аз ҳисоби имтиёзҳои андоз ташкил карда мешаванд.

Аз нуқтаи назари мактаби иқтисодии классикии, бозор як механизми хубе аст, ки қодир аст ҳалли масъалаҳои асосии иқтисодиро дошта бошад. Аммо, тавре ки ба мо маълум аст, баъзе мушкилоти иқтисодие мавҷуданд, ки онҳоро одатан фиаско (нокомиҳо, муфлисӣ) -и бозор меноманд, ки ҳалли ин масъалаларо ба таври худкор амалӣ намегардад. Яке аз “нокомиҳо” -и иқтисоди бозорӣ бетафовутии он ба мушкилоти тақсимоти аз ҷиҳати иҷтимоӣ одилонаи истеҳсолот ва даромад мебошад. Ин аҳамияти вазифаи иҷтимоии давлатро бештар мегардонад.

Дар ин робита самтҳои асосии фаъолияти давлат инҳоянд:

1. Истеҳсоли маҳсулоти ҳолиси ҷамъиятӣ (илмҳои базавӣ, мудофия, амнияти дохилӣ, адлия). Дар истеҳсоли маҳсулоти ҷамъиятӣ ё дар бахши иқтисодиёти давлатӣ, давлат ҳамчун яке аз субъекти иқтисодӣ баррасӣ карда мешавад. Дар баробари ин, бояд фарқи умумии байни давлат ва дигар субъектҳои иқтисоди бозорӣ ба назар гирифта шавад. Системаи бозор дар маҷмӯъ дар асоси амалиётҳои ихтиёрӣ сохта мешавад. Давлат ва мақомоти он ҳуқуқи маҷбуркуниро доранд. Ҳеҷ як иштирокчи дигари мубодилаи бозор нисбат ба шарикони худ ин бартарию надоранд. Ҳуқуқҳои қонунии онҳоро давлат муқаррар ва ҳифз мекунад. Ин хусусияти давлат асолати муносибатҳои онро бо дигар субъектҳо: корхонаҳо, хоҷагиҳои хонагӣ ва ғайра пешакӣ муайян мекунад. Захираҳои давлат метавонанд тавассути гирифтани қонунии қисми даромади шахрвандон ва ташкилотҳо ташаккул ёбанд. Ин тавассути андозбандӣ ба даст оварда мешавад. Дар айни замон, маҷбуркунӣ бояд ҳадди ақал бошад ва бо принципи самаранокии иқтисодӣ ва иҷтимоӣ маҳдуд карда шавад. Дар чунин ҳолатҳо истифодаи механизми танзими давлатӣ қобили қабул ва ҳатто зарур аст. Дар натиҷа, бидуни рад кардани зарурати иҷрои вазифаҳои муайян дар соҳаҳои иқтисод, савол дар бораи ҳудуди дахлати давлат ба миён меояд:

- монополияи мутлақи давлат дар соҳаи идоракунии иқтисод;
- либерализми иқтисодӣ;
- иқтисоди бозаргонии ба самти иҷтимоӣ нигаронидашуда.

2. Дар якҷоягӣ бо бозор, истеҳсоли неъматҳои ҷамъиятӣ (суғурта, маориф, илм, фарҳанг, тандурустӣ, хизматрасонии бонкӣ).

3. Ҳалли масъалаҳои баҳсбарангези бо вазифаҳои давлат ва бозор ба вучудодада, ки бо коҳиш додани таъсири манфӣ ва ҳавасмандгардонии берунӣ алоқаманд аст.

4. Пешгирии иттилооти номутоносиб.

5. Ҳифзи рақобат.

6. Танзими тамоюлоти макроиқтисодӣ.

7. Сиёсати нигоҳдории даромад.

Роҳи сеюми васеъсозии иқтидори андоз ин кам кардани имтиёзҳо ва бекор кардани субсидияҳо, ки системаи мавҷудаи андоз пешбинӣ кардааст.

Бузугии иқтидори андози бо ин роҳ бадастомада метавонад барои ҳисоб кардани қисми даромади буҷет асос гардад. Дар заминаи он сиёсати ҷобачогузории қарзҳо сохта шуда, тамоюли касри буҷа ва дигар нишондиҳандаҳои макроиқтисодӣ муайян карда мешаванд. Маблағи андозҳо бояд вазъи иқтисодиётро ба назар гирад. Бо истеҳсолоти самаранокии зиёддошта андозҳо метавонанд ба сатҳҳои баландтар расанд. Дар ҳолатҳои стагнация ё бӯҳрон, ки сармоягузорию ба истеҳсолот бештар талаб мекунад, бояд андозҳо ба ҳадди ақал расонида шаванд, то сарчашмаҳои барқарорсозии иқтисодиёт фароҳам оварда шаванд.

Боз як вобастагӣ дигаре мавҷуд аст, ки бо бори оптималии андоз ҳаҷми истеҳсолот меафзояд ва мувофиқан ҳаҷми умумии андозҳо низ зиёд мешавад. Бо дараҷаи баланди андозҳо ҳаҷми истеҳсол ва фурӯш кам мешавад ва ҳаҷми умумии андозҳо низ кам мешавад. Дар натиҷа, хароҷоти ҷамъоварии андоз ба таври назаррас меафзояд.

Дар ҳар сурат, давлат бояд ҳамеша барои кам кардани хароҷоти худ кӯшиш кунад. Вобаста ба ин хотиррасон кардани тавсияҳои Сперанский, ки таърихи тақрибан дусадсола дорад ҷолиб аст.

Дар ҳолате, ки хароҷоти давлатӣ аз даромад зиёд бошад, зарур аст, ки ҳуди сохтори хароҷоти давлатӣ таҳлил карда шавад. Сперанский хароҷотро ба се гурӯҳ тақсим кард:

1) зарурӣ;

2) кофӣ;

3) нолозим.

Гурӯҳи сеюми хароҷоти қайдгардида дар буҷа танҳо дар сурате нигоҳ дошта мешавад, ки агар даромади буҷа аз хароҷоти он зиёд бошад.

Гурӯҳи дуввум то имкон бошад бояд нигоҳ дошта шавад, ба истиснои он қисматҳо, ки набудани он маблағгузориҳо ба пояҳои давлатдорӣ таҳдид намекунад.

Гурӯҳи аввал бояд ҳамеша пурра маблағгузорӣ карда шавад.

Камбудии сиёсати бучавии мо ин набудани меъёрҳои объективии ба гурӯҳҳои мушаххас вобаста кардани хароҷоти давлатӣ мебошад.

Андозбандӣ бештар мустақиман бо хароҷотҳои давлатӣ алоқаманд аст. Тамоми захираҳои молиявие, ки тавассути низоми андозбандӣ иҷро гардидаанд, бояд танҳо барои эҳтиёҷоти ҷамъиятӣ истифода шаванд. Аз ин рӯ, ҳангоми таҳлили муносибатҳои андозбандӣ зарур аст, ки таркиби хароҷоти давлатӣ таҳлил карда шуда, мутобиқати онҳо ба эҳтиёҷоти барои ҷомеа зарурӣ муайян карда шавад. Дар таҷрибаи хориҷии андозбандӣ моделҳои математикӣ васеъ истифода мешаванд, ки бо ёрии онҳо таносуби даромадҳо ва хароҷоти давлатӣ муайян карда мешавад, таркиб ва сохтори нақшаҳои андозбандии дар кишвар истифодашаванда баҳогузорӣ карда мешаванд. Бояд дар назар дошт, ки андоз набояд ба эҳтиёҷоти давлат мувофиқат кунад, балки баръакс давлат бояд эҳтиёҷоти худро бо иқтисодии андозии кишвар чен кунад. Инчунин бояд мафҳумҳои “сарфаи хароҷоти давлатӣ” ва “кам кардани хароҷоти давлатӣ” - ро аз ҳамдигар фарқ кард. Сарфакорӣ маънои барзиёдии манфиатҳои барномаи ҳукуматӣ оид ба бартараф кардани таъсири беруна нисбат ба барномаи альтернативии хусусиро дорад. “Сарфакорӣ аз хароҷоти давлат” маънои кам кардани онро надорад, балки маънои тақсимои захираҳоро дар байни бахшҳои давлатӣ ва хусусии иқтисодро то он даме, ки азнавтқсимкунии минбаъда дигар имконияти ба вучуд овардани ғоидаи софиро надорад, мефаҳмонад.

Боби 4. ТАҚСИМОТИ БОРИ АНДОЗ

§1. Мафҳуми бори андоз

Мазмун ва моҳияти “тақсимоти бори андоз” вобаста ба шарҳи он нисбати андозсупорандагон (шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ) ё дар робита бо ҳазинаи давлатӣ ду маъно дорад. Аз ин рӯ, ҳуди мафҳуми он ягонагии зиддиятхоро дар бар мегирад. Давлат (минтақа) ҳар қадар бештар андоз гирад, вазъи молиявии он қавитар шуда, мушкилот дар тавозуни буҷа камтар мешавад. Супорандагони андоз нисбати “тақсимоти бори андоз” назарҳои комилан гуногун доранд.

Бори андоз ин нишондиҳандае мебошад, ки ҳамчун таносуби ҳаҷми умумии андозхоро ба маҷмӯи маҳсулоти миллӣ муайян менамояд. Барои ҳисоб кардани бори андоз нишондиҳандаи *самаранокии меъёри андозбандӣ* истифода карда мешавад, ки ҳиссаи андозхоро дар даромади умумии андозсупоранда нишон медиҳад. Меъёри самаранокии андоз ҳаҷми андозро танҳо барои қисматҳои муайяни даромад муайян мекунад. Дар асоси ин методология, дар кишвар бори андоз барои корхонаҳо ҳисоб карда мешавад (таносуби андози умумӣ ба арзиши иловашуда). Меъёри самаранок ба дараҷаи сармоягузорӣ таъсир мерасонад. Ин методология таъсири чунин нишондиҳандаҳои иқтисодиро, ба монанди фондғунҷоиш, шиддатнокии меҳнат ва даромаднокиро инъикос намекунад. Инчунин усулҳои дигари баҳодихии бори андоз низ вучуд доранд. Дар шароите, ки меъёри андоз сармоягузориҳоро бесамар мегардонад, ин ҳолатро “доми андоз” меноманд. Афзоиши аз ҳад зиёди меъёри бори андоз боиси афзоиши иқтисоди ниҳонӣ гардида, боиси кӯчиши тиҷорат ба хориҷа, афзоиши таваррум, коҳиши рушди иқтисодӣ ва дигар оқибатҳои манфии иқтисодӣ мегардад. Бо мақсади оптимизатсияи андозбандӣ ва пешгӯии фаъолияти соҳибкорӣ беҳтар аст, ки усули интегралӣ муайян кардани бори андозро истифода намуд, ки он ҳамаи усулҳои мавҷударо истифода намуд. Якчанд самти татбиқи нишондиҳандаи бори андозро муайян кардан мумкин аст. Якум, ин нишондиҳанда барои таҳияи сиёсати оптималии андоз зарур аст. Бо кӯмаки он тағирот дар заминаи андоз ва воридоти андоз ба буҷаи давлатро пешгӯӣ кардан мумкин аст. Сониян, таҳлили муқоисавии бори андоз байни гурӯҳҳои гуногуни супорандагони андоз дар дохили кишвар ва таҳлили байналмиллалӣ он анҷом дода шавад. Саввум, муайян намудани баҳогузори ба самаранокии низоми андоз ва истифодаи он ҳамчун нишондиҳандаи рафтори иқтисодии субъектҳои соҳибкорӣ буда метавонад.

§2. Усулҳои муайяннамоии бори андоз

Бори (сарбории, гаронии) андоз яке аз нишондиҳандаҳои асосии фаъолияти ширкат мебошад. Дар ин мавзӯ, мо вобаста ба барои чӣ лозим будани ин нишондиҳанда, ба чӣ таъсир расонидани он ва чӣ тавр ҳисоб намудани он маълумот хоҳем дод.

Дар адабиётҳои иқтисодӣ ду мафҳуми бори андоз вучуд дорад: мутлақ ва нисбӣ. Бори мутлақ андоз маблағи умумии андозҳо ва пардохтҳои мебошад, ки ширкат ба буҷет интиқол медиҳад. Бори нисбии андоз таносуби байни маблағи андозҳои пардохтшуда ва баъзе нишондиҳандаҳои молиявӣ, масалан, даромад мебошад.

Мисол:

Бори мутлақ андози ширкат барои як сол 1,5 ҳазор сомони ро ташкил медиҳад.

Бори нисбии андоз - 12% -и даромадро.

Яъне, бори мутлақ танҳо нишон медиҳад, ки ширкат чӣ қадар андоз пардохт кардааст. Ин барои мақомоти андоз як нишондиҳандаи бисёр зарурӣ набуда, он ба ҳуди ширкат бештар барои таҳлил лозим аст. Бори нисбии андоз тавсиф мекунад, ки чӣ қадар маблағи ширкат ба буҷет ворид мешавад.

Дар адабиёти илмӣ якҷанд усулҳои муайян кардани бори андози субъекти иқтисодӣ мавҷуданд. Тафовути усулҳо дар истифодаи ин ё он шумораи андозҳо, ки ба ҳисобкунии бори андоз дохил карда шудаанд, инчунин дар муайян кардани нишондиҳандаи интегралӣ, ки бо он маблағи андозҳо алоқаманд аст, зоҳир мешавад.

Ақидаи асосии ҳар як усул ин универсалӣ кардани нишондиҳандаи бори андози субъекти хоҷагӣ мебошад, ки ба мо имкон медиҳад, ки сатҳи андозбандиро дар соҳаҳои мухталифи иқтисоди миллӣ муқоиса кунем. Ҳар як усул инчунин таъсири тағирёбии шумораи андозҳо, меъёрҳои андоз ва имтиёзҳо ба сатҳи андозбандии субъекти иқтисодӣ ба назар мегирад.

Ба баъзеи онҳо назар меандозем.

1. Усули муайян кардани бори андози субъектҳои хоҷагидорӣ, ки баҳодихии вазнинии бори андозро бо таносуби ҳамаи андозҳои пардохтшуда ба даромадҳои аз фурӯш бадастомада пешниҳод менамояд:

$$BA = \frac{A_y}{D_y} \times 100\%$$

Дар ин ҷо:

БА - бори андоз;

A_y - маблағи умумии андозҳо;

D_y - маблағи умумии даромад аз фурӯш.

Нишондиҳандаи бори андоз, ки бо истифода аз ин методология ҳисоб карда шудааст, имкон медиҳад, ки ҳиссаи андозҳо дар даромад аз фурӯш муайян карда шавад, аммо он таъсири андозҳо ба вазъи молиявии

субъектҳои хоҷагидорӣ тавсиф намекунад, зеро сохтори андозхоро аз ҳисоби даромад аз фурӯш инъикос намекунад.

2. Методологияи муайян кардани бори андоз, ки муқоисаи андоз ва манбаи пардохти онро пешбинӣ мекунад. Ҳар як гурӯҳи андозҳо вобаста ба манбаи пардохт аз онҳо меёри хоси баҳодиҳии вазнинии бори андозро доранд.

Илова бар ин, ин усул ақидаи: “миқдори зиёди андозҳо, ки ба арзиши хароҷот дохил карда шудаанд, барои як субъекти иқтисодӣ ғоидаоваранд, зеро он имкон медиҳад, ки ғоида ва мутаносибан андоз аз даромад кам карда шавад” - ро рад мекунад.

Хусусияти ин методика бар он аст, ки коҳиши ғоида, аз як тараф, маблағҳои озоди субъекти иқтисодиро маҳдуд мекунад ва аз тарафи дигар, буҷетро кам мекунад, ки дар натиҷа маблағи камтари андози даромад ба вуҷуд меояд.

Илова бар ин, аз нуқтаи назари ҳуқуқӣ, ташкилотҳои тичоратие, ки тибқи оиннома вазифаи асосиашон гирифтани ғоида аз сармояи гузашташуда мебошад, дар ин ҳолат ҳалли онро душвор мегардонанд.

§3. Таъсири чандирии тақозо ва арза ба тақсимои бори андоз

Бо истифода аз чунин мафҳумҳои асосии назарияи иқтисодӣ, ба монанди манфиатнокӣ, тақозо, арза метавон вобастагии байни чандирии тақозою арза ва тағирот дар тақсимои бори андозро муайян намуд. Мафҳуми чандирӣ дар шарҳи рафтори истеъмолкунандагон ва истеҳсолкунандагон нақши муҳим мебозад ва барои муайян намудани стратегияи сиёсати давлатии андозбандӣ мусоидат мекунад.

Мафҳуми чандирӣ, ки онро баъзан «ҳаракатнок» ҳам меноманд, барои тасвири сатҳи мутобиқати як нишондиҳандаи тағйирёбанда ба дигаргуншавии нишондиҳандаи дигар истифода бурда мешавад.

Барои тасвиру маънидоди чандирӣ одатан вобастагии байни тақозову нарх ва пешниҳоду нархро истифода мебаранд.

Барои ҳисоб кардани чандирии байни нарху тақозо чунин маънидодро пешниҳод мекунад: чандирии тақозову нарх ҳамчун нисбатан ё таносуби тағйироти дар ғоиз ифодашудаи ҳаҷми тақозо ба дигаргуншавии ғоизи нархи вай муайян карда мешавад.

Дар зери мафҳуми чандирии тақозо ва арза ҳолат ё худ вазъи мӯътадил ва ба ҳам мувофиқ будани нархи молҳо ва ҳаҷми умумии фурӯши онҳо фаҳмида мешавад. Вобастагии тағйироти нарх, таъсири он ба сифат ва ҳаҷми маҳсулот, молу хизмат аз ҷумлаи унсурҳои муҳимтарини чандирӣ мебошанд.

Чандирӣ ҳамчун нишондиҳандаи сари вақт ба эътибор гирифтани тағйироти тақозо ё арза вобаста ба нарх сурат мегирад. Ин тағйирот тавассути фоиз ифода карда мешавад.

Дар адабиёти иқтисодӣ чандирии тақозо ва чандирии арзари аз ҳамдигар фарқ мекунам.

Чандирии тақозо ҳамчун ченаки фоизи тағйироти талабот ба молҳо дар натиҷаи 1% тағйир ёфтани нарх тасаввур карда мешавад. Масалан, дар давраи муайян (рӯз, ҳафта, моҳ, сол) нархи ягон маҳсулот ба андозаи 10% афзуда бошад, пас муайян кардан лозим меояд, ки вобаста ба он чӣ қадар маҳсулот дар ин давра фурӯхта шудааст. Ин тағйирот бо воситаи фоиз муайян карда мешавад.

Дар адабиётҳои иқтисодӣ чунин вазъият ё худ шаклҳои чандирии нархи тақозо вучуд дошта метавонад:

Чандирии воҳидӣ - вақте, ки ба ҳар як фоизи тағйирёбии нарх, ҳаҷми тақозо низ мутаносибан ба миқдори 1% тағйир меёбад. ($E_d=1$)

$$E_d = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta P} = \frac{2\%}{2\%} = 1$$

Тақозои чандир - вақте ки тағйирёбии ҳаҷми тақозо (бо фоиз) нисбати тағйирёбии нарх (бо фоиз) тезтар мешавад. ($E_d > 1$)

$$E_d = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta P} = \frac{4\%}{2\%} = 2$$

Тақозои ночандир - вақте ки ҳаҷми тақозо дар фоиз нисбати тағйирёбии нарх дар фоиз охистатар тағйир меёбад. ($E_d < 1$)

$$E_d = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta P} = \frac{2\%}{4\%} = 0,5$$

Тақозои мутлақан ночандир - вақте ки ҳаҷми тақозо дар дилхоҳ тағйирёбии нарх тағйир намеёбад.

$$E_d = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta P} = \frac{0\%}{4\%} = 0$$

Тақозои чандирии беохир - дар ҳолати тағйирёбии андаки нарх, ҳаҷми тақозо метавонад то ба беохир тағйир ёбад. ($E_d = \infty$)

$$E_d = \frac{\% \Delta Q}{\% \Delta P} = \frac{4\%}{0\%} = \infty$$

Чандирии арза - тағйирёбии нисбии нархҳо ва миқдори онҳоро, ки ба фурӯш пешкаш карда мешавад ифода менамояд. Таҳлили ин нишондиҳанда ба мо имкон медиҳад, ки муносибати бозорро ба тағйироти муайяни иқтисодиёт муайян кунем.

Дар адабиёти иқтисодӣ чунин шаклҳои чандирии нархи арза аз ҳамдигар фарқ карда мешавад:

Чандирии ягонаи арза, яъне 1% баланд шудани нархи молҳо, мувофиқан 1% баланд шудани арзаю фурӯхтани онҳоро дар бозор таъмин менамояд.

Чандирии арза, яъне 1% зиёд гаштани нарх қобилияти аз 1% зиёдтар молҳои ба бозор пешниҳодшавандаро таъмин кардан дорад.

Арзаи ғайричандир, яъне тағйироти нарх ба зиёд гаштани ҳаҷми молҳои ба бозор пешниҳодкардашаванда таъсире намерасонад.

Ба чандирии арза омилҳои гуногун таъсир мерасонанд, ки асоситаринашон инҳо мебошанд:

- 1) вақт;
- 2) нархи ашёиҳом;
- 3) дараҷаи музди кор;
- 4) меъёри фоиз;
- 5) мавҷудияти иқтидорҳои истеҳсолии захиравӣ;
- 6) хусусияти маҳсулот.

Ҳангоми ҷорӣ кардани андозҳо як қатор саволҳо ба миён меоянд. Кӣ бояд андозро пардохт кунад - истеҳсолкунанда ё истеъмолкунанда? Даромади иловагии андоз чӣ қадар хоҳад буд? Дар назари аввал, чунин менамояд, ки қисми асосии андоз ба онҳое рост меояд, ки мавриди андозбандӣ қарор мегирад. Аммо, амалия нишон медиҳад, ки андозаи бори андозро дараҷаи чандирии тақозо ва арза муайян мекунад. Аз ин рӯ, муҳим аст, ки тақсимои бори андоз дида баромада шуда, сохтори андозбандӣ миёни андозсупорандагони ҳақиқӣ таҳлил гардад. Тавре ки аллакай қайд карда шуд, субъекти андоз ва барандаи (носител) андоз на ҳамеша ба ҳам мувофиқат менамоянд. Субъекти андоз ё андозсупоранда шахсе мебошад, ки тибқи қонунгузорӣ ўҳдадор аст андозро супорад. Барандаи андоз шахсе мебошад, ки дар ниҳоят бори гарони андозро бар дӯш мегирад ва воқеан андозро месупорад. Бо ёрии қисматҳои муайяни механизми андоз мумкин аст бори андозро аз андозсупоранда ба барандаи андоз интиқол намуд. Афзоиши меъёри андоз, ки ба болоравии нархи маҳсулоти андозбандишаванда оварда мерасонад, метавонад ҳам ба афзоиши даромади андоз ба буҷет мусоидат намояд ва ҳам ба коҳиш ёфтани он сабагор гардад.

Инчунин дар адабиётҳои иқтисодӣ чандирии тақозо вобаста ба нарх ва чандирии тақозо вобаста ба даромад шарҳ дода шудааст.

Чандирии тақозо вобаста ба нархҳо тағйироти нисбии тақозоро вобаста ба *i*-маҳсулотро ҳангоми тағйирёбии нарх тавсиф мекунад. *Коэффитсиенти чандирии мустақими тақозо вобаста ба нархҳо* (ED) ин таносуби тағйирёбии тақозо ба тағйироти нисбии нарх мебошад.

Шакли дигари чандирӣ, ки ба тақсимои бори андоз таъсир мерасонад, чандирии тақозо вобаста ба даромад аст. Чандирии нархҳо ба тақозо ягона

нишондиҳандае нест, ки ба бузургии андоз таъсир расонад. Даромади дар ихтиёрдошта, ки бештар вақт аз андоз вобаста аст, ҳаҷми тақозоро муайян мекунад. Чандирии тақозо вобаста ба даромади ҳамчун тағироти нисбии ҳаҷми тақозоро ба мол нисбат ба тағироти нисбии даромад муайян карда мешавад. Коэффисиенти чандирии тақозо вобаста ба даромад аз ин тағироти нисбии ҳаҷми тақозо ба i - маҳсулот нисбат ба тағироти нисбии даромади истеъмолкунандагон мебошад.

Ба чандирии даромади тақозо омилҳои зерин таъсир мерасонанд.

- Маблағи даромади истеъмолкунандагон. Маълум аст, ки даромади истеъмолкунандагон ба тақозои бозор таъсир мерасонад. Истеъмолкунанда бояд қобилияти пардохти маҳсулоти дилхоҳро дошта бошад. Даромади истеъмолкунанда ҳар қадар баландтару қобилияти харидорӣ зиёд бошад, тақозо ба мол дар маҷмӯъ ва махсусан ба баъзе молҳо то ҳамон андоза бештар мегардад. Тақозо ба ашёҳои гаронбаҳое, ки танҳо ба нафарони сарватманд фурӯхта мешавад, метавонад ҳатто ҳангоми тағирёбии назарраси нарх бетағйир монанд. Зеро нархи ин молҳо танҳо як қисми ками даромади он харидорон буда метавонад.
- Ҳиссаи нисбӣ дар даромад. Ҳар қадаре, ки чандирии тақозо баландтар бошад, ҳамон қадар ҳиссаи хароҷот барои ин мол дар даромади истеъмолкунанда зиёдтар мешавад.

§4. Назарияи вогузорнамоии андозҳо

Бо қорӣ шудани низоми нави андозбандӣ ва ислоҳоти бозорӣ, аҳамияти масъалаи вогузорнамоии (ба дӯши дағар субъект гузоштан) андозҳо низ зиёд гардид. Амалияи ҷамъиятӣ вазифаи ҳалли масъалаи вогузорнамоии андозҳоро дар илми иқтисодӣ бештар мегардонад. Тақсимои андозҳо ва вогузорнамоии онҳо масъалаи иҷтимоию иқтисодӣ мебошад. Омӯзиши мушкilotи вогузорнамоии андоз як қатор назарияҳоро ба вуҷуд овардааст. Тавассути онҳо муайян кардан мумкин аст, ки бори вазнинии андозро воқеан кӣ ва то кадом андоза бар дӯш дорад.

Зарурати омӯзиши масъалаи вогузорнамоии андоз аз он иборат аст, ки якум, тақсимои бори андоз дар байни андозсупорандагон, аз ҷумла тавассути раванди вогузор намудани андоз ба дӯши дағар нафар, аз нуқтаи назари риояи принципи адолат ва баробарии андозбандӣ манфиатдор аст. Дуввум, вогузорнамоии андозҳо ҳамчун як раванди ғайриқонуний, ки ба доираи васеи масъалаҳои ҳаёти иҷтимоию иқтисодии ҷомеа алоқаманда буда, ба онҳо таъсир мерасонад. Саввум, он ба сиёсати молиявии давлат таъсир мерасонад, зеро қувваи пешбарандаи вогузори андоз манфиати фискалии

андозсупорандаро барои паст кардани сарбории андоз равона менамояд, ки боиси кам шудани пардохтҳо ба буча мегардад.

Меркантилистҳо ҷустуҷӯи посух ба ин саволро ханӯз дар асри 17 шурӯъ карда буданд. Назарияҳои вогузорнамоиро, ки илми иқтисодиёти сиёсӣ дар давраи меркантилизм омӯхтааст, бо мақсади комилан дақиқ муайян кардани дараҷаи вогузории ҳар як намуди андозҳо муайян кардааст. Асосгузори ин назария файласуфи англис Д.Локк мебошад, ки соли 1692 ба хулосае омад, ки ҳама андозҳо дар ниҳоят ба соҳиби замин меафтанд ва ӯ дар шакли андози мустақим аз замин ӯ дар шакли пинҳонӣ бо роҳи кам кардани иҷораи замин ситонида мешаванд.

Физиократҳо ҷонибдори вогузор накардани ҳама гуна андозҳо ба замин баромад намуда, ба монанди меркантилистҳо андозбандии даромади софи аз замин бадастоварда буданд ва ҷонибдори ҷорӣ кардани андози ягона аз замин буданд, то вогузорӣ ӯ саркашӣ аз супоридани андозро пешгирӣ кунанд.

Худи ҳамин ақида аз ҷониби классикони иқтисоди сиёсӣ низ паҳн карда шуд. Ҳамин тариқ, А.Смит боварӣ дошт, ки супорандаи ҳама андозҳо дар ниҳоят соҳибони замин ӯ истеъмолкунандагони сарватманд мебошанд. Ба ақидаи ӯ, ба андозҳои тағйирнопазир андози замин, андоз аз ғурӯши амволи ғайриманқул ва қимматбаҳо мебошанд. Ғайр аз он, А.Смит дар асосноккунии назарияи худ бори андозро бо рента, яъне иҷорапулие, ки соҳиби манбаи ғайриманқули даромад ба даст овардааст, рабт додааст. Вай андоз аз музди меҳнатро вобаста ба чандирии арзани меҳнат вобаста медонад. Назари ӯ бештар ба вобастагии чандирии нарҳии арзани молҳо ва андозҳо равона гардидааст. Бартарии ақидаи А.Смит дар он аст, ки ӯ табиати иқтисодии андозбандиро бо даромади иловагии рентавӣ комилан дуруст пайваст кард.

Д.Рикардо идомадиҳандаи таълимоти иқтисодии А.Смит, дар «Принсипҳои иқтисоди сиёсӣ» муносибати байни нарҳи тақозо, арза ва андозҳоро нишон додааст. Вобастагиро, ки ӯ таъсис дод баъдтар чандирии нарҳҳои тақозо ва арза номида шуд. Д.Рикардо назарияи худро мукамал намуда, қайд менамояд, ки равона намудани бори андозҳо аз рента наметавонад танҳо ба харидор вогузор карда шавад.

П.Прудон назарияи пессимистии вогузории андозро таҳия кардааст. Мувофиқи ақидаи ӯ, ҳама гуна андоз дар ниҳоят бар дӯши истеъмолкунандаи ниҳой равона мегардад. Аз ин рӯ, андозҳо барои мардуми оддӣ зараровар буда, ноадолатона мебошанд. Вобаста ба ин консепсия, муайян кардани қонуниятҳои андозбандӣ ғайриимкон аст.

Иқтисодшиноси фаронсавӣ Н. Канар (1800) консепсияро пешниҳод кард, ки онро позитивӣ (ба ақидаи Э.Селигман оптимистӣ) меномиданд. Ақидаи онҳо дар он асос ёфтааст, ки ба шарофати вогузорӣ, ҳамаи андозҳо пас

аз вақти муайян байни андозсупорандагон мутаносибан вобаста ба қобилияти пардохтпазириашон тақсим карда мешаванд ва ин барои ҷомеа судманду заруранд.

Назарияи математикии вогузории андоз дар рушди минбаъдаи он аз ҷониби иқтисоддонҳои итолиёвӣ дар солҳои 80-90 асри XIX М.Панталеоне, Кониляни ва дигарон таҳия карда шуд. Онҳо муносибати функционалии байни андоз ва нархро муайян ва таҳлил намуда, ба вогузории андоз таъриф доданд. Онҳо моҳияти инро дар он медиданд, ки андозсупорандагон бо роҳи вогузории андозҳо худро барои супоридани андоз қадрдонӣ менамоянд.

Дар асоси мафҳумҳои назарияи вогузории андоз, илми иқтисод ду намуди вогузорию вобаста ба андозсупорандаи ниҳой муайян кардааст:

- интиқоли мустақими бори андоз аз фурӯшандагон ба харидорон тавассути баланд бардоштани нархҳои фурӯши молҳо ва хидматҳо тавассути дохил кардани андозҳо дар онҳо (вогузории «ба пеш»);

- интиқоли баръакс аз харидор ба фурӯшанда (интиқоли «ба қафо») дар паст шудани нархи харид ифода карда мешавад. Масалан, ҳангоми фурӯши замин, амволи ғайриманкул ё коғазҳои қиматнок андоз ба дӯши фурӯшанда тавассути тарҳ кардани маблағи андозбандишаванда аз нархи фурӯш гузаронида мешавад.

Сабабҳои таваҷҷӯҳи ҷиддиро ба омӯзиши ин масъала бо мураккабӣ ва ниҳонии раванди вогузории андоз шарҳ додан мумкин аст. Мураккабии масъала дар он аст, ки андозҳо ҳам дар сатҳи макроиқтисодӣ (таваррум, сиёсати фискалӣ) ва ҳам дар сатҳи микроиқтисодӣ (тақозо ва арза, нарх) тағйир дода мешаванд. Ниҳони будани он дар имконнопазирии ҷенкунии объективии оморӣ ва математикии миқёси он зоҳир мешавад. Ҳамин тавр, ҳангоми фурӯши маҳсулоти зераксизӣ, истеҳсолкунанда аксизро ба истеъмолкунандаи охирин равона мекунад. Харидор, ки интиҳоби алтернативии молро дорад, онро бо моли арзонтар иваз мекунад. Ин ба тағирёбии андози аксизӣ ба истеҳсолкунанда оварда мерасонад, зеро ӯ маҷбур аст, ки таҳти таъсири рақобат нархҳоро коҳиш диҳад ва андозро супорад.

Боби 5. НИЗОМИ МОЛИЯВӢ ВА СИЁСАТИ МОЛИЯВИИ ДАВЛАТ

§1. Зарурият ва моҳияти молия

Мафҳуми молия бори аввал дар асрҳои XIII-XV дар шаҳрҳои тичоратии Италия ба вучуд омадааст. Истилоҳи молия аз калимаи латинии “financia” гирифта шуда, маънои даромад ё пардохтро дорад. Молия барои он вучуд дорад, ки муносибатҳои молиро пулиро нигоҳ дорад, яъне муносибатҳои молиро пулӣ, истехсолот, тақсимои ва истифодаи маҳсулот ниҳой тавассути молия иҷро мегардад. Дар даврае, ки мафҳуми молия ба вучуд омад, аллакай давлат, пул муносибатҳои молиро пулӣ вучуд доштанд. Дар ибтидо мафҳуми молия дилхоҳ пардохти пулиро дар назар дошт. Минбаъд мазмунҳои истилоҳи мазкур тағйир ёфт, зеро аксарият дар зерин мафҳуми молия пулро тасаввур менамуданд. Молия пул нест. Муносибатҳои молиявӣ ин муносибатҳои пулӣ буда, вале на ҳар як муносибатҳои пулӣ, муносибатҳои молиявиро ифода мекунад. Маблағҳои пулие, ки бо мақсади истеъмоли шахсӣ мубодилаи чакана, раванди хариду фурӯш байни шахсони алоҳида ва бадастории мероси пулӣ ба муносибатҳои молиявӣ дохил намешавад. Молия дорои чунин хусусиятҳое мебошад, ки дар асоси онҳо мо метавонем бе иштибоҳ онро аз дигар муносибатҳои пулӣ ҷудо намоем. Муносибатҳои молиявӣ ҳамеша тавассути санадҳои меъёриро ҳуқуқ ба танзим дароварда мешаванд. Муносибатҳои пулии ғайримолиявӣ бо санадҳои меъёриро ҳуқуқӣ танзим карда намешаванд.

Молия ҳамчун категорияи иқтисодӣ ин муносибатҳои истехсолиро (муносибатҳои пулӣ) ифода мекунад, ки бо ташкил, тақсим ва истифодаи фондҳои маблағҳои пулии марказонидашуда ва ғайримарказонидашуда алоқамандӣ дорад. Яъне муносибатҳои молиявӣ ду соҳаро фарогир мебошад. **Якум** он соҳаҳое, ки муносибатҳои иқтисодии пулӣ бо ташкил ва истифодаи фонди пулии марказонидашудаи давлатӣ, ки ҷамъовариҳои он дар низоми буҷаи давлатӣ ва фонди ғайрибуҷавии давлатӣ сурат мегирад, иникос менамояд. Дуюм он соҳаҳое, ки муносибатҳои пулии гирдгариши фонди маблағҳои корхонаҳо таҷассум менамояд.

Муносибатҳои молиявӣ гуфта, низоми муносибатҳоро оид ба тақсимои маҳсулоти ҷамъиятӣ тавассути ташкил, тақсим ва истифодаи фондҳои маблағҳои пулӣ меноманд. Ба сифати субъекти муносибатҳои молиявӣ давлат, фирмаҳо, ҷамъиятҳои ғуногун, ва ғайраҳо баромад мекунанд. Объектҳои асосии муносибатҳои молиявӣ пардохтҳо ба буҷа, андозҳо, ҷаримаҳо, ёрдампулиҳо, пасандозҳо ва дигар мафҳумҳои молиявӣ ба ҳисоб мераванд.

Муносибатҳои молиявӣ байни субъектҳои зерин ба вучуд меояд:

- **байни давлат ва корхонаҳо** – ҳангоми пардохти андоз ба низоми буҷа ва хароҷотҳои молиявӣ;

- **байни корхонаҳо** – дар раванди харидории молу маҳсулотҳо ва инчунин фурӯши онҳо;
- **байни роҳбарияти корхонаҳо ва коргарон** – ҳангоми пардохти музди кор ва дигар муносибатҳои молиявӣ;
- **байни корхонаҳо ва ташкилотҳои болоӣ** – дар масъалаҳои ташкили фондҳои марказонидашудаи пулӣ ва тақсимоти онҳо;
- **байни давлат, шахрвандони алоҳида ва фондҳои ғайрибучавӣ** – ҳангоми пардохтҳо ба бқчаи давлатӣ, гирифтани нафақа, кумакпулӣ ва идрорпулӣ;
- **байни сохторҳои алоҳидаи бучаи давлатӣ;**
- **байни ташкилотҳои суғуртавӣ, корхонаҳо ва аҳоли** – ҳангоми пардохтҳои ҳаққи суғуртавӣ ва ҷуброни зарар ҳангоми ба вучуд омадани ҳолатҳои суғуртавӣ.

Моҳияти молия дар иҷрои вазифаҳои он ифода меёбад, ки инҳо мебошанд:

1. **Вазифаи тақсимоӣ** – вазифаи мазкур дар таъмини субъектҳои хоҷагидорӣ бо захираҳои молиявии зарурӣ ифода меёбад. Ҳангоми тақсим ва азнавтақсимкунии даромади миллӣ, даромадҳои моддӣ ва ғайримоддӣ дар соҳаи истеҳсолот ба вучуд меояд. Яъне даромади миллӣ байни соҳаҳои гуногун ва субъектҳои гуногун аз нав тақсим карда мешавад;
2. **Вазифаи назоратӣ** – дар назорати тақсимои даромади миллӣ ба фондҳои дахлдор ва мувофиқи мақсад харҷ намудани онҳо ифода меёбад. Мақсади вазифаи назоратӣ ин хароҷоти оқилона ва дурусти захираҳои моддӣ, меҳнатӣ, молиявӣ ва аз байн бурдани идоракунии нодуруст ва исрофкорӣ мебошад. Ин вазифа тавассути сохторҳои молиявӣ амалӣ гардонида мешавад. Мавқеи асосиро оид ба ташкили назорати молиявӣ дар кишвари мо Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Кумитаи андозаи назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон, Агентии назорати давлати молияви ва мубориза бо коррупсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ғайраҳо иҷро менамоянд;
3. **Вазифаи ҳавасмандгардонӣ** – вазифаи мазкур дар он ифода меёбад, ки давлат тавассути фишангҳои низоми молиявӣ метавонад таъсири худро дар рушди корхонаҳо ва рушди фаъолияти тамоми соҳаҳои зарурӣ расонад.

Таркиби низоми молиявӣ аз қисматҳои зерин иборат мебошад:

1. **Молияи давлатӣ (маказонидашуда)**, қисмати асосии низоми молиявиро дар бар мегирад, ки ба он буҷаи давлатӣ, қарзи давлатӣ ва суғуртаи давлатӣ дохил мешавад;
2. **Молияи субъектҳои хоҷагидорӣ (марказониданашуда)**, ки вазифаи онҳо ташкили фондҳои маблағҳои пулии худӣ, истифодаи самараноки онҳо ва идоракунии дурусти фонди маблағҳои пулӣ мебошад;
3. **Молияи аҳолӣ**, ки аз қисмати даромад ва хароҷоти буҷаи оилаҳо иборат мебошад.

Дар ташкили низоми молиявӣ аз ду принцип истифода меkunанд, ки инҳоянд:

1. **Принципи марказонии демократӣ** тақозо мекунад, ки муассисаҳои молиявии поёӣ бояд дар асоси нишондиҳандаҳои муассисаҳои молиявии марказӣ амал намоянд;
2. **Принципи федерализми фискалӣ** мувофиқи ин принципи буҷаҳои маҳаллӣ даромаду хароҷоти худро бо буҷаи давлатӣ мувофиқ наменамоянд.

§2. Буҷаи давлатӣ ва таркиби он. Касри буҷа

Яке аз қисматҳои асосии низоми молиявӣ буҷаи давлатӣ ба ҳисоб меравад. **Буҷаи давлатӣ** гуфта нақшаи молиявии давлатиро меноманд, ки тамоми даромадҳо ва хароҷотҳои дарназардошташудаи давлатро ифода менамояд. Буҷаи давлати нақшаи молиявии давлатӣ буда, барои як сол тахия карда мешавад ва ҷониби сохторҳои қонунбарор тасдиқ карда мешавад.

Асосгузори назария ва амалияи истифодаи буҷаи давлатӣ дар асри XX Ч.М. Кейнс мебошад. Ч.М. Кейнс касри буҷетро барои ҳавасманд намудани иқтисодиёт қонунӣ кард. дар буҷаи давлатӣ қисми даромади корхонаҳо ва шаҳрвандон ҷамъоварӣ карда мешавад. Аз ҳисобӣ маблағҳои буҷа, соҳаи мудофия, идоракунӣ, ҳифзи тартиботи ҷамъиятӣ, амнияти миллӣ, инчунин соҳаи тандурустӣ, фарҳанг ва ғайраҳо маблағгузорӣ карда мешаванд.

Буҷаи давлатӣ вазифаҳои зеринро иҷро менамояд:

1. Азнавтасимкунии қисми даромади миллӣ;
2. Танзими давлатӣ ва ҳавасмандгардонии иқтисодиёт;
3. Таъминоти молиявиисийсати иҷтимоӣ;
4. Ҳавасмандгардонии прогресси илмию техникӣ;
5. Назорат оид ба ташаккулёбӣ ва истифодаи фонди маблағҳои пулӣ.

Баҷаи давлатӣ аз қисмати даромадҳо ва хароҷотҳо иборат мебошад. Зиёдшавии даромадҳои буҷаро нисбат ба хароҷоти он барзиёдии (профитсит) буҷа меноманд. Зиёдшавии хароҷотҳои буҷаро нисбат ба даромади он касри (дефитсит) буҷа меноманд.

Ба даромадҳои буҷаи давлатӣ инҳо дохил мешаванд:

- андозҳо;
- пардохтҳои ҳатмӣ (хизматрасонии давлатӣ, иҷозатномаҳо ва ғ.);
- ғоидаи корхонаҳои давлатӣ;
- сенораж (эмиссияи пулҳо);
- даромадҳо аз фурӯши қоғазҳои қиматноки давлатӣ;
- даромадҳо аз хусусигардонӣ;
- ҷаримаҳои гуногун.

Ба хароҷотҳои буҷаи давлатӣ бошад, инҳо дохил мешаванд:

- маблағгузорӣ ба мақомоти давлатӣ ва идоракунии;
- маблағгузорӣ ба соҳаи ҳифзи ҳуқуқ;
- маблағгузорӣ ба рушди соҳаи иқтимоӣ - фарҳангӣ ва илм;
- муҳофизати милли;
- ғайриқиматӣ берунӣ иқтисодӣ;
- пардохти қарзи давлатӣ;
- кумаки молиявӣ;
- дигар хароҷотҳо.

Мувофиқи қоида даромаду хароҷотҳои буҷаи давлатӣ бояд баробар бошад. Дар ҳолати афзоиши хароҷотӣ буҷа аз даромади он касри буҷа ба вуҷуд меояд. **Касри буҷа** гуфта, маблағро меноманд, ки зиёдшавии хароҷотҳои буҷаро аз даромадаш ифода мекунад.

Сабабҳои асосии касри буҷа инҳо мебошанд:

- Кам даромадҳо дар шароити бӯҳрони иқтисодӣ ва камшавии даромади милли;
- камшавии воридоти андозҳо;
- зиёд шудани хароҷотҳои буҷа;
- бесамар будани сиёсати иқтисодӣ.

Касри буҷа тавассути усулҳои зерин пӯшонидани мешавад:

- ✓ интишори қоғазҳои қиматноки давлатӣ (вобарғҳо, сертификатҳо);
- ✓ мустақам намудани низоми андозситонӣ;
- ✓ интишори пул, ки онро «сенораж» низ меноманд;
- ✓ депозитҳои давлат дар Бонки марказӣ.

Бояд қайд намуд, ки дар таҷрибаи ҷаҳонӣ барои кам кардани касри буҷа аз ҷораҳои зерин низ истифода менамоянд:

- ✓ зиёд намудани қарзҳои нисбат ба молиякунӣ;
- ✓ кам намудани кӯмакпулӣ (дотатсия) ба корхонаҳои зараровар;
- ✓ кам кардани хароҷотҳо оид ба идоракунии давлат;
- ✓ тағйир додани низоми андозситонӣ;

- ✓ баланд бардоштани мавқеи бучаҳои маҳаллӣ.

§3. Қарзи давлатӣ ва намудҳои он

Қарзи давлатӣ яке аз нишондиҳандаҳои манфии иқтисоди миллӣ ба ҳисоб меравад. **Қарзи давлатӣ** гуфта, қарзҳои давлатро дар назди шаҳрвандони дохилӣ ё шаҳрвандони хориҷӣ меноманд. Қарзи давлатиро инчунин маҷмӯи касрҳои бучаи ҷамъшуда низ меноманд. Қарзи давлатӣ натиҷаи қарзгирии молиявии давлат, ки барои пӯшонидани касри буҷет зарур аст, амалӣ карда мешавад.

Сабабҳо ба вучуд омадани қарзи давлатӣ инҳо мебошанд:

- **Ҳолатҳои ғавқуллода** (ҷангҳо, амалҳои террористӣ, офатҳои калони табиӣ), ки дар сурати нокифоя будани фондҳои захиравӣ давлат маҷбур аст ба қарзгирии иловагӣ муроҷиат намояд;
- **Пастравии иқтисодӣ**, ки вобаста ба номувозинатии иқтисодӣ ба миён омадааст. Яъне, дар шароити пастравии иқтисодӣ даромади миллӣ коҳиш меёбад, ки ба кам шудани воридоти андоз оварда мерасонад ва касри буча ба миён меояд, ки аз ҳисоби қарзи давлатӣ рӯйпуш карда мешавад;
- **Бавучудоии бӯҳрони иқтисодиёт**, яъне бесамар будани зерсохтори иқтисодӣ, муносибатҳои молиявӣ қарзӣ, сиёсати пулию қарзӣ ва бонкӣ, ки дар ин ҳолат, зарурати ислоҳи сохтори иқтисодиёт ба миён меояд. Дар ин гуна ҳолатҳо барои ба эътидол овардани ғавқулияти иқтисодӣ, ки миқдори зиёди пулро талаб мекунад, бояд чораҳои ғавқурии иқтисодӣ андешида шаванд;
- **Сармоягузориҳои бузурги давлатӣ** барои рушди иқтисодӣ. Дар ин ҳолат, касри буҷет танзими ғавқулии давлатии иқтисодиёт ва ҳавасмандгардонии таъмини рушди сохториро инъикос менамояд;
- **Сиёсати иҷтимоӣ иқтисодии давлат**. Сабаби асосии касри буҷет дар ин ҳолат, камшавии даромадҳои андоз, инчунин ташкили сусти ҷамъоварии андозҳо ва пардохтҳо (хароҷоти баланд барои ташкили ҷамъоварии андоз, саркашӣ аз андоз ва ғ.) мебошад;
- **Тағиротҳои иҷтимоӣ**. Масъалан, афзоиши ҳиссаи шахсони солхӯрда дар сохтори аҳоли боиси афзоиши хароҷоти давлатӣ барои ҳифзи иҷтимоӣ ва тандурустӣ мегардад.

Қарзи давлатӣ метованад дохилӣ ва берунӣ бошад.

Қарзи берунии давлат — ин қарзи давлат дар назди давлатҳои хориҷӣ, ташкилотҳо ва шаҳрвандони хориҷӣ мебошад. Қарзи берунӣ хусусияти манфӣ

дорад, чунки давлат қоғазҳои қимматнокро ба хориҷа мефиҳад ва бори қарзро ба наслҳои оянда вогузор месозад.

Қарзи дохилӣ – ин уҳдадорӣҳои давлатро дар назди шаҳрвандони дохилӣ ифода мекунад. Хатари қарзи дохилии давлатӣ бо он алоқаманд аст, ки ҳукумат метавонад муфлис шавад, зеро одатан он қарзҳоро рӯйпӯш накарда, балки бо воситаи барориши вомбаргҳои нави давлатӣ азнавмолиягузорӣ мекунад ва дар натиҷа қарзҳои нав барои рӯйпӯш намудани қарзҳои пешина пайдо мешаванд, яъне пирамидаи молиявӣ сохта мешавад. Ба ғайр аз ин барои молиягузории хароҷотҳои худ давлат метавонад андозҳоро баланд намуда, барои муомилот пулҳои иловагиро эмиссия карда метавонад.

Оқибатҳои манфии қарзи дохилии давлатӣ дар инҳо мебошанд:

- самаранокии иқтисодиёт паст мешавад, зеро воситаҳо аз соҳаи истеҳсоли иқтисодиёт ҷудо карда мешаванд, яъне барои таъмини қарз ва барои баргардонидани ҳуди маблағи қарз равона мешаванд;
- даромад аз соҳаи хусусӣ ба соҳаи давлатӣ азнавтасим карда мешавад;
- нобаробарии даромадҳо шиддат меёбанд;
- азнавмолиягузории қарз, ки ба баландшавии меъёри фоиз оварда, камшавии маблағгузориро дар давраи кӯтоҳмуддат ба миён меорад ва дар давраи дарозмуддат бошад, метавонад ба камшавии захираи сармоявӣ ва пастшавии иқтисодии истеҳсоли давлат сабабгир шавад;
- хатари таварруми баланд дар оянда ба миён меояд;
- зарурияти пардохти фоизҳо барои қарз баланд намудани андозҳоро талаб менамояд, ки ба вайрон шудани ҳавасмандгардони иқтисодӣ оварда мерасонад;
- касри буҷаи давлатӣ ҳодисаи доимӣ мегардад;

Оқибатҳои манфии қарзи берунаи давлатӣ бо зарурияти баргардонидани қарз ва таъмини он дар чунин хусусиятҳо зоҳир мегардад:

- пардохти фоизҳо ва маблағи асосии қарз интиқоли қисми ММД – ро ба хориҷа ба миён меоварад, ки дар натиҷа имкониятҳои истеҳсоли ва самаранокии иқтисодиёти миллии паст мешаванд;
- вазнинии пардохти қарз ба наслҳои оянда мегузарад, ки ба пастшавии сатҳи некӯаҳволии онҳо сабаб мегардад;
- ҳангоми касри доимии тавозуни савдо (тавозуни пардохт) хатари коҳишёбии захираҳои тиллоӣ – асбобҳои мамлакат ба миён меояд, ки ба бӯҳрони асбобӣ сабаб мегардад;
- дар ҳолати аз 60%-и ММД зиёд шудани қарз, хатари бӯҳрони қарзӣ ба миён меояд.

Боби 6. СИЁСАТИ АНДОЗИЮ БУЌЕТИ (ФИСКАЛИ)

§1. Мафҳум ва моҳияти сиёсати андозию буҷетӣ

Сиёсати андозию буҷетӣ (фискалӣ) сиёсатиест, ки истифодаи имкониятҳои давлатро дар самти ҷамъоварии андозҳо ва харҷи маблағҳои буҷети давлатӣ барои танзими сатҳи иқтисодиёт дар шароити ғайриқонунии соҳибдорӣ ва ҳалли мушкилоти ғуноғуни иҷтимоӣ дар бар мегирад. Ин сиёсати давлатӣ дар самти хароҷот ва андозҳои давлатӣ мебошад, ки аз ҷониби мақомоти қонунгузор амалӣ карда мешавад, ки онҳо андоз ва буҷети давлатиро назорат мекунанд. Сиёсати фискалӣ низоми танзимеро ифода менамояд, ки бо хароҷотҳои давлатию андозҳо алоқаманд мебошад. Дар зери мафҳуми хароҷоти давлатӣ хароҷотҳо барои нигоҳдории давлат ва хариди давлатии молу хизматҳо фаҳмида мешавад. Ин харидҳо метавонанд ҳар гуна бошанд: аз сохтмони роҳҳо, мактаб, беморхонаҳо то хариди маҳсулоти хоҷагии қишлоқ ва техникаи ҳарбӣ аз ҳисоби буҷаи давлатӣ ва ғайра. Дар ин ҷо, ба сифати истисноӣ худ давлат баромад мекунанд. Аз ин рӯ, ин харидҳо ё барои истисноӣ худ ё ин ки барои танзими тақозо дар бозорҳои молҳо, хизматҳо, омилҳои истеҳсолот ва ба монанди инҳо истифода мешавад.

Хароҷоти давлат барои харид дар хароҷотҳои буҷа инъикос меёбанд ва аз ин рӯ, онҳо бояд самаранок бошанд ва рушди иқтисодии микродориро сифатино таъмин намоянд. Ин чунин маъно дорад, ки сиёсати фискалӣ, ки аз ҷониби ҳукумат гузаронида мешавад, бояд ба мақсади ҷамъият ҷавобгӯ бошад.

Мақсадҳои асосии сиёсати фискалӣ инҳо мебошанд:

- Бартараф кардани ноустувории даври иқтисодӣ;
- Афзоиши ҳаҷми рушди иқтисодӣ;
- Ба дараҷаи баланди шуғл ноил шудан;
- Мӯътадил гардонидани сатҳи таваррум.

Воситаҳои асосии сиёсати фискалӣ инҳо мебошанд:

1. хароҷоти давлатӣ.
2. андозҳо.

Сиёсати фискалӣ ба иқтисодиёти миллӣ тавассути бозори молу маҳсулот таъсир мерасонад. Тағйирот дар хароҷоти давлатӣ ва андозҳо дар маҷмӯӣ тақозо инъикос ёфта, тавассути он ба ҳадафҳои макроиқтисодӣ таъсир мерасонанд. Вазифаи асосии сиёсати фискалӣ мувозинати низоми макроиқтисодӣ мебошад. Дар маҷмӯъ, сиёсати фискалӣ бо мақсади таъмин намудани шуғли пурра ва таълиди маҳсулоти ғайритаваррумии ММД равона шудааст. Одатан, сиёсати фискалӣ дар шакли дискретсионӣ ва ғайридискретсионӣ (дар шакли «омехтаи фискалӣ») амалӣ карда мешавад ва дар муддати кӯтоҳ самаранок бештарро ба бор меорад.

Ду намуди сиёсати фискалӣ вучуд доранд:

1. **Дискретсионӣ**, ки он сиёсати ғайрифайзол мебошад. Он шакли сиёсати фискалӣ вобаста ба истифодаи андозҳо ва хароҷоти давлат аст. Он дар давраи дарозмуддат амалӣ карда мешавад.

Воситаҳои асосии сиёсати мазкур инҳо мебошанд:

- барномаи давлатии шуғл (биржаҳои меҳнат, фармоишҳои давлатӣ оид ба таъмини ҷойи кор дар корхонаҳои хусусӣ);
- таҳияи барномаҳои гуногуни иҷтимоӣ;
- барномаи корҳои ҷамъиятӣ (истеҳсоли молҳои ҷамъиятӣ, нақлиёти ҷамъиятӣ, алоқа, ободонии боғҳо ва хиёбонҳо);
- тағйир додани меъёрҳои андоз, ки воситаи асосии он сиёсат ба шумор меравад.

2. **Сиёсати танзимгарони худкор** – ки сиёсати ғайрифайзол ба шумор меравад. Он шакли сиёсати фискалии автоматӣ низ меноманд, ки бо воситаи тағйирдиҳии воридоти андозҳо, пардохти ҷубронпулии бекорон, субсидияҳо ба хоҷагидорон ва ғайра амалӣ гардонда мешавад. Сиёсати хароҷотҳо ва андозҳо унсури муҳими танзими давлатии иқтисодиёт ва мӯътадилгардонии он ба шумор меравад. Он сиёсат ба маҷмӯи тақозо, инчунин ба ҳаҷми МММ ва шуғли аҳолиро танзими тақозо таъсири бевосита мерасонад.

Воситаҳои асосии сиёсати мазкур инҳо мебошанд:

- андоз аз даромад;
- кӯмакпулиҳо барои бекорӣ;
- пардохтҳои иҷтимоӣ;
- ҷубронкунии даромадҳо.

Дар давраи пастравӣ, сиёсати хавасмандкунандаи фискалӣ (фискалная экспансия) амал мекунад, ки аз инҳо иборат аст:

- афзоиши хароҷоти давлатӣ;
- кам кардани андозҳо;
- ҳамбастагии афзоиши хароҷоти давлатӣ бо коҳиши андоз.

Он ҳолат ба касри маблағгузорӣ оварда мерасонад, аммо коҳиши истеҳсолотро таъмин мекунад.

Дар шароити мавҷудияти таваррум он сиёсат сиёсати боздоранда ба ҳисоб меравад, ки маҳдудияти фискалӣ низ номида мешавад.

Он сиёсат бо мақсади таъмини ҷиҳати мусбии тавозуни пардохт равона гардида, боиси коҳиши истеҳсолот мегардад.

Сиёсати танзимгарони худкор (ғайрифайзол) механизми иқтисодист, ки ба тағйирот дар вазъи иқтисодӣ бидуни зарурати андешидани ягон тадбир аз ҷониби ҳукумат ба таври худкор амали карда мешавад.

Танзимкунандаи асосӣ дар он ҳолат тағйирот дар даромадҳои андоз мебошад. Дар давраи раванқебии иқтисодӣ воридоти андоз ба таври худкор меафзояд, ки боиси паст шудани қобилияти харидорӣ мегардад ва рушди

иқтисодиро бозмедорад. Дар давраи пастравии иқтисодӣ даромадҳои андоз кам шуда, тадриҷан зиёд шудани қобилияти харидорӣ ба амал меояд, ки пастравии иқтисодиро бозмедорад.

§2. Воситаҳои сиёсати андозию буҷетӣ (фискалӣ)

Сиёсати фискалии давлат бо истифода аз воситаҳои худӣ амали карда мешавад. ***Воситаҳои сиёсати фискалии давлат*** – ин механизмҳои иқтисодие мебошанд, ки бо ёрии онҳо ҳадафҳои дар назди сиёсати буҷет гузошташуда ба даст оварда мешаванд. Ба маҷмӯи воситаҳои сиёсати фискалӣ асосан субсидияҳои ҳукумат ва амалисозии намудҳои гуногуни андозхоро (андоз аз даромади шахсони воқеӣ, андоз аз шахсони ҳуқуқӣ, аксизҳо) бо роҳи тағйир додани меъёрҳои андоз ё андозҳои якдафъаина дар бар мегиранд. Ғайр аз ин, воситаҳои сиёсати фискалӣ пардохтҳои трансфертӣ ва дигар намудҳои хароҷоти давлатро дар бар мегиранд. Воситаҳои гуногун ба иқтисодиёт бо роҳҳои гуногун таъсир мерасонанд. Масалан, афзоиши андоз боиси кам шудани хароҷоти умумӣ мегардад, аммо мултипликатори онро тағйир намедихад, дар ҳоле ки афзоиши меъёри андози даромади шахсон ҳам боиси кам шудани хароҷоти умумӣ ва ҳам мултипликаторӣ мегардад. Интиҳоби намудҳои гуногуни андозҳо - андози даромади шахсони воқеӣ, андози шахсони ҳуқуқӣ ё аксиз - ҳамчун воситаи танзим ба иқтисодиёт таъсири мухталиф, аз ҷумла ҳавасмандкунӣ, ки ба рушди иқтисодӣ ва самаранокии иқтисодӣ дорад. Интиҳоби намуди алоҳидаи хароҷоти давлатӣ низ муҳим аст, зеро таъсири мултипликаторӣ дар ҳар як ҳолат гуногун буда метавонад. Масалан, дар байни сиёсатгузорон ақидае мавҷуд аст, ки хароҷоти мудофия нисбат ба дигар намудҳои хароҷоти давлатӣ мултипликатори камтарро таъмин мекунад.

Вобаста аз марҳилаи даврае, ки иқтисодиёт дар он ҷойгир аст ва намуди сиёсати молиявии ба он мувофиқ, воситаҳои сиёсати молиявии ҳукумат бо роҳҳои гуногун истифода мешаванд. Ҳамин тавр, ба воситаҳои ҳавасмандгардонии сиёсати буҷетӣ инҳоро дохил намудан мумкин аст:

- ✓ афзоиши хариди давлатӣ;
- ✓ кам кардани андозҳо;
- ✓ афзоиши пардохтҳои трансфертӣ.

Воситаҳои сиёсати маҳдудкунандаи (боздорандаи) фискалӣ инҳоянд:

- кам кардани хариди давлатӣ;
- афзоиши андозҳо;
- кам кардани пардохтҳои трансфертӣ.

Сарчашмаҳои адабиёти гуногуни иқтисодиро таҳлил карда, ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки воситаҳои асосии сиёсати фискалӣ ин тағйирот дар андозҳо ва пардохтҳои трансфертӣ мебошанд.

Харочоти давлатӣ ё ҳукумат ба харочоти нигоҳ доштани муассисаи давлат, инчунин хариди давлатии молҳо ва хидматҳо дахл дорад. Хариди молҳо ва хидматҳои давлатӣ метавонад гуногун бошад: аз сохтмон аз ҳисоби буҷаи мактабҳо, муассисаҳои тиббӣ, роҳҳо, иншооти фарҳангӣ то хариди маҳсулоти кишоварзӣ, техникаи ҳарбӣ ва маҳсулотҳои беназир. Ин хариди савдои хориҷиро низ дар бар мегирад. Хусусияти фарқкунандаи ҳамаи ин харидҳо дар он аст, ки ҳуди давлат истеъмолкунанда аст. Одатан, сухан дар бораи хариди давлатӣ меравад ва онҳо ба ду намуд тақсим мешаванд: харид барои истеъмоли ҳуди давлат, ки каму беш устувор аст ва харид барои танзими бозор.

Давлат хариди худро дар давраи пастравӣ ва бӯҳрон афзоиш медиҳад ва ҳангоми барқароршавӣ (равнакёбӣ) ва таваррум коҳиш медиҳад, то устувории истеҳсолот нигоҳ дошта шавад. Ҳамзамон, ин амалҳо ба танзими бозор, нигоҳ доштани тавозуни байни тақозо ва арза равона карда шудаанд. Ин ҳадаф яке аз муҳимтарин вазифаҳои макроиқтисодии давлат мебошад.

Харочоти давлатӣ дар рушди иҷтимоию иқтисодии ҷомеа нақши назаррас доранд. Аз ин рӯ, онҳо объективан заруранд ва дар айни замон, аз меъёрҳои оқилона гузаштани онҳо метавонад боиси ноустувории молиявӣ дар иқтисоди миллӣ ва касри аз ҳад зиёди буҷаи давлатӣ гардад.

Харочотҳои давлатӣ дар шакли зерин сурат мегирад:

- фармоиши давлатӣ, ки дар асоси рақобат (тендер) тақсим карда мешавад;
- сохтмон аз ҳисоби сармоягузориҳои асосӣ;
- харочоти мудофия, идоракунӣ ва ғ.

Харочоти давлатӣ самт ва ҳадафи тақсими буҷетро нишон медиҳад ва вазифаҳои танзими сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодиро иҷро мекунад. Онҳо ҳамеша ҳадафманданд ва одатан, бебозгашт мебошанд. Таъмини бебозгашти маблағҳои давлатӣ аз буҷа барои рушди мақсаднок маблағгузориҳои буҷавӣ номида мешавад. Ин тарзи харочоти захираҳои молиявӣ аз қарздиҳии бонкӣ фарқ мекунад, ки хусусияти пардохти қарзро дар назар дорад. Бояд қайд кард, ки бебозгашт будани таъминоти захираҳои молиявӣ маънои худсарӣ дар истифодаи онҳоро надорад. Ҳар вақте, ки маблағгузорӣ татбиқ карда мешавад, давлат тартиб ва шартҳои истифодаи пулро барои самти мақсаднок ва таъмини рушди умумии иқтисодӣ ва беҳтар намудани зиндагии аҳоли таҳия менамояд.

Сохтори харочоти давлатӣ дар ҳар як кишвар хусусиятҳои хоси худро дорад. Онҳоро на танҳо дар асоси анъанаҳои миллӣ, маориф ва тандурустӣ, балки асосан бо хусусияти низоми маъмурӣ, хусусиятҳои сохтори иқтисодӣ, рушди соҳаҳои мудофия, шумораи артиш ва ғайра муайян мекунад.

Пардохтҳои трансфертии давлатӣ, ки яке аз воситаҳои сиёсати буҷетӣ буда, пардохтҳои мақомоти давлатиро, ки ба гардиши молҳо ва хидматҳо

иртибот надоранд, ифода мекунанд. Онҳо даромади давлатро аз андозсупорандагон тавассути имтиёзҳо, нафақа, пардохтҳои суғуртаи иҷтимоӣ ва ғайра тақсим мекунанд. Пардохтҳои трансферӣ нисбат ба хароҷоти дигари давлатӣ мултипликатори камтар доранд, зеро баъзе аз ин маблағҳо сарфа карда мешаванд. Мултипликатори пардохтҳои интиқол ба мултипликатори хароҷоти давлатӣ нисбат ба иқтисодӣ ҳудуди истеъмом баробар аст. Бартариии пардохтҳои трансферӣ дар он аст, ки онҳо метавонанд ба гурӯҳҳои мушаххаси аҳоли равона карда шаванд.

§3. Намудҳои сиёсати буҷетии андозӣ (фискалӣ)

Вобаста аз усули ғайриқонунии воситаҳои сиёсати фискалӣ, он ба сиёсати фискалии дискретсионӣ ва сиёсати фискалии ғайридискретсионӣ ҷудо мешавад. Сиёсати ғайридискретсиониро сиёсати “танзимгарони худкор” (встроенные стабилизаторы) низ меноманд. ба чунин танзимгарон асосан андозҳои афзуншаванда, андозҳои ғайримустақим ва кумакпулиҳои гуногун дохил мешаванд. Ҳамзамон, дар сурати тағйир ёфтани вазъ дар иқтисод, ҳаҷми пардохтҳо ва кумакпулиҳо вобаста ба воридшавии маблағҳо ба таври худкор (автоматӣ) тағйир меёбад.

Сиёсати дискретсионӣ ин тағйироти мақсаднок дар андозҳо ва хароҷоти давлатӣ аз ҷониби мақомоти қонунгузорӣ барои таъмини суботи макроиқтисодӣ ва ноил шудан ба ҳадафҳои макроиқтисодӣ мебошад. Воситаҳои асосии сиёсати молиявии дискретсионӣ инҳоянд: тағйир додани ҳаҷми имтиёзҳои андоз бо роҳи қорӣ кардан ё бекор кардани андозҳо ё тағйир додани меъёри андоз; татбиқи барномаҳои шуғл аз ҳисоби буҷети давлатӣ, бо мақсади бо ҷои қор таъмин кардани бекорон; татбиқи барномаҳои иҷтимоӣ, ки пардохти имтиёзҳои пиронсолиро дар бар мегиранд, маъҷубӣ, кӯмакпулиҳо ба оилаҳои камбизоат, хароҷоти таҳсил ва ғайра. Ин барномаҳо барои нигоҳ доштани талабот ва устувории рушди иқтисодӣ ҳангоми қоҳиш ёфтани даромад ва афзоиши эҳтиёҷот кӯмак мерасонанд.

Вобаста аз вазъи иқтисодӣ ва ҳадафҳои ҳукумат, сиёсати фискалӣ ба инҳо тақсим мешавад: **ҳавасмандгардонӣ**, ки барои рафъи пастравии иқтисодӣ ва ҷалби афзоиши хароҷоти давлатию қам қардани андоз анҷом дода мешавад; **маҳдудкунӣ**, ки барои маҳдуд кардани рушди қаврӣ ва қам қардани хароҷоти давлатӣ ва афзоиши андоз пешбинӣ шудааст. Мисли сармоягузори хусусӣ, хароҷоти давлатӣ ва андозҳо низ таъсири афзуншавӣ ва мултипликаторӣ доранд.

Дар ҳолате, ки хароҷоти давлатӣ тағйир меёбад, занҷири дуввумдараҷа, сеюмдараҷа ва ғайраи хароҷоти истеъмомӣ (бекорон, ки аз давлат имтиёз гирифтаанд, аз деҳқон қон қаридаанд, деҳқон мӯза қаридааст ва ғ.), низ зиёд шуда, он боиси афзоиши маҳсулоти милли мегардад. Мултипликатори хароҷоти давлатӣ афзоиши ММД-ро дар натиҷаи афзоиши хароҷоти давлатӣ

ба як воҳид нишон медиҳад. Чӣ қадаре ки арзиши мултипликатори хароҷоти давлатӣ баландтар бошад, ҳамон қадар иқтидори танзими иқтисоди миллӣ вобаста ба сиёсати фискалии дискретсионӣ зиёд мегардад. Мисли хароҷоти давлатӣ, андозҳо низ таъсири мултипликатори доранд. Ҳамин тариқ, вақте ки сиёсати боздоштан пеш гирифта мешавад, афзоиши андозҳо коҳиши маҳсулоти миллиро ногузир мекунад. Аммо коҳиши истеъмол, маҷмӯи тақозо ва ММД нисбат ба афзоиши андозҳо камтар ба амал меояд, зеро мултипликатори андоз ба таносуби майли миёна ба истеъмол ба майли ниҳони пасандоз баробар аст. Мутобиқи қонуни асосии психологии Кейнс, агар андозҳо зиёд шаванд, пас, нисбат ба истеъмол пасандоз бештар коҳиш меёбад (даст кашидан аз пасандоз). Ҳамин тариқ, андозҳо нисбат ба хароҷоти давлатӣ ба маҷмӯи тақозо таъсири камтар доранд.

Чи тавре, ки аллакай қайд намудем инчунин сиёсати фискалии ғайридискретсионӣ ё сиёсати “танзимгарони худкор” вучуд дорад. Танзимгарони худкор сиёсати автоматӣ мебошанд, ки бидуни зарурати ягон кӯшиши махсуси давлат амалӣ карда мешавад. Ба ибораи дигар, тағйироти зарурӣ дар сатҳи нисбии хароҷоти давлатӣ ва андозҳо ба таври худкор қорӣ карда мешаванд. Гап дар сари он аст, ки бисёр қонунҳо дар бораи сохтори андозбандӣ ва механизмҳои хароҷот тавре таҳия шудаанд, ки ҳангоми тағйир ёфтани шароити иқтисодӣ сиёсати молиявӣ ба таври худкор тағйир меёбад. Ин аст сиёсати автоматӣ ё танзимгарони худкор. Танзимгарони худкор ин ҳама чораҳоест, ки тамоюли афзоиши касри буҷаи давлатро (ё кам кардани изофаи он) дар давраи пастравии иқтисодӣ ва афзоиши изофаи он (ё касри онро) дар давраи таваррум бе зарурат ба ягон иқдоми махсуси ҳукумат доранд. Танзимгарони асосии ин шакли сиёсат пардохтҳои трансфертӣ ва низоми андоз, пеш аз ҳама андозҳои прогрессивӣ мебошанд. Пардохтҳои иҷтимоӣ (трансфертӣ) – ин пардохтҳоест, ки бидуни пешниҳоди дахлдори ҳама гуна мол ё хизматрасонӣ ба гирандагони онҳо пардохта мешаванд. Пардохтҳои трансфертӣ (пардохти кумакпулӣ ба бекорон, кумакпулӣ ба камбизоатон, кумакпулӣ ба кишоварзон) ҳангоми раванҷи иқтисодӣ коҳиш меёбанд ва ҳангоми коҳиши истеҳсолот зиёд мешаванд. Пардохтҳои андоз бошанд муносибати баръакс доранд. Андозҳо пардохтҳои ҳатмӣ мебошанд, ки аз ҷониби давлат (мақомоти марказӣ ва маҳаллӣ) аз шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ситонида мешаванд. Принципи ситонидани андозҳо вобаста аз қобилияти андозсупоранда низоми андозбандии прогрессивро ба миён овард - афзоиши меъёри андоз ҳангоми афзоиши даромад. Ҳамин тариқ, андозҳо аз ғоида ва даромади шахсӣ аксар вақт дар миқёси прогрессивӣ ҳисоб карда мешаванд. Ҳар гуна коҳиши сармоягузорӣ, ба шарофати танзимгари автоматӣ боиси кам шудани ҳаҷми истеҳсолот мегардад, яъне коҳишҳои сармоягузорӣ ба низоми иқтисодӣ таъсири кам мерасонад. Аммо, нақши танзимгарони худкор набояд

аз ҳад зиёд бошад. Онҳо танҳо диапазон ё умқи тағирёбии иқтисодиро маҳдуд меkunанд, аммо ин номувозинатиро то 100% бартараф карда наметавонанд.

Сиёсати фискалӣ ин чораҳоест, ки давлат барои ба эътидол овардани иқтисодиёт тавассути тағйир додани ҳаҷми даромадҳо ва ё хароҷоти буҷети давлатӣ меандешад. Аз ин рӯ, сиёсати молиявиро инчунин сиёсати буҷавию молиявӣ низ меноманд. Мақсади асосии сиёсати фискалӣ, ба мисли ҳама гуна сиёсати танзимнамоянда (зиддидаврӣ), ки ба эътидол овардани тағйирёбии даврӣ дар иқтисод нигаронида шудаанд, аз инҳо иборатанд:

- 1) рушди устувори иқтисодӣ;
- 2) шуғли пурраи захираҳо (пеш аз ҳама ҳалли масъалаи бекории даврӣ);
- 3) сатҳи устувори нархҳо (ҳалли масъалаи таваррум).

Сиёсати фискалӣ ин сиёсати танзими давлатӣ, пеш аз ҳама танзими маҷмӯи тақозо мебошад. Танзими иқтисод дар ин ҳолат тавассути таъсир расонидан ба бузургии ҳаҷми умумии хароҷот ба амал меояд. Аммо, баъзе воситаҳои сиёсати фискалӣ метавонанд барои таъсиррасонӣ ба маҷмӯи арза тавассути таъсир ба сатҳи ғаёлияти соҳибкорӣ истифода шаванд. Сиёсати фискалиро давлат пеш мебарад.

Воситаҳои сиёсати фискалӣ хароҷот ва даромади буҷети давлатӣ мебошанд, аз ҷумла:

- 1) хариди давлатӣ;
- 2) андозҳо;
- 3) пардохтҳои трансфертӣ.

Таъсири воситаҳои сиёсати фискалӣ ба маҷмӯи тақозо.

Воситаҳои сиёсати фискалӣ ба маҷмӯи тақозо таъсири гуногун дорад. Аз формулаи маҷмӯи тақозо:

$$AD = C + I + G + X_n$$

бармеояд, ки хариди давлатӣ як ҷузъи маҷмӯӣ тақозо мебошад, аз ин рӯ, тағйирёбии онҳо ба маҷмӯи тақозо таъсири мустақим мерасонад ва андозҳою пардохтҳои трансфертӣ ба таври ғайримустақим ба маҷмӯи тақозо, тағйирёбии ҳаҷми хароҷоти истеъмолий (C) ва хароҷоти сармоягузорӣ (I) метавонад таъсир расонад.

Вобаста ба ин, афзоиши хариди давлатӣ маҷмӯи тақозоро афзоиш медиҳад ва камшавии онҳо боиси коҳиш ёфтани маҷмӯи тақозо мегардад, зеро хариди давлатӣ қисми хароҷоти умумӣ мебошад.

Афзоиши пардохтҳои трансфертӣ маҷмӯи тақозоро ҳам зиёд мегардонад. Аз як тараф, вобаста ба афзоиши пардохтҳои трансфертӣ (кумакҳои иҷтимоӣ) даромади шахсии хонаводаҳоро меафзояд ва аз ин рӯ, дар ҳолати бетаъсир будани дигар омилҳо, даромади дар ихтиёрбуда низ меафзояд, ки ин хароҷоти истеъмолкунандагонро зиёд мекунад. Аз тарафи дигар, афзоиши пардохтҳои трансфертӣ ба ширкатҳо (субсидия) имкониятҳои маблағгузорию дохилии ширкатҳоро, зиёд мекунад, ки ин боиси афзоиши

хароҷоти сармоягузорӣ мегардад. Паст кардани субсидияҳо мачмӯи тақозоро коҳиш медиҳад.

Афзоиши андозҳо таъсири баръакс мерасонад. Афзоиши андозҳо боиси кам шудани ҳам истеъмол (даромади дарихтиёрбуда) ва ҳам хароҷоти сармоягузорӣ (ҳамчун фоидаи тақсимнашаванда, ки манбаи сармоягузорию соф аст, кам мешавад) ва аз ин рӯ, ба коҳиш ёфтани мачмӯи тақозо оварда мерасонад. Мутаносибан, коҳиши андоз талаботро зиёд мекунад. Аз ин рӯ, воситаҳои сиёсати фискалӣ метавонанд барои мӯътадил сохтани иқтисодиёт дар марҳилаҳои гуногуни давраи иқтисодӣ истифода шаванд.

Вобаста ба ин, аз модели оддии Кейнсионӣ бармеояд, ки ҳамаи воситаҳои сиёсати фискалӣ (хариди давлатӣ, андозҳо ва пардохтҳои трансфертӣ) ба иқтисод таъсири мултипликатсионӣ мерасонанд. Аз ин рӯ, ба гуфтаи Кейнс ва ҷонибдорони ӯ, давлат бояд иқтисодиётро бо ёрии воситаҳои сиёсати фискалӣ ва пеш аз ҳама бо роҳи тағйир додани ҳаҷми хариди давлат танзим кунад, зеро онҳо таъсири бештари мултипликаторӣ доранд.

ФАСЛИ 2. ТАЪРИХИ АНДОЗҲО

Боби 7. ПАЙДОИШИ МУНОСИБАТҲОИ АНДОЗӢ ДАР ДАВРАИ ҚАДИМ

§1. Пайдоиши андозҳо дар замонҳои қадим

Аввалин нишонаи андозҳо, тавре ки дар боло зикр карда шуд, ба замонҳои қадим рост меояд ва пайдоиши онҳо бо пайдоиши давлат алоқаманд аст. Дар марҳилаҳои аввали ташкили давлат, хайркуниро (жертвоприношение) метавон ҳамчун шакли ибтидоии андозбандӣ ҳисобид. Гумон меравад, ки хайркунӣ танҳо ихтиёрӣ буд, аммо дар асл, ин як қонуни нонавишта (ва баъдан навишташуда) буд ва ҳамин тариқ ба пардохти ҳатмӣ ва ҷамъоварӣ табдил ёфт.

Аввалин сарчашмаҳои ҳаттии андозҳо ба асри 18-и пеш аз милод рост меояд, ки вақте шоҳ Ҳаммурапӣ (1792-1750 пеш аз милод) як силсила қонунҳоро бо номи рамзи Ҳаммурапӣ нашр кард, ки он то замони мо омода расидаанд. Матни қонунҳо дар сутуни сангии сиёҳ кандакорӣ шудааст.

Инҳо қонунҳо чунин буданд:

- дар бораи моликият;
- дар бораи замин;
- дар бораи ҳуқуқ;
- дар бораи андоз.

Мувофиқи ин қонунҳо объекти андозбандӣ даромад аз моликият, пеш аз ҳама аз замин буд. Супорандагони андоз заминдорон ва қосибон буданд. Меъёри андоз 1/10 ҳиссаи даромади гирифташуда муқаррар карда шуда буд. Андоз дар шакли натуралӣ ва пули нақд ситонида мешуд. Аллакай дар ин вақт тақсимоти андозҳо ба андозҳои давлатӣ ва маҳаллӣ қабул карда шуда буд. Ба назорат ва ҷамъовариҳои андоз шахсони мансабдори махсус - бочгирон ҷалб карда мешуданд.

Қонунҳои Ҳаммурапӣ ҳамаи унсурҳои асосии андозро дар бар мегирифтанд: субъектҳо - одамони озод, заминдорон ва ҳунармандон, объектҳо - моликият ва даромад, меъёри андоз - 10% муқаррар гардида, назорат низ таъмин карда шуда буд ва андозсупорандагон аз андозбандии дукарата ҳифз карда мешуданд.

Дар Мисри Қадим дар ҳазораи II-и пеш аз милод, андози замин низ ситонида мешуд ва механизми ҳисобкунии он бо мураккабӣ ва дақиқии баланди ҳисоб вобаста ба сатҳи даромад аз замин фарқ мекард. Дар асри I -и пеш аз милод дар Мисри қадим иншооти махсус - ниломерҳо мавҷуд буданд, ки тавассути онҳо сатҳи оби Нил назорат карда мешуд. Тибқи қонун, андозҳо аз лаҳзаи ба сатҳи баландтарин расидани сатҳи об гирифта мешуданд ва ин андозҳо ҳар қадар баландтар шаванд, сатҳи оби дарёи Нил низ баландтар буд. Дар ин бора географ ва таърихшиноси машҳури юнонӣ Страбон (64/63 пеш аз милод - 23/24 мелодӣ), муаллифи асари “География” шаҳодат медиҳад.

Дар тӯли 12 аср пеш аз милод, Чин, Форс, андози сарикасӣ (ҳар нафар) аллакай маълум буд. Инчунин маҷмӯи қонунҳои қадимаи Ҳиндустон Ману маълум аст, ки ба асри 2 - и пеш аз милод тааллуқ дорад. Дар он қонунҳо оиди ҷамъоварии андозро дар Ҳиндустони қадим оварда шуда буданд. Объектҳои андозбандӣ инҳо буданд:

- даромад аз меҳнати деҳқонон;
- даромад аз ҳунарҳои мардумӣ;
- даромад аз фаъолияти савдо;
- моликият, яъне: замин ва чорво.

Супорандагони андоз заминдорон, ҳунармандон ва тоҷирон буданд. Рӯҳониён аз андоз озод карда шуда буданд. Андозҳо асосан дар шакли натуралӣ ситонида мешуданд. Андоз аз деҳқонон дар шакли прогрессивӣ ба андозаи $1/6$, $1/8$, $1/12$ қисми ҳосил (вобаста ба ҳосилноки) ситонида мешуд. Илова бар ин, пирони деҳа андозро дар шакли $1/6$ ҳиссаи ҷӯби коркардшуда, гӯшт, рағани гов, гиёҳҳои шифобахш, мева, афшура ва ғайра ҷамъ мекарданд.

Дар асри III - и пеш аз милод дар Чин андози замин ҷорӣ карда шуд. Дар он ҷо инчунин барои истихроҷи намак, ғудохтани оҳан низ андоз ҷамъоварӣ мешуд.

§2. Намуди андозҳо дар ҷаҳони қадим (антиқа)

Бисёр хусусиятҳои давлатҳои муосир аз ҷаҳони қадим, яъне Юнони Қадим ва Рими Қадим сарчашма мегиранд, аз ҷумла низоми андоз низ.

Рушди давлат дар Юнони Қадим ҳароҷоти зиёдро барои нигоҳдории артиш, сохтани қалъаҳо дар атрофи шаҳрҳо, сохтмони маъбадҳо, қубурҳои об, роҳҳо, ташкили идҳо, тақсмоти пул ва ғизоро барои камбизоатон ва дигар нафарони эҳтиёҷоти иҷтимоӣ дошта талаб мекард. Чунин ҳароҷотро танҳо аз ҳисоби ташкил ва ҷамъоварии андозҳо таъмин намудан имконпазир буд.

Он замон дар Юнони Қадим ва сипас дар Рими Қадим ба ҷорӣ кардани андоз аз шаҳрвандони озод муҳолифати ҷиддӣ вучуд дошт. Дар Афина андозҳои шахсӣ нишони ғуломӣ ҳисобида мешуданд ва баъзе шаҳрвандони комилҳуқуқ онро барои худ нишони таҳқиромез ҳисоб мекарданд. Онҳо инчунин нисбати андози амвол муносибати манфӣ доштанд. Афиниён омода буданд, ки хайрияҳои ихтиёрӣ кунанд ва ба онҳо бартарӣ медоданд, ки аз душманони мағлубшуда ва инчунин аз шарикони худ хироч ҷамъ кунанд. Аммо, вақте ки ҳароҷоти калон ба миён меомаданд, масалан, барои сохтмони қалъа, биноҳои ҷамъиятӣ, амалиётҳои ҳарбӣ ва ғайра, шӯро ё маҷлиси мардумии шаҳр-давлат дар бораи тарҳ кардани ғоизҳо аз даромад дар шакли $1/10$ ё $1/20$ ҳиссаи даромади гирифташуда пардохт местониданд.

Рими Қадим аз Юнон вобаста ба низоми андоз қарзҳои зиёд гирифта, онро ба таври назаррас рушд дод. Дар аввал, давлат аз шаҳри Рим ва гирду атрофи он иборат буд. Дар замони охири он дар ин давра дар Рим ҳеҷ гуна

андоз вучуд надошт. Харочоти идоракунии давлат ночиз буд, зеро магистратҳо вазифаҳои худро ройгон иҷро мекарданд ва баъзан маблағҳои хеле калони худро сармоягузорӣ мекарданд. Ин амал барои онҳо ҳамчун ғаёлияти шарафнок ҳисобида мешуд. Гузашта аз ин, қудрати воқеии давлат ҳамеша дар дасти одамони сарватманд қарор дошт. Қисмати асосии хароҷот сохтмони биноҳои ҷамъиятӣ буд. Асоси даромади давлатро ба иҷора додани заминҳои ҷамъиятӣ ташкил медод. Аммо, дар замони ҷанг шаҳрвандони Рим аз рӯи сарваташон андоз ситонида мешуданд. Агар мо ба назар гирем, ки Рим қадим дар тӯли таърихи худ қариб пайваста дар ҷангҳо ширкат намудааст, пас, давраҳои набудани андозҳо нисбатан мӯҳлатҳои камро дар бар гирифта буданд. Ҳамаи ин рушди системаи андозбандиро тақозо менамуд.

Муайян кардани маблағи андоз дар панҷ сол аз ҷониби шахсони мансабдори интихобшуда (сензура) гузаронида мешуд. Шаҳрвандони Рим ба сензура дар бораи вазъи молумулкӣ ва вазъи оилавӣ эълумия медоданд. Тавре ки маълум мегардад, асоси эълумияи даромади имрӯзаи шахсони воқеӣ дар асрҳои IV-III -и пеш аз милод ба миён омада буд.

Дар асрҳои IV-III –и пеш аз милод давлати Рим васеъ шуда, шаҳрҳои нави мустамликавӣ бунёд ва забт шуданд. Дар низоми андоз низ дигаргунӣҳо ба амал омаданд. Дар мустамликаҳои он андозҳо ва бочҳои коммуналӣ (маҳаллӣ) ҷорӣ карда шуданд. Мисли дар Рим, арзиши онҳо аз андозаи сарвати шаҳрвандон вобаста буд. Муайян кардани ҳаҷми андозҳо чун дар ҳуди Рим, дар ҳар панҷ сол як маротиба муайян карда мешуд. Шаҳрвандони Рим, ки берун аз Рим зиндагӣ мекарданд, ҳам андозҳои давлатӣ ва ҳам андозҳои маҳаллиро пардохт мекарданд.

Дар сурати ғалаба дар ҷангҳо андозҳо барои шаҳрвандони Рим кам карда мешуданд ё тамоман бекор карда мешуданд. Маблағҳои барои давлат зарурӣ аз ҳисоби саҳмияҳои заминҳои забтшуда таъмин карда мешуданд. Ҳамин тариқ, дар давраи ҳукмронии Люсиус Корнелиус Сулла (138-78 пеш аз милод), шаҳрвандон ҳеҷ гуна андоз пардохт намекарданд ва ягона даромаде, ки давлат дар ин ҷо мегирифт, он аз иҷораи қитъаҳои замини боқимонда, бочҳои гумрукӣ ва баъзе андозҳои молҳои гаронарзиш буд.

Бо афзоиши ҳудуд ва забти музофотҳои нав, Рим ба империя табдил ёфт. Сокинони музофотҳо тобеи империя буданд, аммо аз ҳуқуқи шаҳрвандӣ бархурдор набуданд. Онҳо бояд андоз месупориданд, ки ин далели мавқеи вобастаи онҳо буд. Андозҳои мустақим ва ғайримустақими миллӣ ва маҳаллӣ дар вилоятҳо ситонида мешуданд. Дар тамоми империяи Рим низоми ягонаи андоз вучуд надошт. Давлатҳо ва ҷомеаҳои алоҳида бо роҳҳо ва меъёрҳои гуногун андозбандӣ карда шуданд. Он шаҳрҳо ва заминҳое, ки ба нерӯҳои румӣ муқовимати шадидтарро нишон медоданд, пас аз забти онҳо андозҳои баландтар барои онҳо ҷорӣ мегардид. Илова бар ин, Рим аксар вақт танҳо системаи андозро истифода мебард, ки дар ин минтақаҳо пеш аз римиён

хукмфармо буд. Танҳо самт ва истифодаи маблағҳои воридшаванда тағйир меёфт. Умуман, ба хазинаи Рим дар музофотҳо, чун қоида нисбат ба ҳокимони қаблӣ камтар маблағҳо пардохт карда мешуд. Аммо сокинони вилоятҳо хароҷоти нигоҳдории маъмурияти маҳаллӣ, сохтмони биноҳои ҷамъиятӣ, роҳҳо ва ғайраҳоро низ бар ўҳда доштанд. Дар чунин музофотҳои Рим, ба монанди Испания ва Македония андози даромад аз конҳои маъдан ва намак дар шакли 1/10 ҳиссаи канданиҳои ғоиданоки истихроҷшуда муҳимтарин манбаи даромад гардид.

Муддати тӯлонӣ дар музофотҳои Рим ягон мақомоти давлатии молиявие набуд, ки ба таври касбӣ андозҳоро муқаррар кунанд ва пардохти онҳоро назорат намояд. Аз ин рӯ, маъмурияти Рим барои ҷамъоварии андозҳо ба истилоҳ аз танҳоҳо (закупщик) истифода менамуд. Танҳо ӯ кироҷкунанда шахсе мебошад, ки ҳуқуқи муваққатан ситонидани андозҳоро дорад. Барои танҳоҳо асосан ҷамъоварии андозҳои ғайримустақим ва ғавқулудда одатан вогузор бояд мегардид, вале аксар вақт ҷамъоварии андозҳои мустақим низ ба онҳо вобаста карда мешуд.

Низоми ҷамъоварӣ тавассути таноҳо ин додани ҳуқуқи ҷамъоварии андозро ба шахрванде, ки барои он пардохти бештар пешниҳод кардааст, пешбинӣ мекард. Ҳама маблағ ғавран пас аз он ба хазина ворид мешуд ва таноҳи андоз, ки аллақай дорои ваколатҳои давлатӣ шуда буд, дар якҷоягӣ бо ёрдамчиён ва зерпардохткунандагонаш кӯшиш мекард, ки аз андозсупорандагон ғоидаи ҳадди аксар ба даст орад. Ҳукмронии низоми таноҳӣ, дар сурати набудани ягон қоида ва назорат оиди меёр ва ситонидани андоз аз ҷониби маъмурияти Рим боиси он гардид, ки дар музофотҳо худсарии комил ҳукмфармо гардад. Ин дар бештари ҳолатҳо боиси сӯиистифода аз ваколадҳо ва ғасодкорӣ мегардид.

Ба дигаргунсозии ғаволияти молиявӣ, махсусан ба тамоми низоми андоз Гай Юлий Сезар (100-44 пеш аз милод) оғоз кард. Пеш аз ҳама, ӯ иҷораи андозҳои мустақимро бекор кард ва онро танҳо барои андозаҳои ғайримустақим нигоҳ дошт. Барои ҳар як обшина маблағи муайянро муқаррар намуданд, ки он бояд ба хазина дар шакли андозҳои мустақим пардохта мешуданд. Тақсим ва ҷамъоварии андозҳо ба зиммаи ҷомеа гузошта шуда буд. Андозҳо кам карда шуданд, зеро давлат метавонист онҳоро бевосита қабул намояд ва маблағҳо дар ин ҳолат на ба ҷайби таноҳ ӯ иҷорагирандагон балки ба хазинаи давлат мустақиман ворид мешуданд. Бисёр шахрҳо имтиёзҳои андозӣ гирифтанд, аммо баъзе шахрҳо барои муборизаи якравияшон ба зидди Сезар ҷазо дар шакли зиёд кардани андозҳо гирифтанд.

Ин ғаволиятро император Август Октавиан идома дод. Дар ҳама музофотҳо ӯ муассисаҳои молиявӣ таъсис дод, то андозбандиро назорат кунанд. Хидмати таноҳҳои андоз боз ҳам коҳиш ёфт ва дар ҷойҳое, ки онҳо боқӣ монданд ба ғаволияти онҳо танзими қатъии давлатӣ ҷорӣ карда шуд. Дар

хар як вилоят барои идораи фаъолияти муассисаҳои молиявии вилоят прокуророн таъин карда мешуд.

Иқтидори андози вилоятҳо бо мақсади тақсимои одилонаи андозҳо ва зиёд кардани даромадҳо аз нав дида баромада шуд. Барои ин, андозагирии ҳар як ҷамоати шаҳрӣ бо заминҳои он гузаронида шуд. Барои ҳар як шаҳр кадастрҳо тартиб дода шуда буданд, ки дар бораи ҳама заминдорон маълумот доштанд. Барӯйхатгирии вазъи амволи шаҳрвандон низ гузаронида шуд. Барӯйхатгирии аҳолиро губернаторҳои музофотҳо ҳамроҳ бо мансабдорони молиявӣ-прокурорҳо роҳбарӣ мекарданд. Ҳар як сокини вилоят вазифадор шуда буд, ки эъломияи андози худро дар мақомоти муайян дар ҳар панҷ сол як маротиба пешниҳод кунад. Ҳуҷҷатҳои андоз дар мақомоти молиявӣ нигоҳ дошта мешуданд ва ҳамчун асос барои барӯйхатгирии минбаъдаи вазъи амвол (меъёри моликият) хизмат мекарданд.

Барои мисол, дида мебароем, ки барӯйхатгирии вазъи амволӣ дар яке аз музофотҳои империяи Рим - Иудея чиро дар бар мегирифт.

Маълумот оиди заминдорӣ инҳоро дар бар мегирифтанд:

- номи ҷамоат, номи як ҳавлии алоҳида, ду ҳамсои наздиктарин;
- миқдори заминҳои қорам, ки дар 10 соли оянда киштикор намудан мумкин аст;
- миқдори наваҳои тоқҳо дар қитъаи замин;
- шумораи дарахтони зайтун;
- шумораи марғзорҳо ва чарогоҳҳо;
- ҳаҷми замини ҷангал, ки ҷӯби тичоратӣ истеҳсол карда метавонад;
- ҷинс ва синну соли ҳамаи аъзоёни оила.

Соҳиби замин вазифадор буд, ки ҳама чизро худааш баҳо диҳад. Мансабдоре, ки ба ҳолати меъёриро назорат мекард, ваколат дошт, ки андозро дар ҳолатҳои хоҳиш диҳад, ки бо сабабҳои объективӣ ҳосилнокии хоҷагӣ паст шавад. Ҳамин тавр, агар як қисми тоқҳо ё дарахтони зайтун хушк шаванд, пас онҳо ба ҳисоб дохил карда намешудаанд. Аммо агар соҳиби замин тоқ ё дарахти зайтунро бурида бошад, пас ӯ бояд сабабҳои асоснокро барои ин қор карданиш баён мекард. Дар акси ҳол, дарахтони решақаншуда ба ҳисоб дохил карда мешуданд.

Манбаи асосии даромади андоз дар вилоятҳо андози замин буд. Ба ҳисоби миёна, меъёри $\frac{1}{10}$ ҳиссаи даромад аз қитъаи замин буд, гарчанде ки шаклҳои махсуси андозбандӣ низ истифода мешуданд, масалан, аз шумораи дарахтони мевадиханда (аз ҷумла тоқ).

Аз дигар молу мулк низ андоз ситонида мешуд: амволи ғайриманқул, молҳои зинда (ба он на танҳо чорводорӣ, балки ғуломон низ дохил мешуданд), молҳои боҳашамат (роскош) ва заргарӣ.

Ҳар як сокини вилоят бояд андози ягонаи сарикасиро пардохт мекард.

Аллакай дар Рими қадим бо ёрии андозҳо онҳо кӯшиш мекарданд, ки на танҳо мушкилоти фискалӣ, балки масъалаҳои иҷтимоиро низ ҳал кунанд. Ҳамин тавр, дар соли 6 - уми мелодӣ Император Август андози меросро ба андозаи 5% қорӣ кард. Андози мерос танҳо аз шаҳрвандони озоди Рим ситонида мешуд, на аз шаҳрвандони вилоятҳо. Маблағҳое, ки аз андозбандӣ гирифта мешуданд, барои таъмини нафақаи сарбозони касбӣ пас аз анҷоми хизмат равона карда мешудаанд. Аз ин намуди андоз ҳешовандони наздики сарбозон озод карда мешуданд.

Империяи Рим низ дар ташкили андози тичорат бартарӣ дошт. Он дар зери император Диоклетиан (243-313) қорӣ карда шуд.

Ба ғайр аз андозҳои мустақим, дар Империяи Рим андозҳои ғайримустақим низ ситонида мешуданд. Муҳимтарини онҳо инҳо буданд:

- андози муомилот (ё андози аксизӣ аз истеъмоли дохилӣ) ба андозаи 1%;
- андози маҳсули муомилот аз тичорати ғуломон ба андозаи 4% - и арзиши бозории онҳо;
- андоз аз озодии ғуломон ба андозаи 5% -и арзиши бозории онҳо;
- андози аксизӣ аз намак (танҳо аз сокинони вилоятҳо ситонида мешуд).

Бочи гумрукӣ аз молҳои воридотӣ ё содиротӣ дар ҳама музофотҳо ситонида мешуд. Ҳаҷми боч аз рӯи намудҳои молҳо ва вилоятҳо фарқ мекард ва меёри миёнаи он тақрибан 5% буд.

Андозҳо дар империяи Рим танҳо бо пул ҷамъ карда мешуданд. Аз ин рӯ, аҳоли маҷбур буданд, ки маҳсулоти зиёдотӣ истеҳсол карда, ба фурӯш бароранд. Ин ба густариши муносибатҳои молу пул, амиқтар шудани раванди тақсими меҳнат ва шаҳришавии (урбанизатсия) кишвар мусоидат намуд. Ҳамзамон, дар кишварҳои ҳамсоя ҳанӯз ҳам пардохти натуралӣ қой дошт.

Тақсимои ниҳоии Империяи Рим ба Ғарб ва Шарқ одатан ба солҳои 395 солшуморӣ, вақте ки Теодосӣ Бузург вафот кард, мансуб аст. Пас аз тақсимшавии империяи Рим ба баъд аз сукути қисми ғарбии он, бисёре аз анъанаҳои молиявӣ ва иқтисодии Рими Қадим ба Византия гузаштанд. Дар ибтидои давраи Византия то асри 7 дар Византия 21 намуди андозҳои мустақим мавҷуд буданд, аз ҷумла: андози замин, андози рабдидӣ, андози таҷҳизоти артиш, андоз аз хариди аспҳо, андоз аз наваскарон, ки бо пардохти он аз хизмати ҳарбӣ озод кардан мумкин буд, бочи фурӯши молҳо (одатан меёри он 10-12,5% буд), боч барои баровардани санадҳои давлатӣ ва ғайраҳо. Андозҳои маҳсусро сенаторҳо, инчунин шахсони мансабдор ва низомиёне, ки пешбарӣ шуда буданд, пардохт мекарданд.

Бояд қайд кард, ки зиёд будани андозҳо дар Византия боиси шукуфоии молиявӣ нашуд. Баръакс оқибати бори аз ҳад зиёди андоз боиси коҳиш ёфтани манбаи андоз шуд ва баъдан бӯҳронҳои молиявӣ ба вучуд омада, қудрати давлатро заиф намуданд.

Боби 8. НИЗОМИ АНДОЗ ДАР ДАВРАИ ФЕОДАЛИЗМ

§1. Заминаҳои пайдоиши андозбандӣ дар марзи Тоҷикистони имрӯза

Ба пайдо гардидани нахустин шаклҳои низоми давлатдорӣ дар Осиёи Миёна аз охири ҳазорсолаи III – и то милод, вобаста ба оғоз ёфтани ҷараёни ҷомеаи ибтидоӣ андозу андозситонӣ низ зина ба зина пайдо гардиданд. Нахустин шаклҳои давлатдории пароканда, асосан дар атрофи ягон иншооти обрасон муттаҳидашуда ва дар ҳамсоғӣ қарордошта дар доираи як қабилаи алоҳида амал менамуданд. Дар он давра ба вазифаҳои асосии онҳо муҳофизати қабилаи худ аз душманони берунӣ ва ташкили кори сохтмону нигоҳдории ғайолияти иншоотҳои обрасон буд. Сипас, ҷараёни дар як марказ муттаҳид гардидани давлатҳо ва ташкил гардидани давлати бузург ба амал омад. Тибқи маълумотҳои сарчашмаҳои таърихӣ дар он давра давлатҳои «Хоразми бузург», Шохигарии Бохтар - мавзеи пайдоиши зардуштия ва навишта шудани баъзе бахшҳои Авесто вучуд доштанд. Нахустин давлати бузург дар таърихи башарият Давлати Элам мебошад, ки дар минтақаи ҷанубу ғарбии Эрон дар нимаи дууми ҳазорсолаи III –и пеш аз милод ба вучуд омадааст.

Дар он давра дар Осиёи Миёна ва Эрони Шарқӣ ғуломон нерӯи асосии истеҳсолкунанда ба шумор намерафтанд, зеро ҷомеаи хоҷагии қишлоқ то барқарор шудани муносибатҳои феодалӣ вайрон нашуда буд. Ҷомеаи ғуломдорӣ ба ин шакли классикии аврупоиаш дар Шарқ зухур накарда бошад ҳам, ин маънои онро надорад, ки ғуломдорӣ умуман дар Осиёи Миёна вучуд надошт. Ғуломдории патриархалӣ дар Шарқ дар ҳудуди ҳазораҳои IX-III то милод пайдо шуда, то замони шикасти Аморати Бухоро идома ёфтааст. Муносибатҳои ғуломдорӣ дар Осиёи Миёна аз замони барҳам хӯрдани ҷомеаи қабилавӣ фақат ба шакли як сохти зиндагӣ вучуд доштанд, ва ҳеҷ гоҳ шакли асосии муносибатҳои иҷтимоӣ иқтисодӣ, яъне таъинкунандаи тарзи истеҳсолот набуданд. Аз ин ҷо бармеояд, ки нахустин ташкилотҳои давлатмонанди Осиёи Миёна, ки то ворид шудан ба ҳайати Давлати Ҳахоманишиён (асри VI пеш аз милод) на давлатҳои ғуломдорӣ, балки давлатҳои мустақили истибдодии дорои тарзи истеҳсолоти «осиёӣ» буданд. Ҳатто фармонфармоии давлатҳои муқтадирӣ ҷаҳон (Ҳахоманишиён, Юнониён, Форсҳо) тарзи хоҷагидорӣ Осиёи Миёна - тарзи истеҳсоли осиёиро, ки дар он аз замонҳои қадим вучуд дошт, барҳам зада натавонистанд. К.Маркс ин гуна давлатҳоро тавсиф намуда гуфтааст, ки онҳо шаклан ба ҳамдигар монанданд, барҳам бихӯранд ҳам, боз ба ҳамон шакл аз нав ба миён меоянд ва ҳатто номашон тағйир намеёбад. Ба сохтори ин гуна давлатҳо ҳеҷ гуна ҳодисаҳои иқтисодӣ ва сиёсӣ таъсир расонида наметавонистанд.

Ба ҳамин тариқ, андоз ва низоми андозбандӣ дар Осиёи Миёна пас аз барҳам хӯрдани иттиҳодияи қавмӣ ва пайдоиши давлатҳо ба миён омаданд. Барои фаҳмидани хусусияти андозҳо дониستاني навъ ва чигунагии сохтори давлат зарур аст. Дар робита ба ин, моҳияти давлатдорӣ мустақили истибдодии осӣро чун шакле аз давлат аз назар мегузаронем.

§2. Низоми иқтисодӣ ҳамчун асоси фаъолияти низоми андозбандӣ.

Монополияи замину об аз ҷониби давлат яке аз хусусиятҳои истеҳсолоти осӣ ва ё низоми давлатии ҷомеаи деҳотии заминдорӣ ба ҳисоб меравад. Дар шароити муносибатҳои кишоварзӣ ва заминдорӣ монополияи об як навъ азхудкунии замин буд. Монополияи замину об аз ҷониби давлат барои ситонидани рента, яъне андозе, ки аз деҳқон ситонида шуда, ҷалб намудани ўро ба кори маҷбурӣ водор месохт, амал менамуд.

Аз даромади замин, яъне рента - андоз ба шакли натуралӣ ҷамъовардашуда барои қонеъ гардонидани тақозои синфӣ (табақаи) ҳоким ва таъмини моддии корҳои ҷамъиятӣ истифода мегардид. Дар Мисри Қадим (ҳазораи II-I пеш аз милод) ҳаҷми рента - андоз аз маҳсулот ба 30%, дар Хитойи Қадим ҳатто ба 40% баробар гардида буд.

Шакли дигари истисмори деҳқон дар он давра иҷрои корҳои ҷамъиятӣ, яъне «Ҳашар» ба ҳисоб мерафт. Дар оғоз инҳо корҳои зарурии барои мӯътадил чараён гирифтани рафти корҳои истеҳсолӣ буданд: сохтмони иншооти пешгирии обхезӣ, каналҳо, обанборҳо ва дигар иншооти обрасон, мустаҳкамсозии соҳилҳо, ҷангалбурӣ ва ғайра. Баъдан аз меҳнати дастаҷамъӣ натавонӣ барои сохтмонҳои муфиди ҷамъиятӣ, балки барои сохтмони қомилан барои ҳоҷагӣ бефоида: аҳромҳои бузург, даҳмаҳои шоҳон, иншооти динӣ-мазҳабӣ, қалъаҳо ва ғайра истифода мешуд.

Рента-андоз ва корҳои ҷамъиятӣ чун яке аз шаклҳои андоз на танҳо дар тарзи истеҳсолоти «осӣ», балки дар шакли «Хироч» ва «Ҳашар» дар давраҳои баъдина, махсусан дар давраи пешрафту такомули феодализм дар Осиёи Миёна вучуд доштанд.

Рента-андоз дар давраи бо ҳайати Давлати Ҳахоманишиён ворид гардидани Осиёи Миёна (асрҳои VII-V пеш аз милод) шакли махсуси хирочро гирифт, ки бо маблағи пулӣ ва натуралӣ ситонида мешуд. Тамоми давлати Ҳахоманишиён ба вилоятҳои хирочсупоранда ҷудо гардида буд, ки онҳоро волиҳо (сатрапҳо) идора мекарданд. Сатрап бевосита ба шоҳ итоат мекард ва ўҳдадор буд аз вилояти худ хироч ҷамъ оварда, лашкарро ниғаҳдорӣ намояд. Ҳар як вилоят андози яксоларо ба шакли хирочи натуралӣ ва маблағи пул, аз маҳсулоти дар он вилоят вучуддошта – маҳсулоти ҳунармандӣ, маъданҳои аз

кӯҳ истихрочшуда, маҳсулоти аз замин рӯёнидашуда ва маҳсулоти чорво месупорид.

Илова бар ин, андозҳо ва ӯҳдадориҳо инчунин пардохтҳои дохилӣ ва пардохтҳо барои истифода аз роҳҳо вучуд доштанд.

Яке аз воситаҳои рӯёнидани хирочи иловагӣ аз аҳолии Осиёи Миёна бастанӣ дарғоти обанборҳо буд. Барои кушодани дарғот аҳоли бочу хирочи иловагӣ месупорид.

Бояд гуфт, ки дар замони Ҳахоманишиён низоми ягонаи пул ва низоми андозбандӣ ҷорӣ карда шуда буд, ки мутобиқи он имкониятҳои иқтисодии кишварҳои ҳайати империя ба ҳисоб гирифта мешуданд ва дар ин бобат қонуни умумидавлатӣ низ қабул гардида буд.

Дар замони Искандари Мақдунӣ дар низоми андозбандӣ тағйироти ҷиддие рӯй надоданд, чунки Искандари Мақдунӣ ҳамон низоми идораи Ҳахоманишҳо ро нигоҳ дошт. Пас аз вафоти Искандари Мақдунӣ империяи ӯ ба се давлати мустақил Македония, Миср ва Сирия (Селевкиён) ҷудо гардид. Ба ҳайати давлати сеюм дар асри III – и то милод Осиёи Миёна шомил буд. Дар заминаи давлати Селевкиён баъдан давлатҳои Юнону Бохтар ва давлати Порт ба миён омаданд. Осиёи Миёна дар асрҳои III – I пеш аз милод ба ҳайати империяи Кушониён дохил мешуд. Дар ин империя низ асосан низоми андозу андозбандии империяи Ҳахоманишён амал мекард.

Ба таври умумӣ метавон гуфт, ки дар марзи Тоҷикистони муосир аз давраи барҳам хӯрдани ҷамоаи ибтидоӣ то ба миён омадани муносибатҳои феодали, яъне дар замони амал кардани тарзи истеҳсолоти «осиёӣ» нави асосии андоз рента («хироч») буд, ки то 30-40% маҳсулоти аз замин ба дастомадаро ташкил медод. Ба ҳамин таносуб истеҳсолгарони дигар (хунармандон, чорводорон) андоз месупориданд. Дар давраҳои баъдина боч аз молҳо, барои кори ҳадамоти алоқа (почта), барои тичорат маблағҳо ба ҳисоби давлат ситонида мешуданд. Ба ғайр аз ин аҳолиро ба корҳои маҷбурӣ (ҷамъиятӣ – ҳашар) ҷалб мекарданд.

Маълум аст, ки низоми андоз ба хусусиятҳо ва қонуниятҳои амали низоми иқтисодии муайян вобаста мебошад. Ба таври дигар гӯем, ҳар як низоми иқтисодӣ низоми андози муайян ва мутобиқи ҳудудро тақозо менамояд. Аз ин ҷо бармеояд, ки муносибатҳои андозу андозбандиро берун аз низоми муайяни иқтисодӣ омӯختан ғайриимкон аст. Аз ин рӯ, таҳқиқи низоми андозбандии феодализми Осиёи Миёнаро аз таҳқиқи омӯзиши низоми иқтисодии он шурӯъ бояд кард.

Сарчашмаҳои таҳлили низоми иқтисодии мутафаккирони замони феодализм – Абӯбақри Розӣ, Абӯнасири Форобӣ, Носири Хусрав, Абӯҳомиди

Ғазолӣ, Насируддини Тӯсӣ, Аҳмади Дониш, Садриддин Айнӣ, асари машҳури академик Б. Ғафуров «Тоҷикон», ва дигарон мебошанд.

Дар асрҳои IV-VII пас аз милод Феодализми шарқӣ, ки ба ивази тарзи истеҳсолоти «осиёӣ», ки дар Осиёи Миёна зиёда аз сеvu ним ҳазор сол вучуд дошт, ки дар муқоиса бо феодализми Ғарб баъзе хусусиятҳои фарқкунанда дошт. Пеш аз ҳама, заминаи пайдоиши феодализм дар Осиёи Миёна пас аз барҳам хӯрдани тарзи истеҳсолоти осиёӣ ба миён омад, на баъди шикасти сохти ғуломдорӣ. Аз ин рӯ, дар тамоми давраҳои рушду такомули феодализми Осиёи Миёна дар он бозмондаҳои тарзи истеҳсолоти осиёӣ (методҳои идораи истибодӣ рента-андозро соҳибӣ кардани давлат, ғуломдории патриархалӣ, боқимондаҳои ҷамоаи ибтидоӣ) ба назар мерасанд.

Вобаста ба шароити махсуси иқтисодии ҷуғрофӣ ва иҷтимоии иқтисодӣ дар феодализми Осиёи Миёна хоҷагидории баршинагӣ ва ё сохти крепостной ба он тарзе ки дар кишварҳои Ғарб вучуд доштанд, ба таври ночиз ба назар мерасиданд ва ё умуман набуданд. Ба деҳқонон асосан ба тавассути низоми иҷоравӣ тазйиқ оварда мешуд (истисмор карда мешуданд). Шартҳои иҷора, корфармоии иҷборӣ, низоми сохти андоз ва андозбандӣ, методҳои истибодии идора, таъсирасонӣ бо роҳи динӣ барои мутеи заминдорон гардидани деҳқонон мусоидат менамуданд. Ҳамин чихат яке хусусиятҳои муҳими феодализми шарқӣ, яъне мутеи заминдор гардидани деҳқон мебошад, вале дар айни замон деҳқон озод аст. Азбаски дар Шарқ ғуломдории патриархалӣ вучуд дошт (ғуломон дар даргоҳи феодалҳо ва табақаҳои дорои аҳоли хизмат мекарданд) деҳқонон озодона умр ба сар мебуданд, ба мисли деҳқонони рус крепостной (пойбанди «қалъа»-и хӯҷаин) набуданд.

Фарқияти асосии Феодализми шарқӣ аз феодализми Ғарб инчунин аз чихати сохторӣ ва ба соҳибии моликияти замин буд. Ба феодализми шарқӣ шаклҳои заминдории феодализми давлатӣ, мулкдории деҳқонӣ, вақфӣ, яъне соҳибияти пурра ба замин хос аст. Заминдори асосӣ давлат буда, ҳиссаи он дар соҳаи заминдорӣ бештар аз ними захираи заминҳоро ташкил меод. Аз ин ҷост, ки феодализми шарқиро чун феодализми давлатӣ шарҳ медиҳанд. Яке аз шаклҳои заминдории феодалӣ дар Осиёи Миёна танҳо буд (дар баъзе давраҳо он «иқтаъ», «суюрғол» ва ғайра ном гирифтааст). Дар ин шакли заминдорӣ унсурҳои крепостной (ба таври ғулом мутеъ будани деҳқон)-ро дидан мумкин аст, чунки деҳқонон низ ҳуқуқи соҳиб будан ба заминро доштанд. Деҳқонон аз ҳар гуна пардохтҳо ба давлат озод буданд, онҳоро мебоист дар даргоҳи танҳохдор хизмат бикунанд. Заминҳои давлатӣ, заминҳои феодалон ба деҳқонони безамин ва ё камзамин ба иҷора дода мешуданд. Ба сабаби зиёд будани нерӯҳои корӣ ва камчин будани заминҳои қобили кишт дар муносибатҳои заминдорӣ муносибатҳои иҷоракорӣ мақоми баланд доштанд.

Аз ин ҷост, ки дар бахши аграрӣ қисми асосии истеҳсолкунандагони аслиро деҳқонон – иҷоракорон, деқонон – аъзои ҷамоати деҳот ташкил медоданд. Дар шароити феодализми Осиёи Миёна ҷамоаҳо (обшинаҳо) субъекти мулки хусусӣ бар замин набуданд, онҳо аз замин ба шарту шароити иҷоракори абадӣ истифода мекарданд. Дар асрҳои миёна ва баъдтар то барқарор шудани Ҳокимияти Шӯравӣ, новобаста аз тарзи моликият ба замин, аз он ҷумла, заминҳои давлат хариду фурӯш мешуд. Заминҳои давлат ба шартӣ ба мулки хусусӣ доштан (бе озод кардан аз андоз) ва молики пурра будан (озод кардан аз андоз барои замин) фурӯхта мешуданд.

Хусусияти асосии дигар феодализми Осиёи Миёна мавҷудияти рентаи натуралӣ чун рентаи мабдаӣ ва афзалиятноки шакли рентаи феодалӣ буд (дар Ғарб бар ивази рента деҳқон муддате дар замини феодал кор мекард). Бар замми ин, дар Шарқ ҳамаи шаклҳои рентаи феодалӣ – кор кардан дар замини хӯҷаин, натуралӣ, пулӣ ба таври мутавозӣ амал мекарданд. Дар маҷмӯъ, ҳамаи ин навъҳои андоз як шакли иловагии пурзӯри истисмори деҳқонон буданд. Баръакси кишварҳои Ғарб дар сохти феодалии Осиёи Миёна рӯҳониён мақоми баланд доштанд. Соҳибӣ кардани захираҳои зиёди замин ба шакли вақф ва мулк, пешбурди кори додгоҳӣ (қазоват) аз рӯи қонунҳои шариат, истифода аз таассуби динии аҳоли рӯҳониёнро соҳибқудрат гардонид ба буд. Дар Ғарб таъсири дину қалисо ба давлат ва аҳоли нисбатан камтар ба назар мерасид.

Чӣ тавре, ки маълум мегардад, низоми феодалии Осиёи Миёна аз рӯи унсурҳои асосӣ ва шаклҳои зухуроти онҳо аз феодализми классикии Ғарб моҳиятан фарқ менамояд, вале онҳо як ҷанбаи умумӣ - соҳиби замин буданро доранд. Аз ин ҷо бармеояд, ки низоми андозу андозбандии кишварҳои Осиёи Миёна ва кишварҳои Ғарб хусусиятҳои хоси худро доштанд; анъанаҳои ҳамин низоми андозу андозбандӣ ба низоми андози муосири ин кишварҳо таъсир расонидааст. Аз ин рӯ, омӯзишу таҳқиқи низоми андози давраи феодализм бояд барои тақомули низоми андози муосири миллии Тоҷикистон мусоидат намояд; албатта дар ин бобат анъанаҳои милливу таърихӣ ва таҷрибаи кишварҳои хориҷиро ба назар гирифтани зарур аст.

Дар марзи Тоҷикистони имрӯза сохти феодалӣ аз асри IV то асри XX идома ёфтааст ва ин давраи тӯлонии таърихиро ба се марҳила тақсим метавон кард: ибтидоӣ, тақомул ёфта ва баъдина. Ҳар яке аз ин марҳилаҳо дорои дараҷаҳои зинаҳои тақомули муносибатҳои феодалӣ, сатҳи пешрафти қувваҳои истеҳсолкунанда, маданият ва ташкили идораи давлатӣ, инчунин низоми андозро дорост. Мутобиқи ин даврабандии феодализми Осиёи Миёна, нахуст таҳаввули низоми андоз ва андозбандиро дар марҳилаи ибтидоӣ ва тақомули феодализми Осиёи Миёнаро дида мебароем.

§3. Хусусиятҳои андозбандӣ дар давраҳои ҳукмронии Сомониён

Заминаҳои пайдоиши муносибатҳои феодалӣ дар Осиёи Миёна аз замони давлати Сосониён (асрҳои III-VII – и мелодӣ) оғоз ёфтааст. Ба сари қудрат омадани Сосониёнро пас аз Портҳо (соли 220 – и мелодӣ) иваз шудани сулолаҳои доништан мумкин нест. Сулолаи Портҳо, ки «дар натиҷаи задухӯрдҳо бо Рим зиддиятҳои дохилӣ заиф гашта, дар дуруҳаи ғуломдорӣ Ғарб ва ҷамоаи ибтидоӣ – қабилаҳои Шарқ бозмонда буд, дар пешрафти муносибатҳои нави иҷтимоӣ таъсире расонида натавонист. Ин корро давлати Сосониён ба субот расонида тавонистанд»¹. Давлати Сосониён беш аз 400 сол (аз с. 224 ё 226 то 651 пас аз милод) вуҷуд дошт. Баъзе ҷиҳатҳои ҷолиби ҳукмронии Сосониён бад-ин қароранд: аввалан, тақрибан аз асри IV пас аз милод дар давлати Сосониён, муносибатҳои феодалӣ ба таври васеъ рӯ ба пешрафт ниҳоданд; дуҷум баръақс баъзе ҳокимони марказгурезу ҷудоӣҳо баъзе вилоятҳо дар Эрон қудрати ҳукумати марказӣ афзоиш ёфт. Аз асри V – и пас аз милод сар карда, давлати Сосониён рӯ ба пастравӣ овард ва мавқеаш дар Осиёи Миёна суст шуд. Пас аз он, ки дар Осиёи Миёна ҳукмронии Хокони турк оғоз ёфт, аз даст рафтани мавқеи Сосониён дар Осиёи Миёна шиддати бештар гирифт. Дар ин давра Осиёи Миёнаро бӯҳрони сиёсӣ фаро гирифта буд ва давлати ягонаи марказӣ вуҷуд надошт. Дар ин қаламрав дар минтақаҳо ҳокимони мустақилу ниммустақил ҳукмонӣ мекарданд. Дар китоби Б.Ғафуров вазъи Осиёи Миёна чунин тавсиф шудааст: «Дар Фарғона мулкҳои шимолӣ ва ҷанубии ин сарзамин, дар ноҳияи Ёротеппа – Уструшан (Истравшан) бо пойтахти худ Бунҷикат (дар қарибии Шаҳристони ҳозира) воқеъ буданд. Сарғаҳи Зарафшон бо воҳа ва доманаҳои қаторкӯҳи Туркистон ва Зарафшон дар ҳайати мулки Буттом дохил мешуд. Дар шимолӣ он мулкҳои Масчоҳ ва Парғар (Фалғари имрӯза), дар қисмати ғарбӣ шаҳри Панҷ – Панҷакентӣ ҳозира воқеъ гардида буданд.

Дар минтақаҳои гуногун то ба шикаст мувоҷеҳ гардидани давлати Сосониён (миёнаи асри VII) низомӣ обёрӣ рушд ёфта буд ва дар заминҳои обӣ асосан гандум, ҷав, шолӣ, нахӯд ва арзан мекоштанд. Дар боғҳо асосан тоқҳо нашъу намо меёфтанд. Дар баъзе ноҳияҳо пахтакорӣ, боғдорӣ, сабзавоткорӣ, аспарварӣ, кирмакпарварӣ пеш рафта буд. Суғду Тахористон кишварҳои аз ҷиҳати хоҷагии қишлоқ пешқадам ба шумор мерафтанд. Мувофиқи маълумоти манбаъҳои таърихӣ дар кишварҳои мазкур дар шаҳрҳо ҳунармандӣ пешрафт дошт, аз қонҳо истифода мекарданд, яроқу аслиҳа, матоъҳои пахтагӣ, абрешимӣ, пашмӣ, шиша, ҷавоҳирот, асбобҳои қулолӣ истеҳсол карда мешуданд. Пешрафти хоҷагии қишлоқ, рушди бошиддати истеҳсолоту

¹ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. кит. 1. – Душанбе, 1989. -С. 243 – 244.

хунармандӣ, афзоиши босуръати шаҳрҳои асримиёнагӣ барои рушди савдои дохилӣ ва берунӣ мусоидат менамуданд.

Шакли асосии андоз дар Суғду Тахористон дар давраи ба давлати Сосониён дохил шуданашон андоз аз замин – «хироч», андоз аз даромади хунармандон ва тоҷирон, пардохтҳо аз савдои хориҷӣ ва ғ. буданд. Дар маъмуриятҳои марказӣ ва маҳаллии мулкҳо кормандони асосӣ оид ба ҷамъоварии андоз кор мекарданд. Қисми асосии андози ҷамъовардашуда ба сифати бочу хироч ба Давлати Сосониён ҳамчун нишони тобеъ будан равона карда мешуд.

Як аз хусусиятҳои фарқкунандаи низоми андози ин давра ин набудани андоз ба сари ҳар як шахс мебошад. Насируддини Тӯсӣ дар рисолаи худ «Дар бораи молиёт» қайд намудааст: «Андоз аз ҳар як сар аҳоли пештар гирифта намешуд. Ин навъи андоз баъдтар маъмул гардид».

Баъд аз забти Моваруннаҳр аз ҷониби арабҳо дар низоми андози давлатҳои Осиёи Миёна тағйироти ҷиддӣ ба амал омаданд. Дар ҳамаи шаҳру деҳаҳои калони Осиёи Миёна арабҳо лашкарони худро барои мутеъ доштани мардум ва ҷамъ овардани андоз нигоҳ медоштанд. Андоз аз замин – «хироч» баланд бардошта мешуд ва тақрибан ними маҳсулотро ташкил медод. Андози наве ба номи қизя қорӣ карда шуд. Ин навъ андозро дар ибтидо аз шахсоне мегирифтанд, ки дини исломро қабул накарда буданд. Ба ғайр аз ин, деҳқонон ва хунармандон бо пардохтҳои пуливу молии дигар, инчунин ба иҷрои корҳои маҷбурӣ – сохтмони қасрҳо, пулҳо, девори атрофи қасрҳо, сохтмони каналҳо ва ғайраҳо ӯҳдадор буданд. Шахсоне, ки аз додани андоз саркашӣ мекарданд, ҷазои саҳт мегирифтанд. Дар замони ба Хилофати Араб ворид карда шудани Осиёи Миёна саркардаҳои араб аз шаҳрҳо бочу хирочи калон меситониданд.

Аз ҳаҷми андозу пардохтҳои ба сари халқ бор кардашуда дар замони Тоҳириён (721 – 873) ва Сомониён (892 – 999) манбаъҳои таърихӣ то андозае иттилоъ додаанд. Мувофиқи маълумоти Ибни Хурдодбех дар замони Тоҳириён Суғд (водии дарёи Зарафшон, аз он ҷумла Буттом, Кеш ва Насаф) 1089 ҳазор дирҳами муҳаммадӣ, Самарқанди Суғд 328 (ё 326) ҳазор дирҳами муҳаммадӣ, Вилояти Бухоро – 1189200 дирҳами гитрифӣ (мувофиқи маълумоти Яъқубӣ – 1000000 дирҳами мисӣ), Фарғона – 280 ҳазор дирҳами муҳаммадӣ, Чоч – 607,1 ҳазор дирҳами мусайябӣ, Хучанд 100 ҳазор дирҳами мусайябӣ, Уструшан – 48 ҳазор дирҳами муҳаммадӣ ва 2 ҳазор дирҳами мусайябӣ, шаҳрҳои соҳили поёноби Сирдарё 46,4 ҳазор дирҳами мусайябӣ ва хоразмӣ ба ҳазинаи Хилофати Араб пардохт мекарданд. Ибни Хурдодбех оид ба пардохтҳои вилоятҳои дигар низ овардааст: Соли 826-827 Ҷағониён ба ҳазинаи Тоҳириён 48500 дирҳам, Шугнон – 4 ҳазор дирҳам, Каррон – 4 ҳазор дирҳам, Бохон 2 – (ё 10) ҳазор дирҳам пардохт намуданд. Ба қавли ҷуғрофидон

Муқаддасӣ Вахон маблағи нисбатан калон 40 ҳазор дирҳам ворид намуда буд. Хирочи вилоятҳои Хуросон бад-ин қарор буд: Нисо – 893400, Сарахс – 307440, Абевард – 700000, Тӯс – 740860 дирҳам. Чамъулчамъ Абдуллоҳ – ҳокими Тоҳириён соли 826-827 ба ҳазинаи Хилофти Араб 44846000 дирҳам, 13 аспӣ зотӣ, 2000 гӯсфанд, 2000 ғуломи турки оғузӣ, ба маблағи 600000 дирҳам ашӯи қиматбаҳо, 1187 порча матоъ, 1300 пораи оҳан супорид. Баъдан маблағи бочу хироч камтар карда шуд. Соли 836 Абдуллоҳ пардохти маблағи 38 миллион дирҳамро ба ӯҳда гирифт. Ба ин маблағ арзиши ғуломон, гӯсфандон ва матоҳо зам гардида буд. Вале ин маънои онро надорад, ки ҳаҷми андози аз аҳолии рӯёнда мешудагӣ кам гардид: маблағи боқимондаи андозро Тоҳириён ба ҳазинаи худ ворид менамуданд. Мувофиқи маълумоти муаллифи дигар хирочи вилояти Хуросон, ки ба ҳазинаи Хилофти Араб ворид мегардид, 40 миллион дирҳамро ташкил медод; ба ин ҳисоб панҷаки ғанимати ба даст овардаи лашкариён дохил нашуда буд. Ин маблағ мустақиман ба ҳазинаи Тоҳириён медаромад².

Соли 844 маблағи андози вилоятҳои дар қаламрави Тоҳириён мавҷуда, ба 48 миллион дирҳам расид. Қисми даромади буҷети давлати Сомониён низ тақрибан ба ҳамин маблағ баробар буд. Вилояти марказӣ – Бухоро мувофиқи маълумоти таърихнигор – Наршахӣ ба ҳазинаи Сомониён – 1168567, мувофиқи маълумоти Муқаддасӣ – 1166897 дирҳами гитрифӣ ворид менамуд. Маблағи зикрнамудаи Наршахӣ мӯътамадтар доништа шудааст.

Бояд ба эътибор гирифт, ки маблағҳои зикршудаи андоз, ки ба ҳазинаи давлат ворид мегардиданд ва танҳо як қисми андоз аз аҳолии ситонидашаванда буданд. Барои ба пуррагӣ тасаввур намудани ҳаҷми андози аз аҳолии ситонида мешудагӣ, ба маблағҳои зикршуда боз ҳамаи он маблағҳоеро, ки ҳокимони маҳалӣ, заминдорон, чамъоварандагони андоз бо роҳи фиребу найранг барои худ нигоҳ медоштанд, маблағҳоеро, ки аз аҳолии барои пешвоёни дин ва дигар сарварон рӯёнида мешуд, зам бояд кард. Ҳукумати Сомониён борҳо ба ҳолати вазнини молиявӣ дучор омада, маблағи андозро баланд мебардошт ва ё аз тарзи пеш аз мӯҳлат чамъ овардан истифода мекард. Масалан, соли 942 аз аҳолии ду бор андоз ситонида шуд. Дар замони Нӯҳ ибни Наср (943 – 954), ба қавли Муқаддасӣ, як бор андоз ва андоз як сол пеш ба вом (қарз) ситонида шуд, вале ин қарзро давлат ба аҳолии пардохт накард. Ба ғайр аз додани андоз аҳолии ба иҷрои корҳои маҷбурӣ (сохтмон ва тармими иншоот, кандани иншооти обрасон, роҳҳо ва ғайра) фиристода мешуданд³.

² Х.Қ. Цумабоев ва диг. Таърих ва назарияи андозситонӣ. Душанбе 2019.

³ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Китоби якум, Д., 1983. -С. 486.

Бояд гуфт, ки сохтори бонизоми идораи давлат, аз он ҷумла ҷамъовариҳои андоз ва истифода аз маблағҳои давлатӣ дар давлати Сомониён асрҳои IX – X ба роҳ монда шуда буд.

Девони вазир яке аз девонҳои асосӣ ба шумор мерафт ва кулли муассисаҳои маъмурӣ, сиёсӣ ва хоҷагидорӣ ҳукуматро пардохт мекард. Сарварони девонҳои дигар, аз ҷумла девони муставфӣ (ҳазинаи давлат), девони мушрифон (назорати корҳои давлат, махсусан даромадҳо ва хароҷоти ҳазина) ба он тобеъ буданд. Муассисаҳои вилоятӣ ҳаммаи девонҳо дар ду тарзи тобеият қарор доштанд. Аз як тараф, онҳо ба ҳокимони вилоятҳо, аз тарафи дигар ба девони дахлдори марказӣ тобеъ буданд.

Ду навъ рента (андоз аз замин) дар замони Сомониён маъмул буд:

- рентаи марказӣ, ки аз деҳқонони дар заминҳои давлатӣ, хирочӣ ва мулкӣ қор мекардагӣ аз ҷониби дастгоҳи молиявии давлат ситонида мешуд;
- рентаи феодалӣ, ки феодалҳо – соҳибони заминҳои суюрғолӣ ва мулкӣ бевосита аз деҳқонон ба ғоидаи худ мегирифтанд⁴.

Дар бораи ин ду навъ андоз дар замони Сомониён академик Б. Ғафуров дар китоби «Тоҷикон» нигоштааст: «Исмоил қисмати зиёди даромади Бухороро (қариб 700000 дирҳам) мебоист ба ҳазинаи Наср бидиҳад ва қисми камтари онро (500000 дирҳам) ҳамчун подоши хизмати қоиммақом барои худ нигоҳ дорад».

Одатан, хироч бояд як бор тирамоҳ ситонида мешуд. Вале ин қоида махсусан дар давраи ҷангҳои байни давлатҳо риоя намегардид; ин амали ҳукумат ба корҳои хоҷагии қишлоқ зарар меовард. Ба ғайр аз рента (андоз)-и асосӣ боз якчанд навъ андозҳои иловагӣ ба қонун мувофиқ қардашудаи пулӣ ва натуралӣ вучуд доштанд. Навъҳои зиёди андоз барои нигоҳдории давлатмандон (ҳодимони давлат) таъин гардида буданд. Андози махсусе барои дарахтони ҳосилдеҳ – «Сар-дарахт» вучуд дошт.

Насируддини Тӯсӣ шаклҳо ва навъҳои гуногуни андозҳои дар замони Сомониён вучуддоштаро аз қабилӣ ушр (андоз аз ҳосил), ҳур (андоз аз заминҳову ашёи озод), исқот («ашёи мутааллиқ ба шахси мурда, ки онҳоро ба шахси камбизоате меоданд, то ин ки гуноҳҳои ғавтидаро ба дӯш бигирад» ва ё қурбоние, ки аз ҳисоби моли ғавтида қарда мешуд), тамға («мӯҳр, ярлиқ»), яъне андоз барои тиҷорат, закот (андоз аз моли ғайриманқул), хумс, анфол, қизя ва ғайра ном бурдааст. Дар ин давра байни сарчашмаҳои давлатӣ ва сарчашмаҳои идора, яъне ҳукумат фарқиате вучуд надошт. Подшоҳ аз боигарии давлат – ҳазина чун аз боигарии шахсиаш истифода мекард.

⁴ Исломов С.И. Таърихи назарияи иқтисодӣ. Д., 2001. -С. 73.

Насируддини Тӯсӣ дар баробари андозҳои зиёди бо маблағи пулӣ адошаванда аз пардохтҳо ба шакли натуралӣ ва иҷрои корҳо ёдовар шудааст. Дар ҷамъияте, ки иқтисод ба заминдорӣ ва чорводорӣ бунёд ёфта буд, хироч (андоз аз замин) аҳамияти басе калон дошт.

Назариёту андешаҳои Насируддини Тӯсӣ оид ба андозҳои дар асрҳои IX–X аз соҳибкорон, ҳунармандон, тоҷирон ситонида мешудагӣ ҷолиби диққатанд. Вай навиштааст: «Аксаран ба хазина чизе гирифта намешуд ба ғайр аз 1 динар аз 240 барои савдо. Ин маблағ тамға, яъне ярлиқ барои савдо буд⁵».

Ба масъалаи андоз аз чорво дахл карда, Насируддини Тӯсӣ таъкид менамояд, ки дар асрҳои пешин барои чорводорӣ андоз баста намешуд. Баъдан аз сад сар чорвои наслдеҳи дар ҷарогоҳ ниғаҳ дошташаванда як сараш чун андоз гирифта мешуд. Агар саршумори чорво аз сад камтар мебуд, вобаста ба шумораи онҳо маблағи пул (тилло) мегирифтанд ва он «мароӣ» ном дошт. Дар давраҳои минбаъда аз 50 сар чорво яктоӣ андоз мегирифтанд.

Ба ақидаи Насируддини Тӯсӣ андоз барои чорво ва чорводорӣ барои соҳибони онҳо муфид ба шумор мерафт. Ҳар як чорводор барои рамаи чорвои худ (гӯсфандон ва ё дигар навъи чорво) ўҳдадор буд аз 100 сар яктоашро ба андоз бисупорад. Агар саршумори чорво аз 100 кам бошад, чорводор барои истифода аз ҷарогоҳ тилло, нуқра ва ё ягон ашё аз ин фулуззоти қиматбаҳо пардохт мекард.

Дар низоми андоз ва андозбандӣ дар давлатҳои Ғазнавиён, Қарахониён, Ғуриён, Хоразмшоҳиён дар асрҳои XI – ибтидои XIII тақрибан тағйироти ҷиддӣ ба ғайр аз пайдоиши бахшиш ба феодалҳо – иқтаъ, тағйироти ҷиддие ба миён наомаданд. Иқтаъ дар замони Салҷуқиён ривож ёфт, гарчанде ашхоси равшанфикри он замон, махсусан вазир Низомулмулк натиҷаҳои зараровари ин тарзи бахшишро дарк мекарданд. Бо вучуди ин, дар замони Салҷуқиён заминҳои зиёде ба аъёну ашроф, ба сипоҳиён ба шакли иқтаъ дода мешуданд. Ба иқтаъдорон иҷозат дода мешуд, ки рентаро ба ғоидаи худ ҷамъоварӣ намоянд. Инчунин онҳо мекӯшиданд, ки ҳуқуқҳои бештареро соҳиб бишаванд. Низомулмулк борҳо таъкид кардааст, ки муқтаъ (иқтаъдорон) набояд аз ҳуқуқҳои худ суиистифода намоянд, ҳукумати марказ бояд ин амалро зеро назорат бигирад⁶.

§4. Муносибатҳои андозӣ дар давраи ҳукмронии Темуриён

⁵ Исломов С. И. Экономическая система восточного феодализма и ее отражение в трудах таджикских мыслителей. – Д., 2000.

⁶ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Китоби 1, Д., 1983. -С. 614 – 616.

Муносибатҳои андоз ва андозбандӣ дар давлатҳои феодалии Осиёи Миёна дар давраи ҳукмронии Муғулҳо (асрҳои XIII – XIV) ба тағйироти ҷиддие рӯ ба рӯ гардидааст.

Пас аз забти Осиёи Миёна ва Эрон хонҳо ва аъёну ашрофи муғул ду тарзи муносибатро ба аҳолии муқимнишини ин минтақаҳо пеш гирифтанд. Аксар намояндагон ва саркардагони сипоҳи кӯчии муғул (инчунин туркҳо), аксар шохзодаҳо ва хазинадорон зидди зиндагии муқимнишинӣ буданд, онҳо тамоми заминҳоро ба чарогоҳ, шаҳрҳоро ба харобазор табдил додан мехостанд. Онҳо ба ғорат, харобкорӣ, сӯзонидан, ба асирӣ гирифтани омода буданд ва андешае дар сар надоштанд, ки бо ин амалашон худро аз манбаҳои даромади доимӣ аз ҳисоби заминдорон, ҳунармандон, тоҷирон маҳрум месозанд. Ба ин гурӯҳ қисме аз ашрофи маҳаллӣ ва савдогарон ҳамроҳ шуданд ва мехостанд бо ин роҳ, яъне ғоратгарӣ сармоя чамъ биоваранд. Намояндагони равияи дуҷум муносибат бо аҳолии маҳаллӣ баъзе аъёну ашрофи лашкари муғул, ашхоси ба дарбори хон наздик, ходимони давлат, рӯҳониён, аксар намояндагони доираҳои савдо буданд. Ин қишри сарварону ҳукмронони муғул мехостанд, ки давлати мутамаркази муқтадир дошта бошанд, рӯҳияи ҷудоихоҳонаи гурӯҳи аввалро наметазирӯфтанд, ба қатъи ғоратгарӣ ва ҷабру зулм даъват мекарданд. Ободсозии шаҳрҳо, ба роҳ мондани тичорат, ба таври дақиқ таъин намудани ҳаҷми бочу хироч ва ӯҳдадорихо, ҳимояи деҳқонон ва аҳолии шаҳр аз андозҳои камаршикан, ҳимояи заминҳои қорам (ба чарогоҳ табдил надодани онҳо), ҳимояи шаҳрҳо (харобу валангор накардани онҳо) – маҳз ҳамин сиёсат ва самти ҳаракатро пеш гирифта, хоҷагии харобшударо барқарор кардан имконпазир буд; ин сиёсат барои самаранок истисмор намудани андозсупорандагон имкониятҳо фароҳам меовард. Намояндагони тарзи дуҷуми муносибат ба пуррагӣ дарк мекарданд, ки ба амал татбиқ накардани ин барнома баробар ба буридани шохҳои дарахт аст, ки дар он нишаста бошӣ: ҳеҷ гуна ғорати якдафъагӣ он ғоидаеро, ки мунтазам ва ҳар сол аз хоҷагии қишлоқ, ҳунармандӣ ва тичорат ба даст омаданашон мумкин аст, дода наметавонад. Намояндагони барҷастаи равияи дуҷум Манғуқоон (соли 1251 ба сари ҳокимият омад) ва тоҷир – ҳукмрон Масъудбек, фарзанди нахустин ҳукмрон – тоҷири ҳучандӣ Маҳмуди Ялавоч буданд. Дар замони Манғуқоон андози танҳо ба таври қатъӣ ба низом даромад, дар аксар шаҳрҳои Осиёи Миёна ва берун аз он сикка задани динарҳои тиллоӣ мувофиқи қонуни муайяне ҷорӣ карда шуд. Умуман, дар замони феодализм, дар ҳолати ба харобӣ дучор омадани хоҷагии халқ, махсусан пас аз забткориҳои муғулҳо, сиккаҳои тиллоӣ маҳакашон баланд аз ҷиҳати ҳаҷм қалон буданд, онҳо ба ҳаҷми савдои дохилӣ ва сатҳи нархҳо ба молҳои асосӣ мувофиқат намекарданд. Бо мақсади он ки динарҳои тиллоӣ воситаи гардиш дар миқёси

умумидавлатӣ бошанд ва барои барқарорсозиву рушди тиҷорат ба тавассути пул мусоидат намоянд, маҳаки динорҳои тиллоӣ паст фароварда шуд (тақрибан 60% тиллоӣ холис). Бо ҳамин роҳ «наздиқшавиӣ» пулу мол таъмин карда мешуд.

Андозҳо ва пардохтҳои миёншикану ғайримеъёрӣ бекор карда шуданд. Аз ҷумла, Мануқоон тамоми ярлиқу найзаҳои пас аз марги Чингизхон интишорёфтaro аз эътибор соқит намуд. Вай ҳамчунин аз аҳолии асп гирифтани қосидонро манъ карда, барои онҳо меъёрҳои нақлиёти номарасонӣ (почта)-ро муқаррар намуд. Ашхоси ҷудогона ба истифода аз аспҳои давлат ҳуқуқ надоштанд. Мануқоон бесабаб ба шахру деҳот рафтани ва барои худ аз аҳли деҳа бахудаву беҳуда чиз талаб карданиро иҷозат намедод. Ҳатто таъкид мекард, ки бақияи андоз аз деҳқонон ситонида нашавад. Боз як чиз ҷолиби диққат аст, ки дар аҳди Мануқоон фармонҳо ба забони ҳамон халқҳое, ки фармон ба онҳо дахл дошт, содир мегардид, барои муғулҳои бо муносибати беэътиноӣ нисбат ба халқҳои мутеъ одаткарда аҳдномае амал мекард, ки сиёсати муайяни дурандешона ба он водор менамуд.

Ба ҳамин тариқ, тадбирҳои ҷорикардаи Мануқоон доир ба миқдор ва ҳаҷми хироч, аз андозҳои ниҳоят худсарона ва номаҳдуд ҳимоя кардани аҳолии ва роҳ кушодани ба нашъунамои ҳаёти шахрҳо ва тиҷорат равона гардида буданд. Амри дар миёнаҳои асри XIII ба эътибори қонун даровардани ин қабил тадбирҳо, дар арсаи сиёсат ғолиб омадани намояндагони равияи дуюм буд. Яке аз ҳокимони ба амал татбиқкунандаи тадбирҳои мазкур Масъудбек буд, ки дар замони Мануқоон аз Ўйғуристони то Хоразм ҳукмронӣ мекард⁷.

Танзиму ба тартиб овардани андозҳо, барҳам додани баъзе андозҳои худсарона барои барқарорсозии ҳаёти хоҷагии Осиёи Миёна таъсири мусбат расониданд. Дар ҳаёти шахрҳо ва савдо ба тавассути пул дастовардҳои хуб ба назар мерасиданд. Дар савдо на тангаҳои калонҳаҷм, балки қисме аз онҳо ба кор мерафтанд, тангаро мебуриданд ва мувофиқи вазнаш хариду фурӯш мекарданд. Тангаҳои тиллоӣ кори савдову тиҷоратро эҳё намуданд. Ин тангаҳо дар тамоми қаламрави давлат дар гардиш буданд. Ба ғайр аз тангаҳои умумидавлатӣ дар баъзе шахрҳо аз нав сикка задан ва ба муомилот баровардани дирҳамҳои мисиву нуқрагӣ шурӯъ шуд. Сикка задани дирҳамҳо дар шахрҳои Хучанд ва Утрор авҷ гирифта буд. Ин нишони пешрафти савдо дар ин шахрҳо мебошад (махсусан, шаҳри Утрор, ки муғулҳо онро ба кулӣ ба харобзор табдил дода буданд). Дар Фарғона, умуман қисми шимолу шарқии давлат зиндагӣ ва ҳаёти хоҷагӣ нашъунамо меёфт.

⁷ Махмудов Н. Земледелие и аграрные отношения в Средней Азии в XIV - XV веках. Д., 1966. -С. 70

Дар чоряки охирини асри XIII нашъунамои ин шаҳрҳо бештар гардид. Дар бораи минтакаи Ҳафтрӯд ин пешрафту нашъунаморо нисбат додан ғайриимкон аст. Дар миёнаи асри XIII аксар шаҳрҳои ин минтақа харобу валангор карда шуданд ва ба чарогоҳ табдил ёфтанд. Сиёсати ба зулму тааддӣ, ғулом гардонидани аҳолии кишварҳои забткардаи муғулон дар муносибати онҳо бо ҳунармандон зоҳир гашт.

Пас аз забти Осиёи Миёна муғулҳо аксари ҳунармандонро чун асир ба Муғулистон бурданд. Баъдан дар шаҳрҳои кишварҳои забтгардида саркардагони муғул корхонаҳо ташкил намуда, дар он ҷо ҳунармандонро чун ғулом кор мефармуданд. Дар баробари ин ҳунармандони нисбатан озодтаре низ ғаёлият доштанд. Масалан, қисме аз ҳунармандони Бухоро мустақилона кор мекарданд, вале ба ин ё он хони муғул вобаста карда шуда буданд ва ба ӯ аз маҳсулоти касби худ ва савдошон андоз медоданд.

Бешак, гурӯҳи дигар аз ҳунармандон ва тоҷирони озод низ буданд, ки андоз (тамға) ба хазинаи ҳукумати марказӣ пардохт менамуданд. Ин навъ андозро ходимони девон ва ё намояндагони молиёт чамъ меоварданд.

Дар Осиёи Миёна муносибатҳои феодалӣ дар замони ҳукмронии Темуриён ривоч ёфтанд. Ҳолат ва истифодаи хочагии қишлоқ дар замони Темуриён нисбат ба замони муғулҳо беҳтар гардид. Ҷангҳои Темур харобовар буданд; дар минтақаҳои, ки ба ӯ муқобилият нишон медоданд вай аҳолии зиёдеро ба қатл мерасонд. Дар баробари ин Темур барои барқарорсозии иншооти обрасони харобкардаи муғулҳо, васеъ кардани майдонҳои киштзор дар баъзе вилоятҳои кишвар чораҳо низ меандешид. Низомии андози қорӣ намудаи ӯ низ барои пешрафт ва тақомули заминдорӣ шароити беҳтаре фароҳам меовард. Намояндагони хонадони Темур (ба ғайр аз замони ба ҷангҳо машғул буданашон) асосан ҳамин сиёсати пешгирифти бунёдгузори сулоларо идома ва ҷонибдорӣ менамуданд.

Дар он замон яке аз ҷорабиниҳои машҳури Темур, ташкили корҳои обрасонӣ дар минтакаи Марв – водии дарёи Мурғоб мебошад. Вай амр намуда буд, ки ҳар як сарлашкар аз Мурғоб канале биканад. Дар манбаъҳои таърихӣ аз 20 канал ёд шудааст, ки ба номи сарлашкарон ва сарварони давлати Темур мавсум буданд. Яке аз бозмондагони Темуриён – Шохрух оид ба барқарорсозии сарбанди калон – Султонбанд ва тоза намудани каналҳои корҳои зиёде пеш гирифт. Бо ташаббуси ҳукмрони дигар – Султонхусайн ба киштзорҳои зиёди Марв об бароварда шуд. Дар вилоятҳои дигари давлат (масалан, Ҳирот ва Самарқанд) низ сохтмони иншооти обрасон иҷро гардиданд. Шахсони дар ин самт ташаббускор ҳарҷониба дастгирӣ меёфтанд: ба онҳое, ки заминҳои бекорхобидаро обод мекарданд, имтиёзҳо дода мешуд.

Хироч – рента – андози асосӣ аз замин дар замони Темур ва Темуриён ба ду тарз – як ҳисса аз ҳосил гирифта мешуд ва ё пас аз андозгирии замин ба маблағи муайяни пул пардохт мегардид. Асосан, хироч ба шакли натуралӣ гирифта мешуд ва ҳаҷми он собит – мувофиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо – аз се як ҳиссаи ҳосилро ташкил медод.

Дар манбаъҳои таърихӣ аз ҷазоҳое суҳан меравад, ки барои суиистифода аз мансаб ва зиёд гирифтани андоз – ҷамоварандагони андоз ба онҳо гирифтор мешуданд. Дар баъзе ҳолатҳо онҳоро маҷбур мекарданд, ки хирочи аз меёр зиёд гирифташонро ба деҳқонон баргардонанд. Агар дар вилояте ҷашне гузаронида шавад, он вилоятро муваққатан аз супоридани андоз озод мекарданд⁸.

Ба ғайр аз андоз – рента дар асри XV андозҳои зиёди иловагии қонуникардашуда вучуд доштанд, ки пардохташон ба пул ва ё ба шакли натуралӣ (аз ҳосил) буд. Андозҳои зиёди иловагӣ барои нигохдории дастгоҳи давлат таъин гардида буданд. Аз дарахтҳои мевадиханда андози махсусе бо номи «Сардарахт» вучуд дошт.

Хироч бар ҳар сари аҳолие, ки муғулҳо ҷорӣ намуда буданд, дар асри XV низ бо номи «Саршумор» боқӣ монд. Ба ғайр аз ин, дар давраи муайяне андозе ба номи «дудӣ» ҷамъ оварда мешуд.

Андози бисе вазнин бар сари мардум андози номарасонӣ (почта) буд. Аҳолиро мебоист ба қосидон асп бидиҳанд. Андози дигар «пешкаш» (ҳадя, тӯҳфа) ном дошт. Ин навъ андозҳо ба як тартибу низоми муайяне дароварда нашуда буданд, аз ин рӯ, боиси рафтори худсаронаи ҷамоварандагони андоз мегардиданд. Аз ин ҷост, ки Темур «пешкаш»-ро мамнӯъ эълон карда буд. Дар замони ҷангҳо аҳоли ӯҳдадор буд, андозҳои иловагӣ бисупорад, вале баъзе ходимони давлат ин навъ андозҳоро дар замони осоишта ҳам аз халқ меситониданд.

Шакли сеюми андоз – рента «бегорӣ» (ичрои корҳо) ном дошт, ки дар замони Темуриён маъмул буд. Халқро маҷбур мекарданд, ки дар сохтмон ва тармими қасрҳову деворҳои гирди шаҳр, кофтани каналҳо, ё тоза кардани онҳо ва ғайра иштирок намоянд. Иҷрои ин корҳо барои мардум хеле мушкул буд, онҳо маҷбур мешуданд кори асосии худро партофта ба ин корҳо машғул бишаванд. Ба ҳамин тарик, аз шумораи андозҳои зикршуда бармеояд, ки сатҳи истисмори аҳоли хеле баланд будааст. Вале баъзе муҳаққиқон одилона андешаронӣ карда, далелҳои мусбатеро дар сиёсати андози Темур ва Темуриён дарёфт намудаанд. Темуриён мекӯшиданд, ки ҳаҷми андоз ба як меёр ва собит бимонад, баъзан худсарихои ҷамоварандагони андозро маҳкум

⁸ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Китоби якум, Д., 1983. -С. 663 – 664.

менабуданд. Гарчанде ин чораҳо барои пешрафти хоҷагии деҳқонон шароити кофӣ хуберо муҳайё намасохтанд, онҳоро аз муфлисии пурра эмин медоштанд.

Бояд гуфт, ки ҳуди аҳолии шаҳру деҳот ба таври кофӣ фаъол буданд, ба ҳар шакле ба ҳукумат, ба ҷамъоварандагони андоз ҳангоми худсарӣ аз ҳад зиёди онҳо аз меъёр зиёд талаб намудани андоз муқобилият нишон медоданд. Аз ҷабри ҷамъоварандагони андоз аҳолии баъзе деҳаҳо (деҳқонон) ба ҷойҳои дигар мекӯчиданд. Барои дар як ҷой нигоҳ доштани андозсупорандагон ҳукумат маҷбур буд андозҳои аз меъёр берунро манъ намояд. Дар манбаъҳои таърихӣ аз шӯришҳои қиёми халқ, ки ҳангоми ҷангҳо аз бори гарони андозҳои иловагӣ ба дод омада буданд, сухан меравад. Масалан, вақте Султонхусайн Хуросонро забт намуд, ба кори девон ду ходими навро ба кор гирифт. Онҳо ба сари мардум андозҳои пардохтҳои иловагиро бор намуданд. Ба муқобили ин амали хизматчиёни давлат норозигии шадиде ба миён омад. Султонхусайн маҷбур шуд, ки андозро барҳам бидиҳад ва он ду ходимро аз кори девон озод намояд.

Ҳодисаҳои дигари манъ кардани андозҳо ба мӯҳлатҳои гуногун маълуманд. Масалан, борҳо андозҳо барои нигоҳдории лашкар барҳам дода шуданд, чунонки аҳоли на танҳо аз ҳаҷми андоз балки аз худсарӣ ва зулми ҷамъоварандагони андоз, зиёда аз меъёр ҷамъоварӣ шудани андоз ба қашшоқӣ ва камбизоатӣ дучор омаданд. Аксаран омилони андоз барои пур кардани чайби худ ҳақду талош менамудан. Барои дар ҳолати қобили пардохт будан нигоҳ доштани аҳоли Темуриён ба гузаштҳои муваққатӣ рӯй меоварданд, ба муқобили худсари омилони андоз мубориза мебуданд. Дар манбаъҳои таърихӣ натавонанд аз ҳодисаи аз кор дур сохтани омилон, балки ба қатл расонидани онҳо сухан меравад.

Ба ҳамин тариқ, истисмор ба тавассути андоз хеле саҳт буд. Сангиниву вазнинии андоз дар замони ҷангҳо боз ҳам меафзуд, чунки айнан як андоз ду се бор ҷамъ оварда мешуд ва андозҳои нава маъмул мегардиданд. Золимони асосӣ омилони андоз буданд, ки худсарона барои фоидаи хеш меъёри андозро зиёд мекарданд. Бо вучуди ин, дар замони Темур ва Темуриён кӯшишҳои ба меъёри муайян даровардани андоз, аниқу собит нигоҳ доштани ҳаҷми он, пешгирии худсариву соҳибхотии омилони андоз ба назар мерасад.

Дар замони Темуриён одати суюрғол – бахшҳои (инъомҳои) замин ривоч ёфт. Суюрғол дар асри XV ягона нави инъоми ҳаҷман муқарраргардидае ба ҳисоб намерафт. Ба ҳайси суюрғол баъзан як деҳа, баъзан як вилоят дода мешуд. Баъзан суюрғолро рӯҳониён низ мегирифтанд. Умуман, ин истилоҳест, ки ҳар як бахшишу инъом – ҳатто як тӯҳфаи арзишдорро бо он ифода менамоянд. Захираҳои заминҳои мулки мутааллиқи феодалҳо ва рӯҳониён

хеле зиёд буданд. Манбаҳои таърихӣ ашхоси зиёдеро ном бурдаанд, ки дар ҳаҷми хангуфт соҳиби замин буданд ва ин дороии онҳо рӯ ба афзоиш дошт. Яке аз ин қабил ашхос Хоҷа Аҳрор буд. Ба вай 1300 қитъаи замин дар ғӯшаҳои гуногуни Осиёи Миёна тааллуқ доштанд. Заминҳои Хоҷа Аҳрор на қитъаҳои хурд, балки заминҳои нопайдоканор буданд. Ушронае (андози замин ба миқдори 0,1 ҳиссаи ҳосил), ки Хоҷа Аҳрор аз заминҳои дар як ҳуди вилояти Самарқанд доштааш ба давлат мепардохт, баробари 80 ҳазор ман буд. Агар як манро 20 кг ҳисоб кунем, ин миқдор ба 1600 тона ғалла баробар хоҳад шуд. Аз ин бармеояд, ки қисми асосии рента (андоз)-и ин заминҳо ба ғоиди Хоҷа Аҳрор аз рӯи ҳисоби камтарин (агар қисми асосии рентаи замин 0,3 ҳиссаи ҳосил доништа шавад) беш аз 0,2 ҳиссаи ҳосил, яъне 3200 тонна ғалла хоҳад шуд⁹.

Аз рентаи заминҳои милк фақат як ҳиссааш ба давлат тааллуқ дошт. Аммо дар асри XV аксари заминҳои милки феодалони ашрофӣ ва рӯҳониён аз чунин ӯҳдадорӣ, яъне аз пардохти як ҳиссаи рента ба хазинаи ҳукумати марказӣ озод карда шуд.

Дар замони ҳукмронии Шайбониён дар Осиёи Миёна замин аз рӯи ҳуқуқи моликият ба 5 категория тақсим мешуд. Забтқориҳои Шайбониён дар ин ҷиҳат ягон дигаргунии ҷиддие ба миён наовард. Мисли пештара заминҳои давлатӣ заминҳои калонтарин ба шумор мерафтанд ва он захираи асосӣ, вале на ягонаи мулки инъомӣ, яъне заминҳои шартии феодалиро ташкил мекард. Навигарӣ ин буд, ки акнун заминҳои давлатӣ ба таври табиӣ аз нав тақсим карда мешуданд. Дар асри XVI соҳибони асосии заминҳои инъомии давлатӣ гурӯҳи дигари феодалон – аъзои сершумори хонадони салтанатӣ ва табақаи болои бо Шайбониён омадаи қabilaҳои саҳронишини ўзбек гардиданд.

Давлати Шайбониён аз маҷмӯи мулкҳои хосса фароҳам омада буд. Асоси иқтисодии ин «мулкият» аз он иборат буд, ки мулкдор метавонист ҳама ва ё қисми (ҳар ду вариант маъмул буданд) рента – андози заминҳои давлатии ба ҳудаш тааллуқдоштаро ба ғоиди худ бигирад. Мулкҳои калони инъомшударо дар асри XVI низ суюрғол меноманд. Соҳибони заминҳо инчунин баъзе имтиёзҳо доштанд: метавонистанд рента – андози замини ба инъом гирифташонро мустақилона ихтиёрдорӣ намоянд.

Дар натиҷа вазъи дигаре ба миён омад: заминдорон замини ба инъом гирифтаи худро ба аъёну ашрофи хурдтар, рӯҳониён, сарони лашкар тақсим мекарданд. Силсилаи зинаи тақсим, ба инъом додани замин ба миён омад.

Ин инъомҳои хурдро, ки аз ҳукумати марказӣ ва ё аз мулкдорони хосса дода мешуданд низ суюрғол мегуфтанд. Инчунин калимаҳои дигаре низ барои

⁹ Муминова Р. Т. К истории аграрных отношений в Узбекистане в XIV в. По материалам «Вакф-нома», Ташкент, 1966. -С. 293

ифодаи ин мафҳум вучуд доштанд. Инъомро, ки барои хидмати ҳарбӣ медоданд, аксаран танҳо ва иқтоъ (иқтаъ) меномиданд.

Категорияи дигари заминҳо, ки аз рӯи ҳукуки моликият ба он соҳибӣ мекарданд, милки феодалӣ ном дошт. Қисми аз андози ин қабил заминҳо ба ғоидаи давлат, қисми дигараш ба нафъи шахсии феодал равона мегардид.

Яке аз хусусиятҳои заминҳои милкии феодалӣ дар замони Шайбонӣ тақсими онҳо байни давлат ва феодал мутаносибан ба рента – андози онҳо буд. Масалан, агар ҳиссаи давлат аз замини милк $\frac{2}{3}$ рента, ҳиссаи феодал $\frac{1}{3}$ андоз – рентаро ташкил медод, пас аз тақсими $\frac{2}{3}$ ҳуди замин, ин замин аз милкӣ ба давлатӣ, $\frac{1}{3}$ замин аз милкӣ ба милки ҳурри ҳолис (моликияти хусусии озод) табдил меёфт. Дар ҳолати гузаронидани чунин тақсимои захираи заминҳои милкӣ коста мегардид. Як сабаби дигари кам шудани заминҳои милкӣ дар асри XV бахшиши зиёди ин қабил заминҳо ба вақф буд¹⁰.

Бояд гуфт, ки дар давраи ҳукмронии Шайбонӣ давлат аз заминҳои милкӣ чун захираи инъомҳо барои феодалон истифода мекард. Дар ин ҳолат давлат қисми даромад – андози ҳудро аз заминҳои милкӣ инъом мекард. Ин қабил инъомҳо (подошҳо)-ро бо «сафедкунии» замин мулк – давлат милкдорро аз андоз – рента озод мекард, яъне заминдор ҳамаи маблағи рентаро аз худ мекард. Аз заминҳои милкӣ чун замини худ барои инъомҳо истифода карда, давлат метавонист ҳиссаи рента – андози ҳудро на ба мулкдор, балки ба шахси дигаре бибахшад. Дар ин ҳолат як ҳиссаи рентаро шахсе (дар асоси моликият) ва ҳиссаи дигарро – шахси дигар (дар асоси ином) соҳиб мешуданд.

Захираи заминҳои вақф дар асри XVI – замони Шайбонӣ ҳам аз ҳисоби заминҳои милкӣ ва то андозае аз ҳисоби заминҳои милки ҳурри ҳолис афзоиш ёфт. Масҷиду мадрасаҳо, хонақоҳҳои дар асри XVI сохташуда, албатта, аз ҳисоби молу ашёи ба вақф додашуда, инчунин заминҳои ба вақф додашуда бунёд меёфтанд. Давлат аз заминҳои вақф баъзан рента – андоз мегирифт, баъзан намегирифт. Вале ҳоконҳо аксаран заминҳои вақфро «сафед мекарданд». Дар ин бобат вазъи асри XVI аз асрҳои гузашта фарқияте надошт. Аммо аҷобат дигар аст. Чунонки маълум аст, заминҳои вақф тақсимопазир ва умуман дастнорас доништа мешуданд. Бо вучуди ин, дар баъзе вақфномаҳо падидаҳои ташвишу изтироб аз он ки феодалони калон ба даромад ва молу мулки вақф даст дароз карданӣ мешаванд, ба назар мерасад. Дар ин маврид вақфномаи ба мадрасаи Самарқанд навиштаи Шайбонихон гувоҳӣ медиҳад. Масалан, дар байни шартҳои ба вақф додан чунин таъкид гардидааст: «...(ин молу мулки вақфро) ба касе ба орият додан нашоёд, ки аз он хавфи ғасби ин (молу мулки) ориятӣ ба миён меояд, минҷумла: ба ситамкорон, касони

¹⁰ Х.Қ. Чумабоев ва диг. Таърих ва назарияи андозситонӣ. Душанбе 2019.

хусуматпарвар ва тарсангез нисбат ба султон...»; «...ин молу мулки вақф ба ҳеч вақх ба иҷораи амалдорон ва одамоне, ки аз онҳо рӯёнидани ҳаққи орият душвор ва ё номумкин аст, дода нашавад¹¹».

Дар замони Шайбониён ба мисли асрҳои гузашта қитъаҳои хурди замини милкӣ вучуд доштанд, ки соҳибонашон истехсолкунандагони асосӣ – деҳқонон буданд. Оид ба миқдори ин қабил милкҳои деҳқонӣ маълумоти дақиқ дастрас нест. Вале аз баъзе мушоҳидаҳои ғайримустақим метавон ба хулоса омад, ки захираи ин гуна заминҳо дар тӯли асри XVI ва баъд аз он коҳиш ёфтааст. Деҳқонон заминҳои милкии худро ба феодалҳои дорову сарватманд мефуруштанд. Аён аст, ки корро онҳо бар асари фишору тааддӣ ва ё мушкilotи иқтисодӣ мекарданд. Дар ин маврид ба гарав мондан ва ба ҷанги судхӯрон афтодан сабабҳои асосӣ буданд.

Деҳқонони милкдор дар муқоиса бо истехсолкунандагони дигар имтиёзҳо доштанд, чунки ҳаҷми рента – андозе, ки онҳо ба давлат ва феодалон месупориданд аз андози месупоридаи деҳқонони дигар камтар буд. Вале азбаски ҳаҷми заминашон кам ва оилашон сершумор буд, онҳо ба ҷанги феодалону судхӯрон гирифта мешуданд.

Вазъи деҳқонон – иҷоракорони беамин хеле бад буд. Дар асри XVI ба мисли даврҳои пешин феодалҳо хоҷагидорӣ калон ташкил намекарданд; воҳиди асосии хоҷагидорӣ – хоҷагии деҳқонӣ буд. Аз ин ҷост, ки заминҳои ҳама гуна категория ба деҳқонон ба иҷора дода мешуданд. Вазъи деҳқонони иҷоракор якранг набуд. Одатан, заминҳои вақф ва давлатиро феодалҳо ба иҷора мегирифтанд. Дар ин маврид барои деҳқонон – иҷоракорони зердаст (субарендатор), шартҳои иҷора бисёр вазнин мешуданд, чунки феодал аз иҷоракори зердаст нисбат ба ҳаҷми асосии андоз – рента ҳиссаи бештарро мегирифт. Ба сабаби кӯтоҳ будани мӯҳлати иҷора вазъи деҳқонони иҷоракор ва иҷоракорони зердаст боз ҳам бад мешуд. Масалан, дар вақфномаҳо борҳо таъкид гардидааст, ки замин беш аз се сол ба иҷора дода нашавад. Дар асри XVI дар Осиёи Миёна заминдорӣ ҷамоавӣ (общинай) ва анъанаҳои ин навъ ҷамоа вучуд доштаанд ва амал мекарданд. Вазъи заминдор – деҳқони ҷамоавӣ аз ҷиҳати иқтисодӣ аз вазъи деҳқони иҷоракор фарқ намекард. Вале деҳқони заминдори ҷамоавӣ имтиёзи ба назар намоёне дошт: замин ба таври доимӣ – «бемӯҳлат» дар ихтиёраш буд, аз ҳуқуқи «иҷораи абадӣ» баҳраманд буд. Вале фикри он ки деҳқонони ҷамоавӣ (общинай) танҳо ба замини давлатӣ пайваست буданд, ғалат аст. Замини ҷамоавӣ аз як соҳиб ба соҳиби дигар «мекӯчид», вай метавонист милкӣ ё вақфӣ бишавад, вале бо вучуди ин деҳқон ҳуқуқи «иҷораи абадӣ»-ро аз даст намедод. Аз ҳама муҳимаш он аст, ки ҳангоми хариду

¹¹ Давидович Е.А. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в.

фурӯши замини ҷамоавӣ он ба қисмҳо тақсим карда намешуд. Моҳиятан, ин амал на хариду фурӯши ҳуди замин, балки ҳуқуқ ба андоз – рента аз деҳқонони ҷамоавӣ буд. Ҳолатҳое ба мушоҳида гирифта шудаанд (мувофиқи иттилои манбаъҳои таърихӣ), ки замини ҷамоавӣ ба дасти соҳибони зиёде будааст, вале заминро онҳо тақсим намекарданд, фақат рента – андозро тақсим мекарданд. Оид ба тағйирот дар шаклҳои истисмор дар давраи Шайбониён нисбат ба асри XV маълумоти кофӣ дастрас нест. Иббот шудааст, ки ҳаҷми қонунӣ ва собитии қисми асосии рента – андоз аз замин дар асри XV 30% (баъзан ба 40% низ мерасид) аз заминҳои қорам буда, ба шакли натуравӣ гирифта мешуд. Ба ғайр аз ин, навъҳои дигари андозҳо ва пардохтҳо вучуд доштанд, ки ба шакли маблағи пулӣ ё молӣ (натуралӣ) ҷамъ оварда мешуданд; ҳаҷми онҳо дақиқан маълум нест, ҳаҷми онҳо бешак ба ихтиёри омилони марказӣ, ба рафтори худсаронаи онҳо вобаста буд. Андоз ва тоқзорҳо одатан, ба шакли маблағи пулӣ ситонида мешуд. Ба мисли пештара дар асри XVI иҷрои қорҳои маҷбурӣ вучуд дошт.

Дар шаҳрҳои Осиёи Миёна ба мисли деҳот якҷанд категорияи моликият ба замин роиҷ буд. Аз ҳуҷҷатҳои ҳуқуқии дастрасшуда бармеояд, ки ҳам дар шаҳр ва ҳам дар деҳот раванди рӯз ба рӯз моликияти намоёндагони сулолаи ҳукмрон, феодалҳои қалон ва рӯҳониён даромадани замин идома дошт. Дар ҳар мавзее, ки ин ҷараён сурат мегирифт, ба сари соҳибони хурд ва ҳатто заминдорони миёнаҳол қашшоқӣ, муфлисӣ меомад. Дар шаҳрҳо феодалон дӯкониҳо, устохонаҳо ва манзилҳои истиқоматии ҳунармандонро соҳиб мешуданд. Ҳунармандон натавонанд ба иҷорагирандагони замини устохонаҳо, балки замини ҳавлӣ ва хонаҳои истиқоматӣ табдил меёфтанд. Ба ҳамин тариқ, истисмори истеҳсолкунандагони аслий боз ҳам зиёд мегардид. Дар шаҳр инчунин андозҳои хоси шаҳрӣ аз қабилӣ тамға, андози иҷозатнома, андози мерос ва ғайра вучуд доштанд. Умуман, ӯҳдадорӣ андозсупорӣ, навъҳои андоз ба ғайр аз андозҳои таъингардидаву собит аз ҳисоби андозҳое, ки шаҳрдорон худсарона қорӣ менамуданд, аз ҳисоби андозҳои фаръӣ (ғайриасосӣ) рӯз ба рӯз рӯ ба афзоиш доштанд¹².

¹² Х.Қ. Ҷумабоев ва диг. Таърих ва назарияи андозситонӣ. Душанбе 2019.

Боби 9. МУНОСИБАТҲОИ АНДОЗӢ ВА НИЗОМИ АНДОЗ ДАР АМОРАТИ БУХОРО

§1. Ташаккул ва рушди низоми давлатдорӣ дар Аморати Бухоро

Мувофиқи маълумотҳои бадастомада дар давраи сулолаи Аштархониён ҷудоихоҳии сиёсӣ, ҷангҳои тӯлонӣ ва кам гардидани нуфуси аҳоли дар шаҳрҳо, қашшоқшавии аҳоли вобаста ба мавҷудияти андозҳои миёншикан, ғорати қорвонҳои тичоратӣ авҷ гирифтанд. Дар вилоятҳои марказии Осиёи Миёна ҳамаи ин боиси пастравии хоҷагии халқ ва камбизоатӣ шуданд.

Дар он давра низ меъёри расмӣи рентаи замин ба мисли пештара 0,3 ҳосил боқӣ монд, вале дар амалия аз ин ҳам зиёдтар ситонида мешуд. Дар бештари ҳолатҳо рента баъзан барои якчанд соли оянда пеш ситонида мешуд ва ё худсарона ҳаҷмашро зиёд менамуданд. Масъалан, дар замони Субҳонқулихон ҳаҷми андоз 7 баробар зиёд карда шуд. Илова бар ин, андозҳову пардохтҳои дигар вучуд доштанд, омилони андоз худсариву бераҳмӣ мекарданд. Бояд гуфт, ки андоз – рента (молу ҷиҳоз, хироч) натавона аз заминҳои давлатӣ, балки аз заминҳои милкӣ ҳам рӯ ба афзоиш дошт. Андозро аз ин гуна заминҳо милкони мегуфтанд. Аз рӯи маълумоти яке аз манбаъҳо ҳаҷми милкони то андозае баланд буд, ки соҳибони заминҳои милкӣ онро ройгон медоданд, вале ҳеҷ кас онҳоро гирифтани намехост. Дар ин ҷо, бешубҳа, суҳан на аз феодалҳои соҳиби замини милкони, балки аз деҳқононе меравад, ки замини милкониашон дар ихтиёрашон қарор дошт.

Раванди кам гардидани шумораи милкҳои деҳқонон, яъне гурӯҳи деҳқонони нисбатан имтиёздошта дар асри XVI ба назар мерасид. Дар давраи Аштархониён деҳқонони замини милкони дошта дар қисмҳои марказии Осиёи Миёна муфлисӣ қашшоқ гардида буданд.

Дар ибтидои асри XVIII андоз то дараҷае баланд шуд ва деҳқонон то андозае хонавайронӣ муфлис гардиданд, ки ҳукумат ҷуръат намекард андозро зиёд кунад ва ё андозҳои нав ҷорӣ намояд. Дар китоби «Убайдуллоҳнома» омадааст, ки ин роҳи ба даст овардани даромадҳо барои ҳазина баста шуд, ҷунки агар он боз ҳам давом мекард, хавфи ба миён омадани шӯру исён ба миён меомад.

Ба хоҷагидорӣи деҳқонӣ аз ҷанд ҷониб «хучум» сурат мегирифт. Деҳқонон натавона дар давраи ҷангҳо ва инчунин аз андозҳои миёншикан хонахароб мешуданд, балки ба таври васеъ ва ҳарҷониба аз байн бурдани тартиботи хоҷагидорӣи ҷамоавӣи (обшинагии) деҳқонӣ идома дошт. Шумораи ин қабил деҳқонон ва деҳқонони иҷоракор рӯз ба рӯз кам мешуд¹³.

¹³ Х.Қ. Ҷумабоев ва диг. Таърих ва назарияи андозситонӣ. Душанбе 2019.

Ҳунармандон низ аз ҷониби феодалҳои хурду калон ба зулму тааддӣ дучор меомаданд. Ба онҳо ва инчунин аҳли тичорат андозҳои вазнин, пардохтҳои гуногун, ҳадяҳо барои хонҳову амирон мебастанд. Бар асари худсари феодалҳо ва набудани заррае кафолат ба мулки хусусиашон ҳунармандону тоҷирон аз шаҳрҳо қўч мебастанд ва шаҳрҳо тақрибан беодам мемонданд.

Пеш аз ҳама сохти давлатдории Аморати Бухоро аз назар мегузаронем. Амирони Бухоро давлатро молу дорои шахсии худ мешумориданд. Дар сохти давлатдориашон ҳамин қоидае буд, ки чун ҳақиқат доништа мешуд. Дастгоҳи марказии давлат (ҳукумат)-ро қўшбегӣ сарварӣ мекард. Амир ба ин вазифа яке аз ҳешовандони наздики худро таъин менамуд. Қўшбегӣ аз ҳамаи қорҳои давлатӣ огоҳӣ дошт; ҳама таъинот, соҳибгардидан ба мансабҳо дар марказ ва маҳалҳо бо тавсияи ӯ сурат мегирифт. Аморат аз 27 вилоят (бекигарӣ) иборат буд. Бекҳо, қозиҳо, раисон ва муфтиҳоро худи амир таъин менамуд. Тақсими мансабҳо дар дохили бекигарӣ ба ихтиёри бек буд; ин мансабҳоро ҳешовандони бек соҳиб мешуданд. Дар мавзӯҳои калони аҳолинишин ва қишлоқҳо мансабҳои мингбошӣ, амин, додхоҳ, амлоқдор, оқсақол, арбоб вучуд доштанд ва таъинот ба ин мансабҳо низ ба ихтиёри бек буд. Дар дастаҳои низомии бекигарӣҳо мансабҳои баҳодур (навкар), қаровулбегӣ, мирохур, тўқсабо, эшиқоқобошӣ, бий вучуд доштанд. Ба ғайр аз ин, дар қисмҳои низомӣ мирзоҳо, миршабҳо, доруғаҳо ва диг. хидмат мекарданд. Ҳамаи ходимони давлат ва низомӣ аъзои ҳукуматҳои марказӣ ва маҳаллӣ ба ҳисоби мулки хусусӣ замин доштанд, яъне онҳо феодал буданд; ҳаҷму андозаи замини онҳо ба мансабашон мутобикат мекард. Ба ҳамин тариқ, сохти давлатии Аморати Бухоро шаклан ва мазмунан ба намунаи давлати феодалии шарқӣ мутобикат мекард¹⁴.

Дар баъзе ҷиҳатҳо сохти давлатдории Аморати Бухоро, ҷолиби тавачҷӯх мебошанд:

Якум, қариб ба аксари мансабҳои давлатӣ ҳешу табори амир, бек ва ё ҳокими маҳал таъин мешуданд, донишу қордонӣ дар аксар мавридҳо сарфи назар мегардид. Дар ин бора З.Ш. Раҷабов чунин менигорад: «Феодалони манғит новобаста аз истеъдоду донишашон, танҳо ба шарофати пайванди ҳешутаборӣ ба ягон мансабе соҳиб мегардиданд. Писари Ҳайдар – Насрулло то ба сари ҳокимият омадан беки Қаршӣ буд, писари дигараш – Умархон дар Кармина, боз як писараш – Мир Ҳусайн дар Самарқанд ҳоким буданд. Дар якҷанд бекигарӣҳо мансаби бекиро писарони Музаффар соҳибӣ мекарданд. Карнил Суваров, ки дар Бухоро бандӣ буд, бо боварӣ изҳор доштааст, ки

¹⁴ Ҳамон ҷо.

«мансаби бек аксаран меросӣ буд». Амир ба вилояте бекро таъин менамуд ва ӯ дар ин ҷо худсарона, бе ҳеҷ гуна назорат ҳукмронӣ мекард. Дар мақолаи «Сохти маъмурии Бекигарии Ҳисор» муаллифи аз вазъи воқеӣ бохабар менависад, ки «бек ходимони зиёди худаш интихобкарда аз ҳисоби хешовандонаш дошт»¹⁵.

Дуюм, ҳамаи мансабҳои давлатӣ дар ҳамаи сатҳҳои ҳукмронӣ «бе миқдори таъиншудаи ришва» дода намешуданд. Вучуд надоштани низоми муқаррарии таъин намудан ба мансабҳо, роиҷ гардидани одати «хӯрондан» (пора додан) ба он оварда расонид, ки ҳамаи мансабдорон, аз мансабдорони баландрутба сар карда, то ба амлоқдорону арбобони деҳот дар сари мансаб ба худсарӣ ва суиистифода аз мансаб роҳ медоданд. Порахӯрӣ ва пора додан на кори истисноӣ, балки қоидаи маъмулӣ гардида буд. В.В. Крестовский навиштааст, ки «бе пора дар Аморати Бухоро қадаме ба пеш гузоштан ғайриимкон буд. Аз давлатмрдони ҳасису «ихтироъкори». Аморат танҳо «бо роҳи додани ҳадае ҳалос шудан мумкин буд, бе ин қадаме пеш ниҳодан имкон надошт».

Сеюм, дар Аморати Бухоро баҳисобгирӣ ва сабти дахлу харҷи бучети давлат вучуд надошт, аз ин ҷост, ки ҷамъоварӣ ва истифода аз андоз аз ҷониби амир ва ходимони давлати ӯ ба ҳеҷ гуна назорату тафтишот сурат мегирифт. Барои пешрафту беҳбудии кишвар, барои маорифи халқу тандурустӣ, барои беҳсозии иншооти обрасонӣ ҳеҷ гуна хароҷоте карда намешуд. С. Айнӣ дахлу хароҷоти Аморати Бухоро дар соли 1913 таҳқиқ намуда, навиштааст, ки «даромади амир дар соли 1913 тақрибан 30 млн пули (рублӣ) тиллоро ташкил медоданд.

Чунин сиёсати истифода аз маблағҳои давлатӣ кишварро ба қашшоқӣ, қафомондагии чандасра мувоҷеҳ мегардонид, боиси бесаводии сартосарии аҳоли, сатҳи пасти зиндагӣ, камбизоатӣ мегардид. Ҳамаи ин ва боз ҷабру зулми хунхоронаи ҳукумати амирӣ нисбат ба халқ гувоҳи истибдоди мутлақ ва зидди халқ будани режими «Бухорои Шариф» буданд. Ба болои беҳуқуқии сиёсӣ ва истисмори иқтисодӣ, зулми маънавии ходимони иртиҷоии дин илова мешуд.

§2. Намудҳои андоз ва муносибатҳои андозбандӣ дар Аморати Бухоро

Камсаводии аксарияти мардум, рӯҳафтодагӣ, тарси «кофир» хондан, интизор будан ба «ҷазои осмонӣ», ба ҳар гуна ҷазоҳои заминӣ гирифтोर

¹⁵ Ғафуров Б. Ғ. Тоҷикон. Китоби дуюм, Д., 1985, саҳ. 202; Семёнов А. А. По границам Бухары и Афганистана (путевые очерки 1898 г.). // Исторический вестник, т. 87, 1902. -С. 973.

шудан, таассуби динӣ, ғулому беҳуқуқ ва дар зери фаранҷӣ будани занҳо, ба таҳкиру тамасхур дучор омадани шаъну шарафи инсонӣ, ҳамеша дар тарсу ҳарос зистан барои наафтодан ба зиндони амир хусусиятҳои асосии истисмори феодалӣ ба шумор мерафт.

Тамоми ин ҷиҳатҳо ва хусусиятҳои феодализми шарқӣ, ҳақиқати воқеии Аморати Бухоро аз миёнаи асри XIX то шикасти он дар соли 1920 мавзӯи тадқиқоти мутафаккири бузурги тоҷик, нависанда ва таърихшинос Садриддин Айний буданд. Дар осори бадеии ӯ «Ғуломон», «Ёддоштҳо», «Одина», «Дохунда», «Марги судхӯр» - устодона, бо маҳорати баланд, дарки моҳияти равандҳои иҷтимоиву иқтисодӣ ва муносибатҳои махсуси феодалӣ, таърихи рушду такомули мардуми Аморати Бухоро дар давраи феодализми пасин инъикос гардидааст.

Дар Аморат ходимони давлат ва рӯҳониён, феодалҳо ва бойҳо сарвати асосии кишвар – заминро ба даст гирифта, онро ба деҳқонони безамину камзамин ба иҷора медоданд. Бузургтарин феодал амир буд, ки заминҳои ҳосилхези зиёде дар ғӯшаву канори кишвар ба ӯ тааллуқ доштанд.

Дар Бухорои Шарқӣ амир зиёда аз ҳазор десятина замин дошт. Деҳқонон, ки 85% аҳолиро ташкил медоданд, тақрибан 15% заминро соҳибӣ мекарданд.

Қисми зиёди замин, махсусан заминҳои ноҳияҳои баландкӯҳ чун чарогоҳ ба қор мерафт ва он ҳам ба амир тааллуқ дошт. Майдонҳои зиёди заминҳои ҳосилхези водии Қаротегину Дарвоз ба қорводорони калони бекигарии Ҳисору Қаршӣ ба иҷора дода мешуд. Масалан, заминҳои васеи водии Дашти Буданаи амлоқдории Оби Гармро қорводорони калони Янгибозор ва Ёвон ба иҷора гирифта буданд; аҳолии маҳаллии ба чарогоҳ эҳтиёҷманд аз он истифода карда наметавонистанд. Ҳамаи заминҳо дар Аморати Бухоро ба амлоки (давлатӣ), амирӣ, вақфӣ (мутааллиқ ба муассисаҳои динӣ) ва мулкӣ (хусусӣ) ҷудо шуда буданд. Заминҳои мулкӣ боз ба гурӯҳҳои мулки хур, мулки ушр ва мулки хироч тақсим мешуданд¹⁶.

Мувофиқи маълумоти А. А. Семёнов (солҳои 1821 – 1823) дар тамоми Аморати Бухоро заминҳои зиёди хирочӣ ва амлоқӣ (тақрибан 114 ҳаз. га), сипас заминҳои вақфӣ (тақрибан 70 ҳаз. га), заминҳои мулки хусусии озод аз ҳар гуна андозҳо (тақрибан 57 ҳаз. га) ва ахиран заминҳои шахсии амир, боғу бўстонҳои вай (тақрибан 1500 га) вучуд доштанд.

Ҳазинаи амир аз андози заминҳои хирочӣ даромади зиёд мегирифт: 1) хирочи доимӣ, ки ба шакли маблағи пулӣ ва ғалла аз замини муайяне гирифта мешуд. Миқдори хироч дар баъзе минтақаҳо ба 1 танга ва 7,5 фунт ғалла аз як

¹⁶ Х.Қ. Ҷумабоев ва диг. Таърих ва назарияи андозситонӣ. Душанбе 2019.

таноби замини кишт, дар минтақаҳои дигар ба 1 танга дар баҳор 1 танга дар тирамоҳ ва 15 фунт ғалла дар тирамоҳ баробар буд; 2) «...хироч ба миқдори ҳаштаки ҳосили замини кишти андозбандишуда ситонида мешуд»¹⁷.

Дар амал ситонидани хироч ба меъёрҳои шароит мутобиқ набуд; мувофиқи ин меъёрҳо аз замин, ки бо роҳи табиӣ обёрӣ мешуд, бояд даҳяки ҳосил, аз замин, ки ба таври сунӣ обёрӣ мегардид, ними даҳяк хироч ситонида шавад. Хирочситонӣ боиси қашшоқу муфлис гардидани деҳқонон мешуд. Тибқи маъмул ҳаҷми андоз бо роҳи хирманкӯбии таҷрибавӣ муайян мегардид; амлоқдор ҳамроҳи надимони худ ба сари замин мерафт ва бо «як назар», мувофиқи хости худ миқдори аз таноби замин ба чанд ман ҳосил ба даст оварда шуданро мегуфт. Баъд аз ин ҳаҷми ниҳии андоз аз замин муқаррар мегардид, ки он аз ҳосили воқеии аз замин ба дастодада хеле баланд буд. Дар муайян кардани ҳаҷми ҳосил ҳангоми хирманкӯбӣ доруғаҳо, ки шумораашон дар ҳар як амлоқдорӣ ба андозаи ҳосил ва зичии аҳоли вобаста буд, нақши асосӣ доштанд.

Маблағи зиёди андоз аз замин ба ҳазинаи амир ворид мегардид. Чамбоварии он ба тариқи зерин сурат мегирифт: баъд аз дарав ҳосил ба хирмангоҳ оварда мешуд. Баъди ба хирманкӯбӣ шурӯъ намудани деҳқон ба сари хирман намояндагони сершумор аз ҷониби амлоқдор – доруғаҳо, мирзоҳо ва диг. мерасиданд. Вазифаи доруға назорат кардан ба он буд, ки ягон зарра аз ҳосил то муайян намудани ҳаҷму миқдори умумии он аз байн наравад. Бо ин мақсад доруға шахсони махсусро вазифадор мекард, ки то замони муайян намудани ҳаҷми умумии ҳосил бо навбат хирманро посбонӣ бикунанд.

Баъд аз кӯфта шудани хирман доруға дар болои он ва гирдогирдаш лой мемолид ва ба рӯи он мӯҳр пахш мекард. Ба ҳамин тарз омода сохта ва мӯҳр ниҳода, доруға амлоқдорро аз ҷамъ оварда шудани ҳосил огоҳ мекард. Амлоқдор бо мирзоҳо, доруғаҳо ва табибу дигар надимони дар хидматаш буда, ба хирманҷойҳо барои чамбоварии хироч меомаданд.

Амлоқдорону надимонаш, одатан, дар «ташрифи» худ таваққуф менамуданд. Барои тезонидани «ташрифи» онҳо деҳқонон маҷбур мешуданд ба амлоқдор ё доруға ҳадае пешкаш намоянд. Бар замми ин, амлоқдор ва надимони ӯ хирочро аз меъёр зиёд мегирифтанд.

Хирочро натавонанд аз замини кишт, балки аз қисми кишт карданашудаи он ҳам мегирифтанд. Амлоқдорон ин амали худро ҳақ бароварданӣ шуда, мегуфтанд, ки агар қисми холии замин кишт карда мешуд, аз он ҳосили хуб гирифтани мумкин буд. Дар ҳолати саркашӣ кардан деҳқонро ба ҳабс мегирифтанд ва ӯро аз луқмаи охирини даҳонаш маҳрум мекарданд.

¹⁷ Семёнов А. А. К прошлому Бухары. – Дар кит.: Айни Садриддин. Воспоминания. – М., 1960. –С. 998.

Илова бар хироч, инчунин бар дӯши деҳқонон пардохтҳои зиёди иловагӣ бор карда мешуданд, ки додани онҳо ҳатмӣ буд. Ба ин пардохтҳоро инҳо дохил мешуданд:

Қўшпулӣ – баҳорон, пеш аз оғози корҳои саҳро деҳқон вазифадор буд, ки барои ҳар як ҷуфти чорвои корӣ аз 4 то 8 (аз асп – 4; аз барзагов – 8) танга бидиҳад. Онҳое, ки як чорвои корӣ доштанд, барои як сар чорво арзиши ним ботмони гандумро мепардохтанд. Ин маблағҳо ба ҳазинаи бек мерафтанд.

Кафсон – пардохте буд ба амлоқдор. Ба ӯ аз як ботмони ҳосили ба даст овардаи деҳқон як пандсир мерасид. Маънии «кафсон» кафи дастон аст, яъне баробари кафи ду даст.

Обичувозпулӣ – маблағи пулие буд аз 20 то 100 танга, барои истифода аз ҷойи тоза кардани биринҷ ва арзан. Ин маблағ ба ҳазинаи бек ворид мегардид.

Миробона – пардохти кори шахси масъули низоми обрасонӣ – мироб, ки аз ҷониби бек таъин карда мешуд ва ба амлоқдор итоат менамуд. Мироб асосан тобистон кор мекард. Деҳқонон вазифадор буданд ҳар сол як ботмон ғалла барои ҳар як ҷуфт ҳайвони корӣ ва ё арзиши як қисми муайяни ҳосили ғалладонаи гаронбаҳо, асосан биринҷ пардохт намоянд.

Кафсон-доруға. Ин андоз ҳам миқдоран кам набуд; натавон ба доруға, балки ба дигар надимон, аз ҷумла амлоқдорон низ мерасид. Кафсон - доруға аз ҷиҳати шаръӣ пешбинӣ нашуда буд, вале ҳукумати Бухоро аз он огоҳӣ дошт ва онро чун мукофоте барои заҳмати надимон мешуморид.

Инчунин пардохти дигари пулиро қайд намудан мумкин аст, ки барои таъмини маоши наварони бек таъин шуда буд. Барои он мақсад аз ҳар як хонадон 6 танга мегирифтанд. Андозе, ки аз аҳолии заминдор гирифта мешуд, хироч ном дошт. Чорводорон бо номи закот маблағи муайян пардохт менамуданд.

§3. Закот ва хусусиятҳои ситонидани дар Аморати Бухор

С. Айнӣ дар асарҳои худ оиди «закот», хусусиятҳо ва моҳияти он маълумоти зёде овардааст. Ин намуди андоз ба 1/40 қисми чорво баробар буд. Додани закот дар давраҳои пешин вазифаи қабилаҳои кўчманчӣ ба шумор мерафт. Дар асри XIX ин шакли пардохт барои ҷомеа ҷолиби диққат гардида, дар Аморати Бухоро он маънои васеъ ва аҳамияти зиёдеро ишғол намуда буд.

Асосан моҳият ва маънои закот покизагиву вичдони соф аст. Вале дар амали омилони андози Аморати Бухоро дар ҷамъоварии закот ҳеҷ гуна нишонае аз покизагӣ ва риояи тартибу интизом ба назар намерасид.

Тибқи шарият закот яке аз рукнҳои (сутунҳои) бинои мусулмонӣ, маблағест, ки ҳар як мусулмон ихтиёран чун адои қарзи худ дар назди

Худованд аз ҳисоби даромад ва моли ғайриманқули худ пардохт мекард. Оид ба ҳаҷму миқдори закот дар Қуръони Мачид (сураи 9, ояти 60) сухан меравад: «Ҳамоно, ки садақот (яъне закотҳо) барои фақирон ва бенавоён ва коргузори чамъоварии он ва барои онҳоест, ки улфат дода мешавад дилҳояшонро ба ислом (зеро ки заъифулисломанд). Ва низ барои харҷ кардан дар озод намудани ғуломон ва барои қарздорон ва барои харҷ кардан дар роҳи Худо (яъне чиҳод) ва барои мусофирон аст. Ин ҳукм собит шуд аз назди Худо ва Худованд донову дурусткор аст!»¹⁸.

Ҳамчунин закот барои харҷу маоши меросхӯрони пайғамбар, ниёзмандихову тақозои ҷомеаҳои динӣ ва масҷидҳо, тарғибу ташвиқи ислом дар байни аҳоли, маблағҳо барои наشري Қуръон ва дигар асарҳои динӣ ва ғайра пешбинӣ шуда буд. Барои исботи он, ки ислом дини оммаи мардум аст, як қисми закотро ба нодорону камбизоатон, ҳешовандони шаҳидони ҷангҳо дар роҳи дин (иштирокдорони чиҳод) меоданд. Дар Аморати Бухоро барои хар як шахси дорандаи мулки хусусӣ закот додан амри ҳатмӣ ба шумор мерафт. Закотро аз деҳқонон ба шакли ушр, яъне ба ҳаҷми даҳяки ҳосил ситонида мегирифтанд.

Тибқи маълумоти С. Айнӣ дар Аморати Бухоро на дар марказ ва на дар маҳалҳо ҳеч гуна қонунҳо оид ба андоз вучуд надоштанд. Меъёр ва ҳаҷми андозҳоро шариат муайян менамуд. Мувофиқи қонунҳои шариат андоз ба шакли закот аз ҳамаи он ашёе, ки даромад меовард ва ё даромад оварда метавонист, меситониданд.

Оид ба супоридани закот қоидаҳои зерин вучуд доштанд: супорандаи закот бояд мусулмон, тандуруст бошад, манбаъҳои даромад (замин, об, осиеб, чорво, тиҷорат) дошта бошад; закотсупоранда ғулом, шахси қарздор набояд бошад.

Мувофиқи талаботи шариат чунин меъёрҳои закот муайян гардида буданд:

1. Ушр ва ё даҳяки ҳосил.

2. Закот аз чорво: барои 5 шутур – як гӯсфанд; барои 25 шутур – як шутури дусола; барои 35 шутур – як шутури 3-сола; барои 50 – 75 шутур – як шутури 5-сола ва ғ. Закот барои чорво мувофиқи қоидаҳо ва қонунҳои маҳаллӣ аз рӯи саршумори чорво дода мешуд. Аммо чунонки устод С. Айнӣ иттилоъ медиҳад, дар ин бобат ҳам бисёр роҳҳои фиребу найранг пайдо мешуданд. Масалан, падар ва ё бобои закотдиҳанда замоне рамаи гӯсфандро соҳиб буданд, вале агар ҳангоми ҳисобу китоби закот саршумори онҳо кам биёяд

¹⁸ Қуръони Карим. Тарҷума ва эзоҳоти Ҳоҷӣ Аббоси Бобоназар. Д., 2003. -С. 204 – 205.

хам, фарзанд ва ё наберааш закотро мувофиқи ҳисобу китоби пешина месупориданд.

3. Аз тичорат мувофиқи таъиноти шариат ҳангоми зиёд шудани 40 танга то 200 танга гирифта мешуд. Ба давлат аз рӯи ҳисоби 1 танга барои 20 танга медоданд.

Дар бораи номувофиқати закоти таъиннамудаи шариат ва закоте, ки дар воқеият меситониданд, С.Айнӣ дар қиссаи «Одина» чунин тасвир намудааст:

«Закотчӣ гуфт:

Мо мусулмонем, шумо ҳам мусулмонед ва табааи подшоҳи ислomed, бояд ба ҳукми подшоҳ ва аҳкоми шариат итоат кунед! Мо бору бунаи шуморо мебинем, ҳисобашро месанҷем, ин нақдинаҳоро, ки гирифтем, ҳаққи закотҳои молҳоятон ҳисоб мекунем ва ба дасти шумо хати закот медиҳем, ба сабаби он хат шумо аз дастдарозии дигар омилони закот эмин мемонед ва ба хонаи худ ба саломат меравед»¹⁹.

Аз тасвири баъдинаи С. Айнӣ дида мешавад, ки омилони закот моли мардикорони ба ватан баргаштаре худсарона, бе ҳеҷ шарму риё, бо номи савғотии мо, савғотии бек, ба ҳазинаи амир ғорат мекарданд. Он «хати закот»-е, ки медоданд, ҳеҷ гуна эътиборе надошт, омилони дигар шахси ин гуна хат нишон медодагиро мазоку масҳара мекарданд.

Ба ҳамин тариқ, дар асри XIX ва ибтидои асри XX закот аз чорво, андоз аз кишту кор ва ҳосили рӯёнда аз замин, закот аз тичоратро ба ғайр аз роҳзаниву ғорат ба мафҳуми дигар ифода кардан ғайриимкон аст. Он чизе, ки бо номи закот дар Аморати Бухоро меситониданд, аз закоти аслии шариатӣ фарсахҳо дур буд, чунки омилон - закотчиён дар ситонидани закот аз ҳад зиёд худсарӣ карда, дар фикри пур кардани ҷайби худ буданд. С. Айнӣ дар асарҳои худ закотро тавсиф намуда, чандин навъҳои он: закот – андоз барои дорой – аз чил як ҳиссаи мол, закот – як қисми мол, ки мусулмон бояд ба номи Худо супорад, закот – андоз барои чорво, закот – андоз барои истифода аз роҳҳо ва ғайраро ном мебарад²⁰.

Шарқшиноси маъруф И.С.Брагинский, ки оид ба ҳаёт ва эҷодиёти С.Айнӣ якчанд асар таълиф намудааст, оид ба инъикоси масъалаҳои андоз, закот, рафтори амлоқдорону закотчиён дар осори С.Айнӣ чунин навиштааст: «Дар ин ҷо (Аморати Бухоро – Т. И.) на фақат анъанаи кӯҳнаро идома дода, мисли қадим ҳангоми ба тахт нишастани амири нав ўро дар болои намади сафед мебардоштанд, дар ин ҷо инчунин мисли қадим халқ тариқи андоз

¹⁹ С. Айнӣ Куллийёт, ҷ. 1, Д., 1963

²⁰ Х.Қ. Ҷумабоев ва диг. Таърих ва назарияи андозситонӣ. Душанбе 2019.

гундоштани амлокдорони амирро дар тирамох ба яғмои ўрдуҳои ваҳшӣ шабех мекард. Дар даҳсолаи охири ҳукмронии худ амирони Бухоро маҳорати ваҳшиёна ситонидани андозхоро ба ҳадди интиҳо расониданд. Дар асл моҳияти давлат низ иборат аз ҳамин навъ андозситонӣ буд. Ҳатто андози дуд, «дудпулӣ» ҳам чорӣ гардида буд. Мардум бесабаб намегуфтанд, ки фақат барои кашидани нафас андоз ситонида намешавад. Худи тариқи гирифтани андозҳо гоҳо нафақат ба шакли яғмо, балки ҷанги фиребomezро ба хотир меовард, ки амирон барои хонасалот кардани «раияти худ» мебурданд»²¹.

Барои ҷамъ овардани закот надимони хос таъин мешуданд. Онҳо ба деҳот сафар карда, ҳаҷми закоти ҳар як хонадонро муайян менамуданд. Муриши чорво, паҳншавии ҳар гуна касалиҳои барои чорво марговар (эпидемия), ҳодисаҳои харобиовари табииро ба эътибор намегирифтанд. Чорводорон барои чорвои талафёфта ва дар ихтиёрашон набуда закот медоданд. Кам шудани саршумори чорво ба эътибор гирифта намешуд, вале барои насли нави чорво закоти бештар додан лозим меомад. Аз ин ҷост, ки ҳаҷми закот сол ба сол зиёд мешуд; онро одатан тобистон, моҳҳои июну август мегирифтанд.

Дар осори С. Айнӣ беш аз 100 навъи андоз дар Аморти Бухоро, низоми мураккаби пардохтҳо ва аксизҳо, бочу хироч ва ғайра тасвир шудаанд. С. Айнӣ баъзе аз ин андозхоро бевосита номбар карда, дар хусуси онҳо маълумот додааст, баъзеашонро дар рафти тасвири ҳодисаву воқеаҳои аз сар гузарондаи қаҳрамононаш дар либоси тасвири бадеӣ нишон додааст. Баъзе аз андозҳоро пардохтҳои тасвирнамудаи С. Айнӣ бад-ин қароранд: закот (андоз аз молу чорво – аз моли манкул); ушр – ҳаҷм аз ҳосили рӯёнидашуда; андоз аз замин, молу ашёву таҷхизот; амина – пардохт барои ходиме, ки ба ҷавъоварии андоз аз фурӯшандагони бозор машғул буд; андоз барои истифода аз чароғҳо; андоз барои дуди дегдон – «дудпулӣ»; танобона – андоз барои ҳар як таноб замин (як таноб = 0,25 га); сарона – андоз ба маблағи пулӣ ва ашё (натуравӣ) аз ҳар як сар аҳолӣ; сарихона – андоз аз ҳар як хонавода; миробона – андоз барои обёрии замин; қўшпулӣ – андоз барои ҳар як ҷуфт барзагов ҳангоми кишт; яксарӣ – андоз барои ҳар як сар чорво; аминаи дигар – андоз барои истифода аз об ва фурӯши мол; андоз барои хона (ҳавлӣ) ва ғайра²².

Оид ба навъҳои андоз ва мушкилоти ба сари мардум меовардаи онҳо С.Айнӣ дар асарҳои худ маълумоти зиёде дарҷ намудааст. Аз гуфтаҳои ӯ бармеояд, ки деҳқононро андозҳо хонахароб менамуданд; онҳо ба нархи арзон заминҳо, чорвои хонагашонро барои адои қарзи андоз мефурӯхтанд. Баъзе

²¹ Брагинский И. С. Њаёт ва эълодиёти С. Айнӣ. – Душанбе, «Ирфон», 1968. -С. 4.

²² Х.Қ. Ҷумабоев ва диг. Таърих ва назарияи андозситонӣ. Душанбе 2019.

деҳқонон барои пардохти қарзи андоз духтару писарони худро ба ашхоси доро мефурӯхтанд. Баъзан ба ҳукуматдорон фарзандони худро ба гарав мемонданд. Ин гуна духтарон ва писаронро «духтархона» (гаравгон, канизак) ва ё «ғуломбача» ном мебурданд.

Андозҳо дар Аморати Бухоро рӯз ба рӯз рӯ ба афзоиш доштанд. Кор ба чое расида буд, ки натавонанд аз заминҳои барои кишти кор мувофиқ, балки аз заминҳои киштнашуда ва ё умуман барои кишти номувофиқ низ андоз меситониданд. Барои ин навъ заминҳо андоз талаб намуда, қорам нашудани онро айби деҳқонон медонистанд. Дар Аморати Бухоро андозе бо номи «танобона» (таноб- ченаки замин баробари 1/2 ва ё 1/4 га) вуҷуд дошт, ки барои як таноб замин гирифта мешуданд.

Деҳқонон барои боғу тоқзорҳо, заминҳои ҷунҷақзор, барои кишти полез, заминҳои ҳосилхез андоз месупориданд. Маблағи муайянеро барои ҳар як таноб таъин намуда, ин гуна андозро ба қатори пардохтҳои расмӣ давлатӣ маҳсуб медонистанд. Дар охири асри XIX ин навъи андозро деҳқонон ба шакли пули нақд медоданд.

Дар аксар асарҳои С. Айни ин андоз бо номи «танобпулӣ» ёд шудааст.

Ҳангоми пардохти андоз ба пули нақд амир арзиши ҳосили ба даст овардашударо муайян мекард ва мувофиқи он бояд андоз ситонида мешуд. Мувофиқи қоида ин арзиш бояд ба нархи бозор мувофиқат мекард, вале дар воқеият нархҳои баланд таъин мегардиданд.

Бар дӯши деҳқонон ӯҳдадорӣҳои зиёди дигаре низ бор карда мешуданд. Яке аз шаклҳои вазнини ин гуна «ӯҳдадорӣҳо» ҳашар ба шумор мерафт (ҷамъоварии ҳосил, сохтмони ягон бино ва ғ.). Ҳашар дар асри XIX он шанбегии ҳозира нест, ки мардум ихтиёран ба кор мебароянд, балки қори маҷбуриест, ки деҳқонон бояд ройгон иҷро мекарданд. Дар рӯзҳои ҳашар деҳқонон дар кофтани канали нав, тоза кардани канали мавҷуда, сохтмони биноҳо, қасрҳо, роҳҳо, қорҳои кишти кор, ниҳолшинонӣ дар заминҳои давлат, мулки хусусии амир бояд иштирок мекарданд.

Ба ғайр аз андозҳои зикршуда, ки супориданашон ҳатмӣ буд ва анъанавӣ шуда буданд, боз бочу хирочҳои дигаре низ вуҷуд доштанд. Ҳангоми амалиёти ҳарбӣ миқдори бочу хироч дучанд афзоиш меёфт. Яке аз ин навъ бочситонӣ чул ном дошт, ки ба деҳқонон аз ҳама зиёд хисорот меовард ва онҳоро хонахароб мекард.

Рентаи замин, ки онро дар Европа «баршина» мегуфтанд, дар Аморати Бухоро дорои чунин навъҳо буд:

1. Мардикорӣ (қори ройгон тоза намудани каналҳоро ҷўйборҳо, обанборҳо ва ҳавзҳо).
2. Бегорӣ (қор дар сохтмон ва таъмири хонаҳои ҳукуматдорон).

3. Ҳашар (дар кишту кор ва ҷамъоварии ҳосил).
4. Таклифот (ба маънои даъват, пешниҳод – навъҳои дигари кор, ки ба хоҳиши заминдорон ва ҳокимони маҳаллӣ ба ҷо оварда мешуданд).
5. «Ҷуфти гов» - ба ихтиёри хӯҷаин додани ҷуфти гов барои кишту кори замин.

Амирони манғитӣ дар Бухоро инчунин андози ба шакли пули нақд пардохтшавандаро ҷорӣ намуданд. Мувофиқи ин шакли пардохт андоз на аз рӯи ҳосили ҷамъоваришуда, балки аз рӯи навъи хоҷагидорӣ ва ҳаҷму ченаки замин ситонида мешуд.

Шакли андоз бо пули нақд пас аз забт карда шудани Осиёи Миёна аз тарафи Русия ба таври васеъ маъмул гардид. Робитаҳои иқтисодии метрополия ва колония ҳаминро тақозо мекарданд. Пардохти пули нақд ба яке аз шаклҳои асосии андозҳо табдил ёфт. Дар Аморати Бухоро танобона пурра ба шакли пули нақд гирифта мешуд. Аз ин ҷост, ки онро «танобпулӣ» ном мебарданд.

Бояд қайд кард, ки дар таркиби даромадҳои Аморати Бухоро андозбандӣ ба шакли пули нақд ҷойи асосиро ишғол мекард. Дар Аморати Бухоро омор (статистика), ҳисобу китоби дақиқи даромадҳо ва хароҷоти давлатӣ вучуд надошт. Вале аз рӯи баъзе рақамҳое, ки ҷоп ва ё интишор мешуданд (эълон мегардиданд), аз мавқеъ ва нақши андоз дар низоми даромадҳои давлат хулоса баровардан мумкин аст. Масалан, дар китоби А. Маҷлисӯв маълумоти зерин дарҷ гардидаанд: «Бо хоҳиши намояндаи (агенти) сиёсӣ оид ба даромадҳои амир дар соли 1912 шахси мӯътамад оид ба савдо ҷавоб дод, ки дар тамоми Аморати Бухоро онҳо аз бахшҳои зерин иборат буданд: андоз аз савдо 715 ҳазор рубл; закот (барои боғҳо ва ҷорво) – 510 ҳазор рубл; андоз (аз замин) – 1850 ҳазор рубл; закот барои ҷорво – 270 ҳазор рубл»²³.

Ҳаҷми андоз дар минтақаҳо ва ноҳияҳои гуногуни Аморати Бухоро як хел набуд. Баъзан ҳаҷми он муайян буд: масалан барои ҳар як таноб (1/4 га) замини қорам он 1 танга ва 3,5 кг зироатро ташкил медод. Дар ҳолати дигар он ба 1 танга баҳорон ва 6,5 – 7 кг зироат дар тирамоҳ баробар буд. Шакли дигари андозбандиро «танобона» (аз рӯи миқдори таноби замин) мегуфтанд, ки он ситонидани 2/5, 1/3, 1/5, 2/6 ва ё 1/8 қисми ҳосил ва ё маҳсулотро ташкил медод. Андоз ба ҳамин тариқ ситонида мешуд. Вале ҳукуматдорон аксаран пардохти андозро то ними маҳсулоти ба даст омада мебардоштанд.

Ҳокимон – дастнишондагони амир андозҳои давлатиро аз маблағи таъиншуда зиёдтар мегирифтанд, маблағи зиёдатиرو ба ҷайби худ мезаданд.

Онҳое, ки аз вазнинии андоз шикоят ва аз додани андоз саркашӣ мекарданд, мезаданд, чун исёнгарон ба Бухоро бурда, ба зиндон меандоختанд.

²³ Маджлисов А. Аграрные отношения в Восточной Бухаре в конце XIX и начале XX вв. Душанбе - Алматы, 1967. -С. 202.

Аз гуфтаҳои боло хулоса бармеояд, ки вазну гаронии андоз дар Аморти Бухоро бар дӯши деҳқонони оддӣ бештар буд. Дар раванди ситонидани андоз ҳокимон, мансабдорон, қозиҳо ва дигар соҳибмансабон аз вазифаҳои хидмати худ ба таври васеъ суиистифода низ менамуданд. Гуруснагиву қашшоқӣ, хонахаробӣ насиби аҳли заҳмат, ҳарисиву гурусначашмӣ насиби амлоқдорон, омилони андозу боҷу хироҷ ва дигарон буданд.

Боби 10. МУНОСИБАТҲО ВА НИЗОМИ АНДОЗБАНДИИ ВОДИИ ЗАРАФШОН ДАР НИМАИ ДУЮМИ АСРИ XIX

§1. Ташаккул ва рушди низоми андоз дар водии Зарафшон

Шарқи водии Зарафшон, ки аз соли 1868 то соли 1870 аз тарафи русҳо ишғол шуда буд, то соли 1872 ба ҳайати Империя ворид карда нашуда буд. Пешбинӣ мекарданд, ки онро ба амири Бухоро баргардонанд. Дар моҳи июни соли 1868 округи Зарафшон таъсис дода шуд; Самарқанд шаҳри асосӣ доништа мешуд. Он ҷо ҷойи будубоши сардори округ ва коргузории он таъин гардида, дар ҳамин ҷо сардори шуъбаи Самарқанд бо идорааш ҷойгир шуданд. Дар шаҳри Каттақўрғон бо идорааш ҷой гирифтанд ва ҳазинаи воридоту содироти коргузории сардори округ буд. Андозҳо ба ҳамон шакле, ки дар даврони ҳокимияти Бухоро буд, нигоҳ дошта шуданд, аммо андозаи хироч ба меъёри *панҷаки даромади умумии солона*, яъне ҳосил муайян карда шуд. Ба ин хироч тамоми намуди замин, замини ушр, ҳамчунин тамоми милкҳо тобеъ карда шуданд. Аҳоли дар бисёр қисматҳои округ сабуқӣ пайдо намуд. Соҳибони милк аз ҳамаи даромадҳояшон маҳрум буданд. Дар мавриди заминҳои вақфӣ муайян карда шуд, ки чӣ тавре ки ҳокимияти собиқ амирӣ мекард, нигоҳ дошта шавад. Воқеан ин масъала аз, ки қарори умумӣ дар мавриди нигоҳ доштани тартиботи бухороии ҷамъовариҳо бармеомад. Дигар тавр шуданаш мумкин набуд: тартиботи русӣ аз сабаби камии ҳайати маъмурият низ имкони ҷорӣ кардан надошт. *Амлоқдорон* ҳамчун ҷамъоварандаи асосии андозҳо нигоҳ дошта шуданд. Онҳо ба сардорони шуъбаҳо ҳисобот медоданд, ба ҳайати шахсии ёрдамчиёни худ сарварӣ менамуданд.

Дар давраҳои аввал идораи округ тахмин мекард, ки дар округи Зарафшон се намуди андоз ҳаст: хироч, таноппулӣ ва закот, чӣ тавре ки дар вилояти Сирдарё мавҷуд буд. Аммо давоми соли 1868 муайян гардид, ки дар округ дар ҳақиқат гуногунии ғавқулодаи ҷамъовариҳо амал мекунад. Баъзе ин ҷамъовариҳо дар қисматҳои кишвари Туркистон, ки аз тарафи мо то соли 1868 ишғол шудаанд, умуман маълум набуданд.

§2. Намудҳои андозҳои водии Зарафшон дар нимаи дуюми асри XIX

Ба андозҳои асосие, ки дар солҳои 80 – уми асри XIX амал менамуданд ва намуди даромадҳои ба ҳазина воридшаванда инҳо дохил мешуданд:

A) Даромади ҳазина

I. *Хироч:*

II. *Таноппулӣ:*

III. *Қўшпулӣ:*

IV. *Сомонпулӣ, яъне чамъоварӣ аз хирочи хошоки баъзе зироати ғалладонагӣ.*

V. *Чӯбпулӣ, андоз барои буридани дарахтҳои шахсӣ.*

VI. *Андозҳои осиеб:*

VII. *Андоз аз обчувоз:*

VIII. *Андози иҷора:*

IX. *Маблаг аз фурӯши моли мусодирашуда.*

X. *Чамъовариҳо аз муассисаҳои вақфӣ барои мансабҳои ҳолӣ (мударрисҳо ва ғайра) ва аз ҳуҷраҳои ҳолӣ.*

XI. *Чамъовариҳои закот:*

XII. *Боҷ.*

XIII. *Отхонапулӣ.*

XIV. *Чамъовариҳо аз болооби дарёи Зарафшон.*

XV. *Лакота.*

XVI. *Боҷи илова аз чой.*

XVII. *Аксиз.*

XVIII. *Даромади почта.*

XIX. *Даромад аз роҳҳо.*

XX. *Боҷ аз баровардани ғалла ба хориҷа.*

Б. Даромади умумихукуматӣ (земской):

XXI. *Хонагӣ- 25 копеек аз ҳар хона.*

XXII. *Миробпулӣ.*

В. Андозҳои махсус

барои пӯшондани хароҷоти андозситонандагон ва ҳавасмандкунонии онҳо

XXIII. *Кафсанпулӣ.*

Аз рӯй шарияти исломӣ ҳама гуна андоз, ҳар як чамъоварӣ хоҳ моликияти ғайриманкул бошад, хоҳ манкул, ё садақа- закот аст, ё хироч ҳисоб мешавад ё оброк.

Хироч ва таноппулӣ чамъовариест, ки баъди футухот чорӣ мегардад. Онҳо ба заминҳои ҳам ғайримусулмонон ва ҳам мусулмонон қувваи баробар доранд.

Закот барои ба роҳ мондани ҷанг бо ғайридинон, барои нигоҳдории исломизм ва дастгирии фақирон таъин гаштааст.

Хирочро дар ду намуд мегиранд: ё ба шакли андози оброкӣ барои замини вобаста, ё ба шакли чамъоварии ғалла аз ҳосил. Дар шакли аввал барои замин аст ва барои дувум барои маҳсули замин.

Ба ғайр аз закот ва хироч инчунин андозҳои асосӣ дар ҳудуди хонигарии Бухоро бисёр андозҳои дигар низ таъин шудаанд, ки на дар шариат ва на дар ягон фармоишоти хаттии мусулмонон номбар нашудаанд. Қорӣ намудани ин ё он андози дигар қисман аз талаботи иқтисодии мамлакат вобаста бошад, қисман танҳо аз раъи амир вобаста буд.

§3. Хусусиятҳои ташкили андозҷамъкунӣ

Ҳангоми ташкили округи Зарафшон, бо назардошти осонии рӯёндани андози замин он ба туманҳо тақсим карда шуд, ки миқдорашон ба ҳокимияти даврони Бухоро мувофиқ меомад. Туманҳо ба участкаҳо ҷудо карда шуда, *амлоқдорӣ* номида мешуданд. Дар ҳар як амлоқдорӣ гузоштани як нафар ҷамъоварандаи махсуси андозҳо, аз ҳисоби аҳолии маҳаллӣ дар назар дошта шуда буд. Ин ҷамъоваранда, ки дар замони Бухоро саркор номида мешуд, дар он давра *амлоқдор* ном гирифт.

Аз ин бармеояд, ки барои ҷамъоварии андоз ҳамон воҳидҳои хоҷагӣ, ки дар кишвар мавҷуд буданд, боқӣ монданд. Илова бар ин, ҷамъоварандагони махсуси собиқ низ нигоҳ дошта шуданд. Ҳарчанд ҳангоми ин маъмурият бояд баъзе қоидаҳои қабулшудаеро, ки ҳамчун асос барои андозҳо дар он қисматҳои Осиёи Марказӣ, ки қатъӣ ба ҳайати Империя ҳамроҳ карда шудаанд, риоя мекард, аммо онҳо хусусияти муҳиму ҷиддӣ надоштанд. Он кореро, ки аз тартиби ҷамъоварии андозҳои мавҷуда то соли 1868 бармеомад, тағйир надод. Намудҳои даромадҳо бе тағйирот гузошта шуданд. Танҳо андозаи хироч тағйир дода шуд.

Ҳамин тавр, ба таври ҷиддӣ андозҳо аз деҳқонон дар ҳамон асосе буд, боқӣ монд. Чунин боварӣ аз ҳама бештар дар байни халқ ҷой гирифт. Халқ аз мафҳумҳои асрҳо таъиншуда наметавонист ҷудо шавад, аммо ин ҷо зарур набуд, ки ба наваш одат кард: ҳама чиз чун пешина боқӣ монд.

Чунин ба назар мерасад, ки ин хуб аст. Халқ бояд розӣ бошад. Ба ҷиҳатҳои муҳимми ҳаёти иқтисодии ӯ даҳлат карда нашуд.

Аммо бо шиносоии наздик бо ҳаёти иқтисодии халқ, бо урфу одат ва тартиби маҳаллии низоми ҷамъоварии андоз ба хулосае омадан мумкин аст, ки чунин низом ба дараҷаи назаррас хароҷоти кишварро нобуд мекард, зеро ба тороҷи мунтазами андозҳои давлатӣ оварда мерасонд ва дар бештари ҳолатҳо деҳқонони аз ҳама камбағалро тороҷ менамуд.

Маъмурияти округ аз соли 1869 ба андешидани чораҳои амалӣ барои таъини тартиб дар низоми андозҳо шурӯъ намуданд. Аммо ҳамаи ин чораҳо бенатиҷа буданд. Зарур буд, ки тамоми низом тағйир дода шавад. Дар охири соли 1870 сардори округ шахсан санҷиши муфассали андозҳоро дар шӯъбаи

Каттақўғон гузаронд. Муайян гардид, ки дар ин як шубба андозситонандагон дар давоми чанд моҳ пули давлатро азхуд кардаанд.

Соли 1871 дар қисмати бештари Самарқанд низ чунин санчиш гузаронда шуд. Ошкор гардид, ки андозситонандагон ба ғоида худ маблағи давлатиро нигоҳ доштаанд.

Ин далелест, ки ба норасоӣҳои пурраи андоз ишора мекунад. Таҳқиқи низоми ҷамъовариҳо сабабҳои ба ин натиҷа расиданро ошкор намуд. Маълум гардид, ки дар замони ҳокимияти Бухоро низ сӯиистифода дар андоз бевосита бо ҳуди ҷамъовариҳо алоқаманд будааст. Аммо ҳокимияти маҳаллӣ ғайриихтиёр ба норасоӣҳои хеле муҳимми низоми рӯёндани андоз муросо мекард, зеро дар ҳуди ташкили ҷамъоварӣ қувваи тайёри ташкилии ҳарбӣ мавқеи асосӣ дошт. Қайд бояд кард, ки саркор ин одами ҳарбист, ки ёрдамчиёни зиёди ӯ ва котибон, саворон ва шахсони мусаллаҳ ҳамчун кадрҳои ташкилии лашкари маҳаллӣ нигоҳ дошта мешуданд.

§4. Низоми бухороии ҷамъоварии андоз.

Дар ҳар як участка (амлоқдорӣ), барои ҷамъоварии андозҳо, аз он ҷумла закот, шахси махсус, саркор таъин гардида буд.

Саркорҳо имконияти ҷисмонии идораи тартибдиҳии ҳамаи қайдҳо ва аз рӯйи онҳо ҷамъ овардани андозҳоро надоштанд. Барои иҷрои ин корҳо онҳо дар назди худ миқдори зиёди ашхосро шахсан худ интихоб карда, нигоҳ медоштанд: доруға, мирзо ва йигитҳо. Мирзоҳо ҳар як деҳқонро номнавис карда, ва аз рӯйи он ба ҳар намуи андоз қайдҳо тартиб медоданд. Ҳар як *доруға* дар ихтиёри худ як деҳқонро дошт. Бояд қайд кард, ки деҳа аз волост хурдтар аст; он аз чанд қишлоқи аз ҷиҳати иқтисодӣ ё аз ягон ҷиҳати дигар ба ҳам муносибатдошта иборат аст. Ба деҳа ҷудо намудан аз тарафи бухороӣ чорӣ гардидааст ва дар округ то соли 1872 нигоҳ дошта мешуд, то замоне, ки ҷамъиятҳои деҳотӣ ва волостҳо, дар мисоли ташкили кардани онҳо дар солҳои 1869-1870 дар вилояти Сирдарё ташкил карда шуданд. Тақсим ба деҳаҳо барои ҳадафҳои қайдкунӣ мувофиқ буд, хусусан ҳангоми мавҷудияти низоми бухороии андозҳо. Аксаран дар деҳаҳо вазифаи полис ба зиммаи *аминҳо* вогузор буд. Дар баъзе деҳаҳо вобаста ба теъдоди қишлоқҳои онҳо, миқдори деҳқонони ғаллакор, вобаста ба фароҳии майдони кишт се ва ҳатто чор доруға фаъолият мекард.

Йигитҳо ба сифати хабаррасон хизмат мекарданд.

Ҳамин тавр, дар ҳар амлоқдорӣ гурӯҳи калони комиссияи андозгундоранда фаъолият мекард, дар ин ҳол шахсони ҷавобгар дар назди маъмурият дар масъалаи ҷамъовариҳо саркорҳо буданд. Доруға, мирзо ва йигитҳо ёрдамчиёни шахсӣ буданду бас.

Саркорон ва одамонашон аз хазина ҳам дар замони Бухоро ва ҳам дар давраи дигар, ҳавасмандии муайян намедиданд.

Бо вучуди ин ҳавасмандӣ аз ҷамъоварии махсус аз деҳқонони ғаллакор иборат буд. Ин андоз *кафсан* ном дорад. Дар бораи он алоҳида маълумот хоҳем дод.

Ҳамаи ҷамъоварандагони андозҳо дар округи Зарафшон то соли 1871 ҳамасола зиёда аз 1000 нафар буданд. Илова ба ин дар андозситонӣ ба ин ё он андоза бевосита аминҳо ва оқсақолҳо (роҳбарони деҳот) ширкат меварзиданд. Ин ашхос илова ба кафсанпулӣ, ки дар он иштирок мекарданд, боз ҳавасмандии иловагӣ аз рӯи ҳисоби махсус мегирифтанд.

Чунин шумораи зиёди одамон чун андозситонанда ва бадастоварандаи воситаи зиндагӣ аз ҳисоби халқ буд. Гап дар бораи он аст, ки ин одамон чӣ тавре ки таҳқиқотҳо нишон дод, ҳарчанд аз ҳисоби ҳиссаи андозҳои давлат нигоҳдорӣ мешуданд, одат карда буданд, ки ҳар чӣ қадар бештар аз ғаллакорони бечора ситонанд, дар ин ҳолат бештар вақт одамони осудаҳолро аз ҳамаи андозҳо озод мекарданд. Албатта, дар ҳолати дувум онҳо барои худ ба ҳавасмандии иловагӣ соҳиб мешуданд. Шоҳиди он гаштем, ки шакли бухороии ташкили андозситонӣ ба ташкили қувваи ҳарбӣ баробар карда шуда буд. Ин аст, ки миқдори бештари ҷамъоварандагон барои ҳокимияти маҳаллӣ ҳатто ғоидаовар буд.

Ҳар сол дар оғози моҳи март саркорон бо мирзоҳои худ ба киштзорҳо барои тартиб додани андози ба ном «нақда», яъне қўшпулӣ ва таноппулӣ мерафтанд. Худи саркор бевосита ба тартиб додани ин қайдҳо машғул намешуд ва тамоми механизми корро ба уҳдаи мирзо вогузор мекард.

Барои ба даст овардани қайдҳои аниқ ба қўшпулӣ ва таноппулӣ бояд назораи бисёр муфасссали заминҳои таноппӣ, умуман тамоми заминҳои қўшпулӣ гирифташавандаро анҷом додан лозим буд, ки мирзоҳо ҳар дафъа онро анҷом дода наметавонистанд. Бояд қайд кард, ки миқдори умумии заминҳои обёришаванда дар ҳар амлоқдорӣ ва дар туманҳо барои давраи муайяни вақт як хел меистод. Ин миқдор мунтазам аз тарафи комиссияи махсуси *танопчиён* санчида мешуд. Ҳангоми гузарондани канали нави ба ин ё он андоза хурду калон майдоне ҳисоб карда мешуд, ки он обёрӣ мекунад. Ҳамин тавр андози қўшпулӣ агар андозаи он барои вақти маълум ба андозаи муайян кам карда нашуда бошад, тағйир намеёфт. Дар мавриди андози таноппулӣ чунин нест. Миқдор ва андозаи боғот низ, дар ҳақиқат зуд тағйир намеёфтанд, аммо андозаи майдонҳои кишти юнучқа ва дигар зироати растанигӣ, ки аз онҳо таноппулӣ гирифта мешавад, сол ба сол тағйир меёфт, гоҳо зиёд гоҳо кам мешуд. Ин ба мирзоҳо имкон медод, ки қайдҳоро аз рӯи хоҳиши худ тартиб диҳанд. Ин қайдҳо аз тарафи саркорон қариб санчида намешуд. Барои санчиш

вақт ҳам набуд: ҳамон ки ин кор ба охир расид, вақти тартиб додани қайдҳо барои хироч оғоз меёфт.

Қайдҳо барои *нақда* фавқулода мураккаб буданд. Гуфтани ҳамин далел басанда аст, ки ба он қариб ҳамаи соҳиби порчаи ночизи замини полезӣ ё боғчаи хурд ворид карда мешуд.

Қайдҳои хирочӣ ба ин шакл тартиб дода мешуд. Саркорҳо доруғаҳоро ба фаъолият даъват карда, ба онҳо супориши қатъӣ медоданд, ки назорат кунанд аҳоли маҳсулоти расидаро чамъ оварад ва дар банду дарза ва хирману ғарам нигоҳ дорад. Ин ғарамҳоро, ки ба тартиби муайян гузошта мешудаанд, то доруғаҳо бинанд. Сипас супориш дода мешуд, ки аҳоли боз ғаллаи чамъовардaro аз заминҳои худашон ба хона набаранд. Баъди азназаргузаронии ғаллаи чамъоварда ба хирманкӯбӣ иҷозат дода мешуд. Дар ин лаҳзаҳо тамоми вазифаи доруғаҳо ва умуман тамоми ҳаёти чамъоварандагони андоз аз он иборат буд, ки бо диққат назорат кунанд то ғалла на аз ғарам ва на аз ғӯшае аз хирманҳо (майдоне, ки дар он ғалла кӯфта мешавад) бурда нашавад. Маҳз ин аст қисми аз ҳама душвор ва аз ҳама чиддии вазифаи онҳо. Онҳо ба полис табдил меёфтанд ва низоми мураккаби ҷоссусиро ба вучуд меоранд. Ин аст мафҳуми асосии аз низоми андозчамъкуниҳо баромада.

Саркорон ба тафсилоти амал даҳолат намекарданд, рафти умумии корро мушоҳида мекарданд, нофаҳмиҳои байни ғаллакорон ва доруғаҳоро ҳал менамуданд.

Вақте ки маҳсулот кӯфта мешуд, доруғаҳо ҳар хирманро мушоҳида менамуданд ва ҳар ғарами ғалларо муҳр мезананд. Муҳр ба болои ғарам ва чор ғӯшаи он гузошта мешуд. Он аз порчаи гилие иборат буд, ки дар он доруғаҳо аломатҳои муайян мегузоштаанд. Аз ғарами муҳрзадашуда дар ҳақиқат бурдани ғалла душвор буд, аммо то ин амалиёт, ҳам дар замони бухороӣ ва ҳам дар дигар замонҳо миқдори зиёди ғаллаи кӯфташударо мебурданд. Дар ҳолати назорати қатъии хирман ҳам бурдани ғалла имконпазир аст, аммо гап дар бораи он аст, ки ин кор дар аксар ҳолатҳо бо иҷозати доруғаҳо анҷом дода мешуд - барои ин аз аҳоли бо ғалла ё пул ҳавасманд карда мешуданд; онҳо ҳамеша аспавор буданд ва аспони онҳо аз ҳисоби халқ сер карда мешуданд. Ин амал аз чашми саркорон пинҳон набуд, аммо онҳо ба ин аз паси панча менигаристанд, вагарна наметавонишанд шумораи даркории ёрдамчиёро чамъ оранд.

Вақте ки муҳрзании ғарамҳо ба охир мерасид, амалиёте шурӯъ мешуд, ки *бардоштани хирман* номида мешуд. Ҳангоми бардоштани хирман дар замони бухороӣ ба ҳаёти комиссия оид ба андозчамъкунӣ одамони махсус бо тарозуҳои калону ченакҳояшон ҳамроҳ карда мешуданд. Дар замони ҳокимияти русҳо чунин одамон таъин карда намешуданд.

Саркорон бо мирзоҳо ва доруғаҳо дар иштироки одамони бек, амин, оқсақол ва сокинон аз рӯйи диди ҳаҷми ғарам миқдори ғаллаеро, ки бояд ба хазина дарояд, муайян менамуданд. Агар соҳиби ғарам ба он эътироз накунад, он гоҳ он рақам ба пайгир (қайд) сабт карда мешуд. Агар миқдори ғаллаи ба андозбуда бо ягон сабаб ба ҳаҷми андози хироч мувофиқ ба назар нарасад, маълум мегардад, ки комиссия санчиши ғарамро гузаронда, баъд қисмати муайянро сабт кардааст. Дар даврони ҳокимияти Бухоро низ на ҳама вақт ва на дар ҳама ҷо тарозу ва ченакҳо мавҷуд буданд, аз ин сабаб ҳуди амалиёти бардоштани хирман на ҳама вақт тахти назорати маъмурияти олий буд. Воқеан ҳуди одмаони бек ҳам бисёр вақт саркоронро ба танг намеоварданд ва ба ивази ҳавасмандии маълуми аз саркор вобаста онҳоро ба ҳоли худ мегузоштанд, ки чӣ коре хоҳанд кунанд. Хирманбардорӣ барои ҷамъоварандагон андоз замони тиллоӣ буд. Қариб тамоми даромад аз ҷамъоварӣ аз хунари даст хангоми ин амалиёт вобаста буд. Дар бисёр ҳолатҳо кор чунин ранг мегирифт: Агар ғаллакор сарватманд аст, саркор бо ӯ дар муомила мешавад. Он қисмати ҳосил, ки бояд ба қайд ворид гардад, ба чанд қисмат ҷудо карда мешавад; ин қисматҳо насиби саркор, доруға, мизо ва одамони дигар, ки иштирокашонро саркор зарурӣ мешуморад, ҳамчунин ҳуди деҳқони ғаллакор мешуд. Баъзан ғаллакор ба хазина $\frac{1}{2}$ ҳиссаи насиби худро ба андоз месупорид, нисфи боқимондаро байни андозситонандагон тақсим мекард бо нигоҳ доштани танҳо қисми ин нисф барои худ. Баъзан қисмати калони ҷамъоварӣ ба ғаллакор мемонд, камашро андозситонандагон соҳиб мешуданд: хазина ба чизе соҳиб намешуд. Инҳо ҳешу таборон ва шиносони андозситонандагон буданд. Аз шахсони на он қадар сарватманд, аммо дороии андак намоён низ пурра ситонда намешуд. Аммо ба камбағалон раҳм набуд. Аз онҳо на танҳо пурра ба андозае, ки зарур аст, мегирифтанд, балки баъзан зиёда аз меёр меситониданд ва бештар вақт тороч менамуданд.

Чӣ тавре ки қайд намудем, барои ҷамъоварии андозҳо ба онҳо кафсан дода мешуд. Вақте хирман бардошта ва андози давлат супурда мешуд, чӣ тавре ки аз оғози кафсангирӣ аз тарафи бухороиҳои ҷорӣ шуда буд, аз ғарам ба доманашон ҳамон қадар ғалла мегирифтанд, ки мебурд.

Ба ин тартиб ҳамаи маҳсулот бо расиданашон ба қайд гирифта мешуданд. Қайдҳои хирочӣ барои ҳар маҳсулот тартиб дода мешуд, онҳо ба ду намуд тақсим мешаванд: қайдҳо барои *оқ* ва *қоқ*. Ба гурӯҳи аввал зироати барвақтӣ дохил мешуд, чун ҷав, гандум, чиғир ва кӯкнор. Ба дувум- ҷуворӣ, шолӣ ва ғайра.

Саркорон дар назди бекҳо (дар замони Бухоро) аз рӯйи ҳар деҳа ҳисобот медоданд.

Чамъоварии ғалла бо супориши махсус, аз рӯи қайдҳои тартибдодашуда гузаронда мешуд. Андоз аз тарафи оқсақолҳо, аминҳо, доруғаҳо, ҳамчунин дигар ашхоси зери назари саркор чамъ оварда, ба саркор супурда мешуд. Бисёр вақт, саркорҳо қайдҳои дугона месохтанд, як қайд, ки аз рӯи он чамъоварии воқеи анҷом ёфтааст - ба худашон меистод ва дигар, ки дар он андози камтар нишон дода шудааст - ба ҷойи таъинот пешниҳод мегардид.

Дар замони бухороӣ қисмати хироч чун маоши лашкариён ва хизматчиёни давлатӣ сарф карда мешуд.

Маъмурияти округ бо дарки он, ки низоми бухорои андозҳо қобили қабул нест, баҳори соли 1871 ба қарори мусбате оид ба тағйири куллии низоми андозситонӣ омада, дар он назорати саҳтро ҷорӣ намуд. Мақсадҳои аввалиндараҷа, ки дар назар дошта шуда буданд, аз инҳо иборат буд:

1) Роҳи барҳам задани кафсанро, ки натуравӣ гирифта мешуд, ёфта, ба ҷойи он пардохти баробари пулиро ҷорӣ намуданд.

2) Миқдори воқеии таноф ва қўши ҳар як заминдорро бояд муайян мегардид.

3) Ҳангоми тартиб додани қайдҳо маросими хирманбардориро набояд анҷом медоданд, ба ғаллакорон иҷозат медоданд, ки маҳсулоташонро бо хоҳиши худ истифода баранд, яъне онро аз саҳро ба хона баранд. Барои иҷрои ин мақсад зарур буд баҳри муайян кардани ҳосили миёнаи ҳар як зироати маҳал, ки дар шароити муайяни иқтисодӣ ба даст меояд, роҳу восита ҷустуҷӯ намоянд.

4) Дар тартиботи навазорати ҳақиқӣ он набуд, ки санҷиши тартиби китобии воридоти даромад ва ҳисоботро ба назар гирад ва ғайриқонунаш бо дида баромадани бастаи китобҳо ва ёфтани ҳуҷҷатҳои тасдиқкунанда маҳдуд намояд ва аксар вақт танҳо камбудию иштибоҳҳои ночизро пайдо намуда, назорати зинда, воқеи ва далелнок лозим буд.

Барои он ки ин шарт асосӣ иҷро шавад, қарор шуд, ки дар амлоқдорӣ аз ҳама сарватманди ғаллакорӣ мансабҳои саркор (амлоқдор), ҳамчунин доруғаҳо барҳам дода шавад. Оқсақолҳо ва аминҳо ба кори чамъоварӣ ҷалб карда шуданд ва ба доираи маълуми уҳдадорӣ соҳиб гаштанд.

Хироч

а) Асосҳои хироч чун намуди андоз

Чи тавре, ки ба мо маълум гашт, заминҳои водии Зарафшон ба намудҳои зерин ҷудо мешуданд:

- Амлоқӣ;
- Вақф;

- Милки хироч;
- Милки ушрӣ;
- Милки ҳурраи холис.

Аз заминҳои амлоқӣ хироч ба андозаи пурра гирифта мешуд. Дар замони ҳокимияти Бухоро ин андоза аз рӯйи макон гуногун буд.

Аз вақф хироч дар асоси ҳуҷҷат гирифта мешуд. Милки ҳурраи холисе, ки ба вақф табдил дода шудааст, дар чунин ҳолат наметавонист андозбандӣ шавад, зеро бе ин ҳам он аз андоз пурра озод буд. Мо аллакай шарҳ дода будем, ки баъзе вақфҳо қисмати калони ҷамъовариҳои хирочиро ухдадор буданд ба ҳазинаи давлат месупурданд. Аз вақфҳои дигар ба ҳазина нисфи андози замин ворид мешуд, нисфи боқимондаи он бошад, ба ғоидаи ҳуди муассисаҳои динию мусулмонӣ ворид мешуд.

Аз заминҳои милки хироч андози моҳона, яъне хироч ҷамъ оварда мешуд. Ин андоз чун хирочи муқаррарӣ аз заминҳои милкӣ барои ҳуқуқи истифода ва соҳибияти замин, ки моликияти давлат ҳисоб мешуданд, муқаррар карда мешуд. Хирочи аз заминҳои милки ҷамъоваришаванда ду намуд дошт, *хирочи мувазаф* - муайян ва доимӣ ва *хирочи мақосима* - аз рӯйи ҳосил ва мутаносибан ба он. Намуди аввали хироч аз замин бефарқ гирифта мешуд, яъне кишт шудааст ё на. Ин намуди хироч қариб дар тамоми бекигарии собиқи болооби Зарафшон паҳн шуда буд. Танҳо дар як бекигарии Фон он баробари хирочи мақосима қарб буд. Бештар он на аз заминҳое, ки тавассути ҷӯйборҳои аз дарёчаҳои кӯҳӣ гузарондаи деҳа обёрӣ мешуданд, балки аз заминҳое, ки бевосита аз сарчашмаҳо ва чашмаҳо об мегиранд, рӯёнда мешуд. Дар ин ҳолат, вобаста ба он аз замин андози муайян гирифта мешуд, зеро обёрии муайян ва осонро доро буд. Чунин заминҳо аз деҳа дур, дар кӯҳдоманҳо ва дараҳо ҷойгир буданд.

Хирочи мақосима дар болооби Зарафшон ба андозаи 20%-и даромаднокии умумӣ, ё 1/5 ҳиссаи ҳосил гирифта мешуд. Дар бекигарии собиқи Фалғар, Фон ва Яғноб чунин хироч на ба таври натуравӣ, балки бо пул аз рӯйи нархи маълуми ғалла гирифта мешуд. Дар бекигарии Масчо нисфи андози хирочӣ ба пул ҳисоб карда мешуд, аммо пул не, балки газвори қоғазии дурушт ё матоъ гирифта мешуд.

Таноп

Боғҳои атрофаш маҳкам, ки дар онҳо маҳсулоти полезӣ, тарбуз, харбуза кишт мешуданд ва заминҳое, ки дар он алаф (ҷуворӣ, юнучқа) кошта мешуданд, ба онҳо андози маҳсули пулии муайянкардашуда баста мешуд, ки *таноп* ном дошт. Андози таноп дар ҳама ҷо як хел набуд. Дар Самарқанд аз заминҳои наздиҳавлигӣ, ки пиёз, сабзӣ, харбуза ва тарбуз кошта мешуданд, таноп ситонда мешуд, дар ҳоле, ки дар Каттақўрғон аз сабзӣ, шалғам ва пиёз

хироч гирифта мешуд. Боғу ток, юнучқазор ҳамеша таноп баста мешуд. Бояд гуфт, ки андозаи таноп дар маҳалҳои гуногун фарқ мекард. Он ҳам аз он ки чӣ кошта шудааст ва ҳам аз мавқеи ҷуғрофӣ, ки дар он маҳал аз рӯйи бозорҳои асосӣ ҷойгир шуда буд, вобаста буд.

Қўшпулӣ

Дар охири қарни гузашта ҳокими машҳури хонигарии Бухоро *Шоҳмуродхон* (1782-1799), ки байни ўзбекҳо бо номи Бегичон маъруф буд, ба васеъ намудани шабакаи обёрии водии Зарафшон ва ба заминҳои бекорхобида ҷойгир кардани деҳқонон таваҷҷуҳи хеле зиёд равона кард.

Шоҳмуродхон аз падари худ (Дониёрбек, 1768-1782) давлати хароберо мерос гирифт. Байниҳамдигарситезҳои водии Зарафшонро беодам гардонд ва бисёр қисматҳои то он вақт коркардшавандаро ба биёбон табдил кард. Масъалаи ҷобачогузории аҳоли, хусусан дар қисмати шарқии хонигарӣ ва дар он ҷо ҷойгирондани ғаллакорон ҳокими навро зиёд машғул менамуд. Чораҳои ба ин мақсад андешидаи ў натиҷаҳои хуб ба бор оварданд. Номи Шоҳмурод байни халқ машҳур шуда, дўстдоштаи мардум гашт. Ў ба таври асоснок ба ҳисоб гирифт, ки ғаллакорӣ яке аз талаботи ҳаётии Мовароуннаҳр ба шумор меравад, чизе монанди низоми дуруст бароҳмондаи обёрии заминҳо неқӯаҳволии иқтисодии аҳолии маҳаллиро таъмин карда наметавонад. Ягон нафар аз ҳокимони Бухоро, ба ғайр аз Темурланг ва Абдуллохон то ба дараҷаи дарки талаботи умумии иқтисодии мамлакати худ нарасида буд. Дар даврони ягон ҳоким деҳқонон чунин ширкати ғаёлона ва бародарона дар корҳои обёрикунонӣ монанди замони Шоҳмурод надоштанд. То замони ў сохтмони каналҳо асосан ё бо маблағи хазина ё пули одамони алоҳида анҷом дода мешуд. Дар мавриди охирин он заминҳое, ки бо каналҳои нав кандашуда обёрӣ мешуданд, ба милки касоне, ки он обро гузарондаанд, дода мешуд. Давлат аз чунин заминҳое, ки бо ин роҳ обёрӣ мешуданд ё тамоман хирочу таноп талаб намекард, ё ин пардохтхоро ба андозаи маҳдуд мегирифт. Канали обёрии Дарғом бо тӯли 56 верст, ки 396 сол пеш аз тарафи Хоҷа Аҳрор бо иҷозати Абдулазизхон канда шуда буд, намунаи чунин таҷриба аст. Подшоҳ Хоҷа Аҳрорро ҳамчун валий эътироф карда, ҳамаи заминҳоеро, ки бо канали нав обёрӣ шуданд, ба авлодони мавсуф вақф карда дода, ба ҳар ҳол 2/3 ҳиссаи хирочро аз ин заминҳо ба ғоидаи хазина муайян намуда буд. Вақте ки канал бо супориш ва қисман маблағи хазина канда мешавад, барои ҳамаи замин, ки ин канал обёрӣ мекунад, андозҳои замин ба андозаи пурра муайян карда мешавад. Бо назардошти хеле зиёд будани корҳои васеъкунии обёрии водии Зарафшон, ки иҷрояшонро Шоҳмурод дар назар дошт, бо дарки он ки ҳукумат бе ёрии мардум онҳоро анҷом дода наметавонад, подшоҳи мазкур ин корҳоро

ба тариқи устувор ба роҳ монд ва таҷрибаи собиқи кандани каналҳоро бо ҷалби коргарони махсус аз ҳисоби деҳқонон мавриди истифода қарор дод.

Аммо пешакӣ тавассути комиссияи махсуси таноҷчиҳо (заминченкунҳо) подшоҳ қисмати шарқии давлаташро ба округҳо, округҳоро ба туманҳо ҷудо кард. Бо мақсади он ки баҳри хариди баъзе маводи барои кор зарур: ҷўб, ҳезум, қамиш ва ғайра маблағ пайдо кунанд, подшоҳ андози махсуси давлатӣ *қўшпулиро* ҷорӣ намуд. Дар замони ин подшоҳ аз ҳар қўш замин (қўш аз 48 то 50 таноҷ иборат буд) гирифтани ду танга (танга= 20 тини нуқра) бояд гирифта мешуд. Дар замони Шохмурод ин андоз тибқи таъиноти махсуси худ харҷ мешуд ва он барои васеъкунӣ ва беҳтаркунии низоми обёрӣ саҳми хуб гузошт. Мутаассифона, авлодони ин подшоҳи оқил таъиноти пардохти мазкурро тағйир доданд, ҳаҷми онро аз 5 то 9 баробар зиёд карда, аксаран чун дигар андозҳои бевоситаи замин ба ғоидаи ҳазина мерӯёнданд.

Мутаассифона, қўшпулӣ ба ҳазина ворид карда мешуд, дар ҳоле, ки дар округи Зарафшон барои корҳои обёрикунӣ қариб ягон сарчашмаи дигар мавҷуд набуд, аммо талаботи обёрӣ зиёд ва хеле муҳим ба назар мерасид.

Даромадҳое, ки тасодуфӣ номидан мумкин аст

Дар соли 1868 аз ҳудудҳои ишғолии Зарафшон илова ба андозҳое, ки тибқи лоиҳаи Низомнома дар бораи идораи вилоятҳои Генерал-губернатории Туркистон муайян шуда буд, яъне илова ба хироч, таноҷ ва закот ҳамаи андозҳои дигар, ки ба ҳукумати Бухоро пардохт мешуданд, бояд гирифта мешуданд. Дар қоидаҳои муваққатӣ дар бораи идораи округи нав танҳо номгӯи се андози зикршуда оварда шуда буд, номи андозҳои дигар зикр нашуда буд.

Соли аввали идораи округи Зарафшон нишон дод, ки ба ғайр аз хироч, таноҷ ва закот дар Бухоро бисёр намудҳои дигари андозҳо мавҷуд буданд. Ин даромадҳо *тасодуфӣ* номида шуданд, зеро онҳо гӯё тасодуфан ошкор карда шуданд.

Ба даромадҳои тасодуфӣ инҳо дохил мешуданд:

- 1) Сомонпулӣ - даромад аз хошоки гандуми хирочӣ;
- 2) Ҷўбпулӣ - андоз аз буридани ҷангал;
- 3) Ҷамъоварӣ аз осӣёб ва обҷувозҳои давлатӣ;
- 4) Иҷорапулӣ аз муассисаҳои барҳамдодаи динию мусулмони Самарқанд ва ҳамин гуна муассисаҳои Бухоро;
- 5) Маблағ аз фурӯши моли мусодирашуда, ҷарима ва ғайра;
- 6) Даромад аз мансабҳои холии назди мадрасаҳо;
- 7) Даромад аз ҳуҷраҳо (кулбаҳо)-и холӣ.

Ин намудҳои даромадро дида мебароем:

Сомонпулӣ

Дар округи Самарқанд, чӣ тавре ки маълумоти чамъоварда нишон медиҳанд, ки дар замони ҳукумати Бухоро аз ҳар батман гандуме, ки барои хироч ба қайд гирифта мешуд, ду батман хас чамъ карда мешуд. Ин хас ба навкарҳое, ки ба бекҳо ва дигар ашхоси мансабдор хизмат мекарданд, бо салоҳдиди бекҳо дода мешуд. Чамъоварии сомонпулӣ дар ҳукумати Бухоро ба андозҳои давлатӣ дохил набуд, балки ба салоҳияти амир ворид мегардид ва ӯ онро ба мадраса, масҷид тақсим мекард, ё ба таври мукофот ба ашхоси гуногуни хизматчи ё ба камбағалон медод. Бояд қайд кард, ки андози сомонпулӣ танҳо аз гандуми *тирамоҳӣ*, яъне, аз ғаллае, ки аз заминҳои ба таври сунъӣ обёришаванда ғундошта шудаанд, гирифта мешуд. Аз гандуми баҳорӣ он гирифта намешуд. Аз рӯйи маълумотҳо дар шуъбаи Каттақӯрғон сомонпулӣ на бо фармони амир, балки бо фармони бекҳо гирифта мешуд. Дар бекигарӣ, ки лашкари калон чамъ меомад, бекҳо хаспулиро ба таври асли аз гандум ва чав мегирифтанд.

Дар соли аввали идораи русҳо, азбаски ҳоло низомии андозҳо аниқ набуд, сомонпулӣ ба андозаи маҳдуд ворид гардид. Халқ ин намуди андозро пардохт мекард, аммо он ба қиссаи ашхоси гуногун, чун қозӣ, уламо, хизматгорони амлоқдорон ва ғайра дохил мешуд. Танҳо дар соли 1871 масъалаи ин намуди андоз равшан гардид ва он ба ҳазина ба андозаи пурра ворид гардид.

Чӯбпулӣ

Аз тарафи кадом амир қорӣ шудани андоз барои дарахтбурӣ номаълум аст. Дар водии Зарафшон қорӣ кардани андози мазкур норозигӣҳо ба миён овард, ки ҳафт сол давом кард. Ин андоз дар ҳақиқат қобили қабули мардум набуд. Он вазнин буд. Қоида чунин буд, ки барои ҳар дарахти дар боғ буридашуда ба ғойдаи ҳазина аз ҳашт се қиссаи қимати он рӯёнда мешуд. Агар ба назар гирем, ки аз боғот андози таноф ба андозаи аксар вақт 2 рублу 40 коп. аз як таноф замин гирифта мешуд ва ин аз як десятина замин 9 рублу 21 копейкаро ташкил медод, он гоҳ андози нав дар ҳақиқат вазнинӣ меовард. Он боз аз он ҷиҳат ғайриодилона буд, ки аз дарахтоне гирифта мешуд, ки бо кӯшиши худӣ одамон сабзонида шуда буданд.

Фикр кардан мумкин аст, ки чӯбпулӣ на бо мақсади ба даст овардани сарчашмаи иловагии даромади ҳазина муайян карда шудааст, балки бо мақсади ягонаи пешгирии решақан кардани дарахтон, ҳамчун зарурати некуаҳволии иқтисодии кишвар таъин гардидааст. Дар ҳақиқат баъди омадани русҳо ба кишвар ин андоз зарурати бештар пайдо кард, зеро сохтмонҳои бешумори ғосибони навбатӣ маводи зиёди сохтмониро талаб мекард ва ин ба тамоми нест кардани боғҳо метавонист оварда расонад. Дар 2 соли аввали истиқомати русҳо дар Самарқанд канораҳои ин шаҳр ба таври хеле бераҳмона

аз дарахт холӣ карда шуданд. Сардори округ буридани дарахтонро дар шаҳр манъ намуд. Чорабиниҳои мазкур барои бисёриҳо саҳт ва ҳатто ноҳақ дар мавриди ҳуқуқи моликияти шахсӣ намоёнд ҳам, мо тасдиқ мекунем, ки он дар мавриди санитарӣ барои шаҳр аҳамияти калон дошт. Дуруст аст, ки ин манъкуниҳо ба буриши майдонҳои яклухти дарахтон дахл дошт, дарахтони алоҳида бошанд, бо рӯёндани ҷӯбпулӣ бурида мешуданд. Сарватмандоне, ки боғҳоро барои сохтмонҳои гуногун ё таъмини лазаретҳо бо ҳезум меҳариданд, бешубҳа, аз ҳама бештар ин чораро қабул надоштанд, аммо ҳақиқат чунон талаб мекард, ки ба ин одамон нест кардани бешазоронро роҳ набояд дод. Гоҳо дида мешуд, ки чунин одамон дарахтони сафедор - ягона маводи сохтмониро барои ҳезум мебуриданд. Касе, ки дар ҳавзаҳои Осиёи Марказӣ гашта бошад, чунин эҳтиёткориро нисбат ба дарахтон дуруст арзёбӣ карда метавонад.

Ҷӯбпулӣ аз соли 1868 ҷамъ карда мешуд, аммо дар он сол асосан ба моликияти ҷамъоварандагон нигоҳ дошта мешуд. Чунин ҳолат барои он ба амал меомад, ки назаорати ин андоз тамоман ғайриимкон буд. Аммо халқ пардохт менамуд.

Ҷамъовариҳо аз осиеб ва обҷувозҳои давлатӣ

Осиеб ё обҷувозҳое, ки бо маблағи ҳазина сохта шудаанд ва бо оби давлатӣ кор менамуданд, ба иҷора бо маблағи муайян дода мешуданд. Умуман дар кишвари Туркистон чунин иншоот дар ҳама ҷо дида мешуд ва даромади он аз рӯйи адолат бояд моддаи махсуси obroкиро ташкил медод.

Осиеб ва обҷувозҳои бо маблағи ашхоси инфиродӣ сохташуда, аммо дар замини давлат амлоқӣ шуморида мешуданд ва аз он бояд андози махсус гирифта мешуд. Чунин иншооте, ки бо маблағи шахсӣ сохта шуда буд, аммо дар оби гузарондаи ҳазина милқӣ доништа мешуд ва аз онҳо низ андоз ситонда мешуд.

Андоз баробари қувваи кори осиеб ё обҷувоз, ки бо миқдори санги осиеб чен карда мешавад, гирифта мешуд.

Иҷора аз сарой ва дӯконҳои давлатӣ

Бо забти округи Зарафшон ва бо барҳамдиҳии идораи бекигариҳо ба русҳо мероси хеле зиёди моликияти давлатӣ боқӣ монд, ки дар вақтҳои аввали идоракунӣ аз маъмурият пинҳон дошта мешуд. Даромади онҳо ба ғайри андозҷамъкунандагон ва полиси маҳаллӣ, қурбошиҳо, аминҳо ва оқсаққолҳо мерафт. Дар соли 1871 як қатори моликияти давлатӣ ошкор карда шуд. Ҳамин тавр, дар шаҳрҳои Панҷакент ва Ургут дӯконҳое ошкор шуданд, ки барои соли 1871 аз иҷораи онҳо дар Панҷакент 360 рубл, Ургут 1600 рубл ҷамъ оварда шуданд. Илова ба ин, дар ҳамон сол барои иҷораи дӯконҳои давлатии шаҳри Самарқанд 80 рубл ва саройҳо 250 рубл ворид гардид.

Даромад аз ҳисоби мансабҳои холи мадраса

Баъзе макотиби олии Самарқанд (мадрасаҳо) ҳангоми эълони мансабҳои холи, ки ҳавасмандии махсус ва муайянро тибқи вақфнома аз андозҳои вақфӣ бояд доро мебуд, ба ин мансабҳо ашхоси навро интихоб накарда, маоши ба ин мақсад таъиншударо барои корҳои дигар масраф мекарданд ва аксар вақт хизматгори мактабҳо ин маблағро байни худ тақсим мекарданд. Ҳуҷҷатҳои вақф дар тақсими даромади вақфӣ бисёр дақиқкоранд ва ба худсарии мутавалиҳо роҳ намедоданд. Аммо ин мутавалиҳо бо ҳар роҳ фақат дар бораи манфиати шахсии худ фикр мекарданд. Ҳуҷҷатҳои вақф муайян менамуд, ки чанд фоизи даромад барои таъмири иморат бояд масраф шавад. Аммо иморат ё сарсарӣ таъмир мегашт ё умуман таъмир карда намешуд. Иморатҳои олидарачаи Темурланг, Улуғбек ва хонҳои дигари Бухоро, ки Самарқанд бо онҳо ифтихор карда метавонист, ба харобӣ рӯй овардаанд. Ҳатто мақбараи Темур, ки Осиёи Марказӣ аз ӯ бисёр қарздор буд, ҳангоми ишғоли Самарқанд холи хароб дошт. Аз ҳисоби ҳазина мақбараи Темур дар соли 1870 таъмир карда шуд.

Бо мақсади маҳдуд кардани худсариҳои мутавалиҳо дар округ фармоиш дода шуд, ки маблағе, ки ба таъиноти ҳақиқии худ масраф карда намешавад, бояд ба даромади ҳазина ворид карда мешуд.

Даромад аз ҳуҷра (кулба)-ҳои холии мадрасаҳо

Баробари ин, дар ин бора фармоиш баромад, ки таъминоти барои муҳассилини мадрасаҳо ҷудошуда дар ҳолати пур нашудани он аз рӯйи миқдори воқеии он ҷудо карда шавад, бақияи он бошад, ба ҳазина баргардонда шавад. Бояд қайд кард, ки бо ишғоли округи Зарафшон аз тарафи русҳо аҳоли дар бораи маълумоти динӣ он қадар андеша намекардагӣ шуд, зеро хуб мефаҳмиданд, ки одамонро аз рӯйи донишҳои диниашон ба табақа ҷудо менамоянд. Бо дарки ин бисёр донишҷӯёни мадрасаҳо омӯзиши Қуръон ва дигар донишҳои мусулмониро бас карданд ва ба корҳои нисбатан манфиатнок, тичорат машғул шуданд, аммо дар як вақт ҳуҷраи худро дар мадраса нигоҳ доштанд. Ҳамин тавр, онҳо ба ҳар ҳол дар мадраса ҳисоб мешуданд ва аз он ҷо ҳаққи худро тибқи ҳуҷҷатҳои вақф мегирифтанд. Фармоиши дар боло зикршуда, ин усули хароҷоти даромади вақфро манъ кард.

§5. Андози закот дар нимаи дуюми асри XIX

Мувофиқи маънидод ва фаҳмиши донишҳои исломӣ дар он давраҳо «Закот ин андозе буд, ки ҳар як мусулмон барои бурдани ҷанг бар зидди номусулмонон, барои дастгирии Ислом ва камбағалон ва бенавоён бояд месупурид. Закот аз ҳама гуна моликияти нав бадастоварда, ба миқдори муайян, маҳз аз тилло ва нуқра, аз ғалладонагӣҳо, аз мева, аз чорво пардохт

мешуд»²⁴. Андозаи андози закот тибқи 2½%-и арзиши ашёи андозбандишаванда, яъне, ба андозаи 1/40- и арзиш муайян карда шуда буд.

Дар хонигарии Бухоро чамъоварии закот дар дасти се нафар буд. Шахси асосӣ, яъне роҳбари ҳама кори закот қушбегӣ буд. Ду нафар шахси дигар андозчамъкунандагон дар ду қисмати хонигарӣ - ғарбӣ ва шарқӣ буданд. Закотчиини ин қисмати хонигарӣ барои будубоши худ шаҳри Хатирчиро интихоб карда буд. Ба қисмати шарқии хонигарӣ дохил мекарданд: Самарқанд, Ургут, Панҷакент, Чалак, Қиззах ва Ўротеппа. Закотчӣ дар шаҳри Самарқанд зиндагӣ мекард.

Дар назди ҳар ду закотчиини мазкур, ҳам бевосита дар наздашон ҳам дар маҳалҳои нисбатан сараҳолӣ шахсони махсуси боваринок меистоданд. Закотчиини Хатирчӣ 10 нафар одами боваринок дошт. Дар Кармина ва Каттакӯрғон як нафарӣ шахсони боваринок ба таври доимӣ зиндагӣ мекарданд,

Ба чамъкунандагони закот аз ҳазина маош дода намешуд. Ҳукуки ғундоштанро закотчӣ гӯё ба тариқи ичора (танҳо) соҳиб мешуд, бо қушбегӣ дар бораи он маблағе байъ мекарданд, ки бояд ба ҳазинаи амир ворид созанд.

Маблағи шартномавино пардохта, боқимондари закотчӣ барои эҳтиёҷоти одамонаш ва ҳудаш сарф мекард. Бисёр вақт ҳодисаҳои мешуданд, ки чамъоварандагони ин андоз маблағи байъшударо пардохта, бо фармони қушбегӣ сар то по луч карда мешуданд. Ин махсусан ҳамоно вақт рӯй мебуд, ки дар бораи аз ҳисоби закот бой шудани ягон закотчӣ овоза паҳн шавад. Умуман, тамоми низоми ҳукумати Бухоро чунин сохта шуда буд. Ҳукумати Бухоро тавони дар чамъоварии андоз тартиботи дурустро ҷорӣ карда натавониста, ҳамеша ба чамъоварандагон бо шубҳа менигарист. Шубҳаи камтарин дар бораи нодурустии чамъовариҳо, ки бештар ба тухмат ва барқасд асоснок мегашт, басанда буд, ки андозчамъоварандаро аз ҳам чиз маҳрум намуда, то ба гадоӣ расонад. На танҳо чамъоварандагони оддӣ ба чунин ҷазоҳои дар ҳақиқат золимона рӯ ба рӯ мегаштанд, балки мансабдорони калони хонигариро низ аз ин тақдир ҷойи гурез набуд, агар бо сабабе қаҳри ҳокими Бухоро ё қушбегии ӯро оранд. Ҳатто ҳуди қушбегӣ дар амон набуд.

Корвонҳои аз Тошканд ё Ҳуканд ба Бухоро тавассути Қиззах раванда аз тарафи закотчиёни маҳаллии Қиззах тафтиш карда мешуданд ва соҳиби маълумотномае мешуданд. Бо пешниҳоди маълумотномаи мазкур ва баъди санҷиши навбатӣ аз онҳо закот рӯёнда мешуд. Андозситонии мазкур бо назорати бевоситаи қушбегӣ анҷом мепазируфт. Корвонҳое, ки тавассути Қиззах мегузаштанд, аммо на ба Бухоро, балки ба ягон нуқтаи дигари водии

²⁴ Барон Торнау. Мусулманское право. Саҳ. 106-107.

Зарафшон равон мешуданд, дар Ҷиззах тафтиш карда, аз онҳо закот рӯёнда мешуд. Ба қавли аҳолии маҳаллӣ баъзан корвонҳои ба Самарқанд ва Харирҷӣ даромада, дар Ҷиззах танҳо тафтиш шуда буданд, закоташонро баъди ба шаҳрҳои зикршуда даромадан месупурданд.

Корвонҳои аз Бухоро ба Тошканд ё Хуканд раванда закоташонро ба таври гуногун месупурданд, ки аз хости қўшбегӣ вобаста буд: ё дар худӣ Бухоро, ё дар Самарқанд (агар корвон тавассути ин шаҳр гузарад), вагарна дар Ҷиззах гирифта мешуд.

Ҳангоми тафтиш молҳо ҷудо карда мешуданд ва онҳоро мешумурданд. Ин амалиётро ё худӣ закотчӣ, ё саройбонҳо (соҳибони саройҳо), ё хизматгузори саройҳо ба ҷо меоварданд. Дар як вақт онҳо арзёбӣ мешуданд.

Илова ба закоти мол дар Бухоро аз тоҷирони сарватманд закоти солана гирифта мешуд. Сипас, аз рамаи ғўсфандон, савоим-закот ва закоти бозор гирифта мешуд. Дар бораи ин намуди закотҳо ҳангоми баррасии закоти округи Зарафшон маълумот медиҳем.

Дар округи Зарафшон панҷ намуди закот ҷорӣ буд.

- 1) Закот аз сармояи тиҷоратӣ, закоти дохилӣ;
- 2) Аз корвонҳо - закоти хориҷа;
- 3) Аз рамаи ғўсфандон;
- 4) Савоим-закот;
- 5) Закоти бозор.

Закот аз сармояи тиҷоратӣ

Закот аз сармояи тиҷоратӣ дар округ аз соли 1870 ҷорӣ гашт.

Закот аз корвонҳо

Барои ситондани закоти молҳои аз минтақаҳои ҳамсояи мустақили осӣёи соли 1868 дар Самарқанд закотчи маҳаллӣ таъсис дода шуд. Аксарияти корвонҳои аз Бухоро ба Тошканд ва Хуканд ҳаракаткунанда аз роҳи шимоли водии Зарафшон истифода мекарданд. Назоратро бояд аз он тараф ба роҳ монда мешуд.

Дар шаҳри Каттақўрғон одами маҳаллие гузошта шуда буд, ки ба хизматчи Тосмачӣ итоат мекард. Ӯ ҳуқуқи закотситонӣ надошт, фақат корвонро тафтиш мекард ва рӯйхат мекард. Агар корвон барои савдо ба худӣ Каттақўрғон ва атрофи он омада бошад, бор арзёбӣ шуда, боҷаш ситонда мешуд. Вагарна он баъди омадан ба ш.Самарқанд баҳогузорӣ ва пардохт мешуд ва дар ин маврид миқдори мол бо нишондоди дар Каттақўрғон кардашуда муқоиса карда мешуд. Тамоми моли тавассути Тосмачӣ убурун, новобаста ба он ки ба худӣ округи Зарафшон меомаданд ё ба беруни он мерафтанд, закотбандӣ мешуданд. Қоғазии маълумоти дар Тосмачӣ

ба дасти савдогар додашуда шаҳодатномаи ӯ барои пардохти андоз буд. Чунин маълумотномаи закотчии Самарқанд барои гузаштан тавассути Ҷиззах ва шаҳрҳои дигар роҳ мекушод.

Закот аз рамаи гӯсфандон

Аз миёнаҳои моҳи март то миёнаҳои моҳи май ҳамасола рамаҳои гӯсфандонро дар кӯҳҳои Ургут ва тавассути кӯҳҳои болооби Зарафшон ва шохобҳои Ому ба бозорҳои Хулм ва ҷойҳои дигар меронанд. Тамоми фаслҳои тобистон ва тирамоҳ ин рамаҳо дар кӯҳҳое, ки сералафанд, мечариданд. Зимистон ба кӯҳҳо ва волиҳои Омуи боло савдогарони Бухоро ва ҷойҳои дигар хонигарӣ меомаданд.

Рамаҳо ба ҳисоби миёна ҳар кадом то 6 ҳазор сар доштанд. Закот аз онҳо ба андозаи $1/40$ ҳисса гирифта мешуд. Ҳамин тавр, аз ҳар як рамаи дорои 6000 сар 150 гӯсфанд гирифта мешуд. Закот на ба таври натуралӣ, балки бо пул, бо нархи пешакӣ муайяншудаи гӯсфанд низ гирифта мешуд.

Савоим-закот

Савоим –закот ин чамъоварӣ аз гӯсфанд, буз ва шутури аҳоли мебошад. Ин қариб ҳамон шакли чамъоварӣ аз сармоя аст. Онро ба закоти дохила ворид кардан мумкин аст, дар ҳоле ки закоти рамаи гӯсфандон ба хориҷа дохил мешавад. Савоим-закот аз 28 июни соли 1868 то соли 1870 якҷоя бо закоти рамаҳо ворид шуда буд.

Аз он ҷумла дорандагони гӯсфандон, буз ва шутур, ки аз онҳо андоз гирифта мешуд, бояд истиқоматкунандаи доимии округ мебуданд, зиндагии доимӣ медоштанд, аз ин рӯ, ин кор ба ду қисмат ҷудо мешуд. Комиссия уҳдадор буд рамаро гашта қайдҳо тартиб меод, ки ба он номи ҳар як дорандаи 40 гӯсфанд ва зиёда аз он ва ҳамин миқдор буз, навишта мешуд. Бо анҷоми ин қайдҳо чамъоварии худӣ закот мумкин буд, дар ҳар замони давоми сол андоз ғундошта шавад.

Закоти бозор

Дар замони ҳокимияти Бухоро закоти бозориро ҳамон як закотчиён, ки онро ба роҳ мемонданд, чамъ меоварданд. Аз рӯйи шарият закоти мазкур аз он таърифоварандагони бозор (бозорчиён) гирифта мешуд, ки на наздик аз 96 верст (12 тош) барои савдо кардан омадаанд.

Ҳамин тавр, дар замони ҳокимияти амирони Бухоро закоти бозор чун дигар намудҳои закот ба хазинаи амир ворид мешуд.

Бо ишғол шудани округи Зарафшон закоти бозор аҳамияти худро ҳамчун андози давлатӣ аз даст дод. Закот ба ғайри ҳамон шаҳр ва маконе, ки чамъ оварда мешуд, дохил мешуд.

Боч

Боч чамъоварӣ аз корвонҳоест, ки аз хориҷа меомаданд. Аз ҳар як шутур ё аробаи бордор 20 копееки нуқра гирифта мешуд. Андози мазкур дар шарият нест. Онро яке аз амирони Бухоро таъин карда буд, аммо аз тарафи падари Насруллоҳ аз байн бардошта шуда буд. Амири вақт Музаффариддин бочро аз нав барқарор кард, аммо танҳо баъзе моддаҳояшро. Андози мазкурро ба ихтиёри кӯшбегӣ мегузошт ва аз тарафи закотӣ ситонда мешуд. Аз ин маблағ бо дастури кӯшбегӣ ҳавасмандгардонии назоратчиёни назди закот-саройҳо таъмин мегашт.

Отхонапулӣ

Отхонапулӣ чамъовариест, ки аз шутур ва аробаҳои ба закот-саройи Самарқанд барои тафтиши молҳо воридгашта гирифта мешуд. Аз ҳар як шутур ё асп бояд 15 копейки нуқра гирифта мешуд. Ин чамъоварӣ аз соли 1870 сар карда дар Самарқанд гирифта мешуд. Дар закотсаройи шуъбаи Каттакӯргон отхонапулӣ набояд гирифта мешуд. Дар даврони бухороӣ дар ин қисмати водии Зарафшон, ки аз тарафи русҳо ишғол шуда буд, ин чамъоварӣ танҳо дар закотсаройи Самарқанд гирифта мешуд, зеро ба ғайр аз он дигар закотсарой набуд.

Лакота

Бо ин ном дар округи Зарафшон даромади махсуси ҳазина номида шудааст, ки аз фурӯши анҷом ва моли ёфтшуда, агар дар давоми вақти муайян соҳибонашон пайдо нашаванд, ба даст меомад. Дар мусулмонӣ *лакота* умуман ба даст овардани моликиятро мефаҳмонад.

Барои он ки дар бораи лакота, ба он шакле, ки дар мамлакатҳои исломӣ ба кор меравад, фаҳмиши равшан ҳосил шавад, аз мақолаи Арандаренко «Юридическая оценка русского и мусульманского законоположения о находки и пригильном скоте (лёкота)»²⁵ иқтибос меорем:

«Дарёфткунандаи ашё, пул ё ҳайвоноти хонагӣ²⁶ уҳдадор аст дар бораи он ба аҳолии маҳаллӣ ё хона ба хона, ё дар бозор, ё дар масҷид, аломатҳои чизи бозёфтшударо ёдовар нашуда эълон кунад, баъдан, дар бораи бозёфт қозиро хабардор кунад, агар шахси чизи ёфтшуда одами бавиҷдон аст. Қозӣ оид ба бозёфт вобаста ба арзиши он ба таври гуногун рафтор мекунад: ашёи вайроншаванда, ҳамчунин ҳайвоноти хонагӣ, агар он дар он вақт арзиш дошта бошад, мумкин аст дар бозор фурӯхта шаванд, чорвои корӣ бошад, ё ба истифодабарӣ (ичора) барои баровардани хароҷоти хӯрокаш дода мешавад, ё барои нигоҳдорӣ ба зиммаи шахси онро ёфта вогузор мешавад. Мӯҳлати омада гирифтани лакота аз тарафи соҳиби он чунин муайян карда шудааст: барои

²⁵ Нигаред: *Туркестанские ведомости*, №20, 1873.

²⁶ Қайдҳои мазкур аз тарафи муаллифи мақола аз китоби «Ҷоми рамӯз» гирифта шудааст, ки ба қавли муаллиф барои аксари қозӣён ба роҳбарӣ гирифта мешавад.

бозёфти арзишаш 3 коп. - як рӯз, 20 коп. - се рӯз, арзишаш то 2 рубл - даҳ рӯз, то 40 рубл - як моҳ; зиёда аз 40 рубл - як сол муайян шудааст. Дар муҳлатҳои мазкур одами бозёфткард ё касе, ки кори мазкурро қозӣ ба ӯ супрудааст, дар бозор сокинонро огоҳ мекунад: дар бораи бозёфтҳои калон бояд ҳар ҳафта, дар бораи чизҳои хурд бошад, аз рӯйи дархости қозӣ эълон мекунад. Воқеан, «Ҷоми рамуз» тартиби дигари эълон дар бораи бозёфтҳои арзишашон зиёда аз 40 рублро низ имконпазир донистааст, яъне, дар моҳ як бор ё ҳатто дар ним сол як маротиба. Агар соҳиби ашё дар муҳлатҳои зикршуда ҳозир нашавад, чизи ёфтшуда фурӯхта шуда, пул ба ҳазина ворид карда мешавад, ки он маблағи мазкурро (дар китоби «Наводир») пурра ба манфиати фақирон истифода мебарад. Бозёфткунада на аз соҳиби он, на аз ҳазина мукофот намегирад, ба ӯ танҳо хароҷоти барои хӯроки чорво сарфшуда баргардонда мешавад. Нафаре, ки ба пинҳон кардани анҷоми ёфтшуда муттаҳам мешавад, ё худ чизи ёфтаашро ба соҳибаш бармегардонад, ё арзиши он чизу молро бо қимати бозорӣ, аммо ба ҷавобгариҳои шахс гирифта намешавад. Чекҳои ёфтшуда ($\frac{1}{3,2}$ коп.), мева, нон, ғалла ба миқдори на зиёда аз як фунт мумкин аст барои истифодаи шахс ба кор бурда шавад».

Дар даврони бухороӣ чунин қонунҳо бо аниқияте, ки ҳар гуна қоидаҳои дигар иҷро мешуданд, риоя мегардиданд; қисми лакота чун пинҳонкунии даромадҳои дигари ҳазина аз тарафи қозиён ва ашхоси дигар пинҳон карда мешуданд.

Аз соли 1868 то соли 1871 дар округи Зарафшон лакота аз ҷониби маъмурият назорат намегашт. Соли 1871 дар ин бора маълумот ҷамъ карда шуд ва қозиёнро вазифадор карданд, ки пули аз фурӯши амволи ёфташударо ба ҳазина пешниҳод кунанд. Барои ин ба қозиён китоби махсус дода шуд.

Андозҳои дигари давлатӣ

Илова ба андозҳои зикршуда, ки ба истиснои закоти бозор, ба ҳазинаи округи Зарафшон ворид мегаштанд, андозҳои зерин низ дохил мешуданд: почта, аксиз, тиҷорат, рамз, шиноснома, додани роҳномаҳои хусусӣ ва баъзе андозҳои дигар. Воқеан, ба онҳо бояд дар соли 1873 даромад аз майдони пахтаи намунавӣ, ки дар давоми соли 1872 дар Самарқанд кушода шуд, илова карда шуда буд.

Андози умумидавлатӣ (земский)

Ҳангоми ишғоли қисмати шарқии водии Зарафшон дар соли 1868 андоз барои талаботи умумидавлатӣ (земский) умуман ҷорӣ нашуда буд. Аммо ба зудӣ маълум гардид, ки ҷӣ тавре ки пешбинӣ кардан мумкин буд, талаботи умумидавлатию хоҷагӣ мавҷуданд, ки барои таъминашон маблағҳои махсус лозим аст. Ҳангоми тасвири ҷӯйборҳо, ки онҳо қисматҳои аз ҳама сераҳолии

округро дар тамоми самтҳо бурида мегузарштанд, роҳҳо - пайвандгарони нуқтаҳои бозорӣ аз ҷӯйборҳои сершумор, ки болояшон пулҳо сохат шудаанд, убур мекунамуданд. Илова ба талаботи нигоҳдории роҳҳои алоқа боз чизҳои дигаре буданд, ки хароҷоти зиёдро металабиданд. Худи низоми обёрикунӣ низ эҳтиёҷманди нигоҳубини доимӣ дошт.

Дар соли 1869 дар охири сол, аз аз ҳар як хонаи округи Зарафшон рӯёндани андоз ба маблағи бисту панҷ копеек муайян карда шуд. Андози мазкур дар аввал пурра барои хароҷоти таъмири роҳу пулҳо таъин гардида буд, сипас, барои таъмини эҳтиёҷоти дигари умумидавлатию хоҷагӣ ҳам сарф мешудагӣ шуд. Онро аз 1 январи соли 1870 ба ҷамъкунӣ сар карданд.

Дар соли 1872 талаботи умумидавлатию хоҷагӣ ба шакли зерин ифода ёфта буд:

- 1) Хароҷот барои таъмири роҳу пулҳо;
- 2) Хароҷот барои нигоҳдорӣ ва интиқоли маҳбусон;
- 3) Барои нигоҳдории убур аз дарёи Зарафшон;
- 4) Барои иҷрои расмгирии зарурӣ барои қорҳои умумидавлатӣ (земский);
- 5) Барои иҷораи бино баҳри судяҳои шуъбаи Самарқанд;
- 6) Барои таъмири баъзе биноҳо.

Миробмонӣ

Мироб дар тарҷумаи таҳтуллафз сарвар, сардори об аст, аммо *Миробмонӣ* - андозест аз майдонҳои обшор, ки ба мироб барои заҳмати ӯ барои назорат аз болои обёрӣ, яъне барои ислоҳи нигоҳдории ҷӯйборҳо ва дурустии тақсими об ба майдонҳо дода мешавад, шарҳ дода мешавад.

Андози мазкур пурра дорои хусусияти умумидавлатӣ дошт. Аҳолии маҳаллӣ аз рӯйи одат миробро худашон интихоб менамуданд ва дар бораи ҳаққи ӯ худ ба сари маслиҳат меомаданд. Аммо ин анъана на ҳама вақт дар водӣ ҷиддӣ риоя мешуд. Дар даврони ҳукмронии бухороӣҳо бекҳо, аксар вақт худи амлоқдорҳо аз ҳисоби одамони худ миробро таъин мекарданд, ҳамин тавр онҳоро бо қору маош таъмин менамуданд. Дар чунин ҳолатҳо андози Миробмонӣ ба бек ё амлоқдор мегузашт ва ба андозҳои дигари давлатӣ баробар мегашт.

Боби 11. АНДОЗБАНДӢ ДАР ИТТИҲОДИ ҶУМҲУРИҲОИ ШӢРАВИИ СОТСИАЛИСТӢ ДАР СОЛҲОИ 1922-1965

§1. Андозҳо ва пардохтҳои ИҶШС дар давраи аз соли 1922 то 1930

Омӯзиши масъалаи “Андозҳо ва пардохтҳо дар ИҶШС” дар айни замон хеле муҳим аст. Омӯзиши он ба мо имкон медҳад, ки дар асоси таҳлили низоми андози солҳои 1922-1991 хулоса барорем, ки дар он низом чӣ гуна камбудиро содир шудаанд, чиро бояд тағир дод ва чӣ воқеан қобили қабул асту, онро дар амал татбиқ кардан мумкин аст. Ба ибораи дигар, омӯхтани таърихи андозҳо барои таҳияи низоми самарабахши андоз дар давраҳои минбаъда ба назар гирифтани камбудиро ва таҷрибаи мусбии солҳои гузашта зарур мебошад.

Оғози ин давра бо ҷорӣ шудани сиёсати нави иқтисодӣ алоқаманд аст, ки онро В.И. Ленин таҳия намуда буд. Гузариш ба сиёсати нави иқтисодӣ боиси таҳаввулоти низоми андоз низ гардид. Хусусияти хоси низоми андози давраи сиёсати нави иқтисодӣ гуногунии андозҳою пардохтҳо ва андозбандии сершумори гардиши тичоративу саноатӣ буд. Низоми андозҳо ва пардохтҳои дар назди сиёсати нави иқтисодӣ аз намудҳои зерин иборат буд:

1. Андозҳои мустақим, ки сарчашмаи асосии даромади давлат ба ҳисоб мерафт. Ба онҳо дохил мешуданд:

а) андози тичоратӣ, ки аз ду пардохт иборат буд: хирочи патентӣ, ки вобаста ба категорияи корхона бо меъёрҳои муқарраршуда пардохта мешуд, инчунин барои доираи минтақаҳо, ки аз ғоизи гардиши молҳо ситонида мешуд. То соли 1928 даромад аз андози савдо тақрибан $\frac{1}{3}$ тамоми даромади андозро ташкил медод.

б) андози пулии хонаводаҳо, ки навъи асосии андозбандӣ дар кишоварзӣ буд. Ҷамъоварии он соли 1923 бо ҷорӣ кардани андози кишоварзӣ қатъ карда шуд.

в) андози ягонаи табиӣ, ки як намуди андозбандии аҳолии деҳот дар давраи ҷанги шаҳрвандӣ буд.

г) андоз аз даромад ва амвол, ки ҳамчун андози мустақим аз даромад ва амволи шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ ситонида мешуд.

д) андози яқвақтаи умумии шаҳрвандӣ, ки барои равона кардани захираҳои иловагии молиявӣ, барои кӯмак ба гуруснагон, мубориза бо эпидемия ва беҳтар кардани сатҳи зиндагии кӯдаконе, ки аз ҷониби давлат дастгирӣ карда мешуданд, ҷорӣ карда шуда буд.

е) андози ҷанг аз мардони аз 21 то 40-сола, ки ба сафи Артиши Сурх даъват карда намешуданд, ситонида мешуд.

ж) андози манзил, ки аз соҳибони корхонаҳои тичорӣ ва саноатӣ, биноҳо дар шаҳрҳо ва биноҳои иҷораи берун аз шаҳр ситонида мешуд.

з) андоз аз ғоидаи барзиёд бо мақсади аз байн бурдани даромадҳои унсурҳои хусусии капиталистӣ, ки дар натиҷаи истифодаи нархҳои тахминӣ ба даст оварда мешудаанд, қорӣ карда шуда буд.

и) андоз аз амволи бо роҳи мерос ва хайрия додашуда. Он ба тамоми арзиши мерос ё ҳада бо нишондиҳандаи прогрессивии афзоянда таъин карда шуда буд, ки вобаста ба арзиши амвол аз 1 то 90% - ро ташкил меод.

к) ситонидани андози инфиродии кишоварзӣ. Ин намуди андоз аз даромаду аз тамоми манбаъҳои кишоварзӣ ва аз ҳама намудҳои даромади ғайри кишоварзӣ ситонида мешуд.

2. Дар марҳилаи сиёсати нави иқтисодӣ андозҳои ғайримустақим дар шакли аксиз аз молҳои истеъмоли ситонида мешуданд ва 11-20% тамоми даромади давлатро таъмин мекарданд. Ба андозҳои ғайримустақим дохил мешуданд:

а) андози аксизӣ аз молҳои алоҳида (шароб, гӯгирд, маҳсулоти тамоку, патронҳо, спирт, асал, намак, қанд, қавва) барои корхонаҳои истеҳсолӣ;

б) андоз аз намоиши филмҳо, ки аз андози (гардиши) умумӣ аз фурӯши чиптаҳо барои намоиши филмҳо пардохта мешуд;

3) Бочҳо ва пардохтҳо.

а) хирочи патент, яъне пардохт барои додани ҳуқуқи истисноии истифодаи ихтироъ тибқи патенти додашуда мебошад.

б) хирочи судӣ, ки пардохт барои ҳуҷҷатҳои гуногуни судӣ буд.

в) пардохти патентӣ - пардохт ба буча дар доираи андози савдо, ки аз корхонаҳои савдо ва саноатӣ ситонида мешуд, инчунин аз шаҳрвандоне, ки аз савдо даромад доштанд.

г) бо сармояи асосӣ дар шакли пардохт барои бақайдгирии ҳуҷҷатҳо ситонида мешуд.

д) ҳаққи хизматӣ - пардохти барои ҳуҷҷатҳо ва нусхаҳои ба корхонаҳои ИҚШС додашуда.

е) бочи мӯҳр аз шахсони воқеӣ ва ташкилотҳо ҳамчун пардохт барои иҷрои муомилоти шаҳрвандию додани ҳуҷҷатҳо ситонида мешуд.

Марҳилаи навбатии ислоҳоти андоз ислоҳоти андози солҳои 1930-1932 мебошад. Вазифаҳои асосии ин ислоҳоти андоз, аз байн бурдани гуногунии пардохтҳо ба бучет буданд; азнавташкилдихии шакли андози пардохтҳои корхонаҳо ва ташкилотҳои давлатию кооперативӣ ба тақсимои нақшавӣ ва тақсимои даромади миллӣ мувофиқи ҳадафҳои давлат.

Дар баҳши ҷамъиятӣ андози муомилот қорӣ карда шуда буд, ки ба ҷои он 53 намуди пардохтҳои қаблан мавҷудбударо аз ғоидаи корхонаҳои давлатӣ ва 5 намуди пардохтҳои қаблан мавҷудбударо дар бар мегирифт. Дар баҳши хусусӣ андоз аз ғаёлияти тиҷоратӣ ҳунармандӣ 32 пардохти мавҷударо

муттаҳид кард. Бекор кардани андозҳои аксизӣ ва ҷорӣ намудани андози тижоратӣ дар воқеъ низомии андозбандии ғайримустақимро мушкил кард. Хусусияти муҳими ислоҳоти андоз аз 2 сентябри соли 1930 ин муайян кардани низомии андозбандӣ байни бахшҳои ҷамъиятӣ ва хусусӣ буд. Он аз даромади аз фурӯш бо нархҳои ҷаҳана ё яклухти саноати маҳсулоти истеҳсоли худӣ, инчунин ҳангоми баровардани молҳои алоҳида бо нархҳои муайяншудаи дар дохили иттиҳодия ё корхона андоз ситонида мешуд. Сатҳи гуногуни меъёрҳо барои корхонаҳои давлатӣ ва корхонаҳои кооператсияи саноатӣ муқаррар карда шуд.

Дар ҷараёни ислоҳоти андоз, пардохтҳои нави мақсаднок ҷорӣ карда шуданд. Пардохти истисноӣ (хирочи ҷӯб) бекор карда шуд. Системаи нозироти андози вилоятӣ, ноҳиявӣ ва шаҳрӣ таъсис дода шуд.

Илова ба андозҳои дар боло зикршуда, пардохтҳои дигар низ мавҷуд буданд. Пардохтҳо аз ғоидаи ассотсиатсияҳо, корхонаҳо ва ташкилотҳои давлатӣ як шакли тақсимои ғоида дар байни корхонаҳои худмаблағгузор ва давлат буда, яке аз манбаъҳои асосии даромади буҷети давлатии ИҶШС буд. Намуди иловагии андозбандии ғайримустақим дар ИҶШС андоз аз муомилоти ғайримолӣ буд, ки гирифтани як қисми даромади пулии корхонаҳо ва ташкилотҳои давлатӣ, кооперативӣ, ҷамъиятӣ аз пешниҳоди хизматҳо ва корҳои ғайри молӣ ба ҳисоб мерафт.

Ба андозҳое, ки аз бахши хусусӣ ситонида мешуданд, инҳо дохил буданд:

а) андози ғайримустақими савдо;

б) андозҳое, ки аз даромад ситонида мешуд, яъне андози даромад аз шахсони воқеӣ, андози кишоварзӣ, андоз аз ғоида ва ғ;

в) андозҳои амвол - андоз аз биноҳо (он аз биноҳои истиқоматӣ, заводҳо, анборҳо ва ҳама гуна биноҳо ва иншоот ситонида мешуд), иҷораи замин (ин андоз аз қитъаҳои замини обод ва нообод ситонида мешуд, агар барои инҳо иҷора ситонида нашавад) ва ғайра;

Системаи пардохтҳо ва бочҳо дар марҳилаи таҳлилшаванда аз инҳо иборат буд: бочи ягонаи давлатӣ, бочи гумрукӣ, пардохт аз бор, хирочи яқвақта дар бозорҳои колхозӣ, боч барои гирифтани шиноснома, бақайдгирӣ, курорт, чипта, моҳидорӣ, об, пардохтҳои консулӣ.

Ҳамин тариқ, тағирот ба тамоми соҳаҳои сохтори давлатӣ, аз ҷумла ба системаи андоз, ки ислоҳоти ҳамаҷонибаи он ба андешаи мо дар солҳои амалишавии сиёсати нави иқтисодӣ оғоз ёфт, таъсир расонд.

§2. Ислоҳоти андозҳо ва пардохтҳо дар давраи Ҷанги Бузург Ватанӣ ва баъд аз он (то соли 1965)

Дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ корхонаҳое, ки пеш аз оғози ҷанг бунёд гардида буданд, ғайриқарорӣ ба монанди қаблӣ идома дода, пардохт ва андозҳои мавҷударо месупориданд, аммо талаботҳои иловагии буҷет аз ҳисоби як қатор андозҳо ва пардохтҳои нав аз аҳоли ва баланд намудани меъёри онҳо амалӣ мегардид.

Ҳамчун андози ғайриқарорӣ дар давраи ҷанг, андоз аз муҷарафҳо, шахрвандони танҳо ва оилаи хурд қарорӣ карда шуд, ки бо мақсади ҷалби маблағҳо аз шахрвандони бефарзанд барои хароҷоти давлатӣ оиди таҳсилоти давлатӣ ва нигоҳубини кӯдакону ҷиҳонаҳо ва кӯмак ба оилаҳои қалонсолу модарони танҳо равона мегардид. Бо фармони Президиуми Шӯрои Олии ИҶШС аз 29 декабри соли 1941 андози қарорӣ низ қарорӣ карда шуд, ки аз рӯи меъёрҳои муқарраршуда ба андозаи аз 150 рубл то 600 рубл вобаста ба минтақаҳо пардохт карда мешуд. Системаи андозбандии даромади аҳоли низ мутобиқи Фармони Президиуми Қувваҳои Мусаллаҳи ИҶШС аз 30 апрели соли 1943 “Дар бораи андози даромад” ислоҳ карда шуд. Онро шахрвандони шӯравӣ ва хориҷӣ, ки дар қаламрави ИҶШС, ки манбаи даромад доштанд, пардохт мекарданд. Пардохткунандагон ба якҷанд гурӯҳҳо тақсим карда мешуданд. Об’екти андозбандӣ даромади умумӣ буд, ки аз музди меҳнат, пардохтҳои иловагӣ, мукофотпулӣ ва ғайраҳо ситонида мешуд. Андози даромад бо меъёрҳои прогрессивӣ ситонида мешуд. Ба андоз аз даромад ва андозҳои кишоварзӣ 100% иловапулӣ қарорӣ карда шуд. Даромади ҳаққи аққали андозбандинашаванда муқаррар карда нашуда буд. Меъёрҳои андоз вобаста ба категорияи пардохткунандагон ва ҳаққи даромадҳо фарқ карда мешуданд. Дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ, бинобар болоравии нархҳо, андози кишоварзӣ зиёд карда шуд. Барои бақайдгирии сағҳои шикорӣ пардохтҳо қарорӣ карда шуд (Фармони Президиуми Қувваҳои Мусаллаҳи ИҶШС аз 10 сентябри соли 1942). Дар шахрҳо ва деҳот Советҳои маҳаллӣ андоз аз соҳибони қорворо қарорӣ намуданд (Фармони Президиуми Қувваҳои Мусаллаҳи ИҶШС аз 10 апрели 1942). Баъзе пардохтҳо ба бӯчаи давлатӣ бо дигар пардохтҳо якҷоя гардиданд. Бӯчи ягонаи давлатӣ ба бӯчи давлатӣ иваз карда шуд (Фармони Президиуми Қувваҳои Мусаллаҳи ИҶШС аз 10 апрели 1942) - маблағҳои пулие, ки аз ҷониби муассисаҳои махсус ваколатдор барои иҷрои амалиётҳо ва додани ҳуҷжатҳо ситонида мешуданд. Андоз аз мерос ва хайрия бекор карда шуд (барои пешниҳоди ин намуди хидмат бӯчи давлатӣ ситонида мешуд). Соли 1943 пардохтҳо барои эҳтиёҷоти манзил ва сохтмони об’ектҳои хизматрасонии фарҳангӣ иҷтимоӣ бекор карда шуд (ин пардохт бо андози даромад якҷоя карда шуд). Дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ хайрияҳои ихтиёрӣ васеъ паҳн карда шуданд - аз аҳоли ба Фонди мудофия ва Фонди Артиши Сурх маблағ ҷамъоварӣ мекарданд.

Дар давраи баъд аз ҷанг (то соли 1953) системаи андоз дар ИҶШС амалан бетағйир монд. Системаи нав тибқи Қонун дар бораи андози кишоварзӣ аз 8 августи соли 1953 муқаррар карда шуда буд. Супорандагони андоз хоҷагӣҳои деҳқонӣ колхозҳо, инчунин дигар шахрвандон, ки дар ихтиёри онҳо заминҳои қорам қарор доштанд, ба ҳисоб мерафтанд. Андози кишоварзӣ аз рӯи ҳар як хоҷагӣ аз рӯи масоҳати қитъаи замини барои истифода ҷудошуда ҳисоб карда мешуд, аммо масоҳати замини зери биноҳо, буттазорҳо, ҷангалзорҳо, роҳҳои истифодаи умум ва ғайра ба инобат гирифта намешуданд. Инчунин аз масоҳати қамтар аз 50 м² андоз ситонида нашуда, аз 0,01 гектар замин бо меъёрҳои муқарраршуда ҳисоб карда мешуд. Барои ин андоз системаи васеи имтиёзҳо муқаррар карда шуда буд. Муаллимон, агрономҳо, мутахассисони соҳаи ҷорводорӣ, гидротехникҳо ва дигарон аз супоридани андоз озод карда шуда буданд.

Дар соли 1953 меъёрҳои андози яқвақта аз бозорҳои колхозӣ қам карда шуда, колхозҳо, колхозчиён ва дигар шахрвандон барои савдои баъзе намудҳои маҳсулот аз пардохти он озод карда шуданд. Дар соли 1957 ситонидани ҳаққи патент бекор карда шуд. Пардохти он дар асоси категорияи қорхонае муайян карда шуд, ки он барои қорхонаҳои истеҳсолӣ вобаста ба ҳаҷми солони маҳсулоти умумӣ ва барои қорхонаҳои тичоратӣ - вобаста ба гардиш қол муқаррар карда шуд. Аз соли 1958 аҳолии деҳот аз нигоҳдории роҳҳо озод карда шуда, сохтмон ва таъмири роҳҳои автомобилгарди маҳаллӣ ба зиммаи колхозҳо, совхозҳо, соҳаи саноат, нақлиёт, сохтмон ва дигар қорхонаҳою ташкилотҳои хоҷагӣ гузошта шуд.

Дар миёнаҳои солҳои 60-ум дар ИҶШС ислоҳоти қуллии иқтисодӣ ба нақша гирифта шуда буд. Ҳадафҳои ислоҳот пеш аз ҳама тақмил додани системаи идоракунии хоҷагии халқ ва қурзӯр намудани ҳавасмандгардони иқтисодии истеҳсолот буд. Дар соҳаи андозбандӣ ба ҷораҳои муҳимтарини ислоҳоти механизми иқтисодӣ инҳо дохил мешуданд:

- тағйир додани тартиби тақсими қоидаи қорхонаҳои давлатӣ. Бо мақсади таҳкими баҳисобгирии хароҷот пардохтҳо барои дороиҳои истеҳсолӣ, пардохтҳои рентавӣ ҷорӣ карда шуданд;

- ҷорӣ кардани пардохтҳо барои фондҳо (қарори ҚМ ҚПСС ва Шӯрои Вазирони ИҶШС аз 4 октябри соли 1965), ки як шакли тақсимои қоида буд, бо мақсади баланд бардоштани ҳавасмандии қорхонаҳо вобаста ба истифодаи самараноки фондҳои асосӣ ва гардон ҷорӣ гардид. Пардохти воситаҳои истеҳсолӣ аз арзиши ибтидоии фондҳои асосии истеҳсолӣ ситонида мешуд, ки бояд манфиати қорхонаҳоро вобаста ба сари вақт нав кардани онҳо ва баланд бардоштани сатҳи техникий истеҳсолот зиёд менамуд;

- чорӣ намудани пардохтҳои муқаррарӣ (иҷора), ки шакли гирифтани як қисми ғоидаи иттиҳодияҳо, корхонаҳо ба даромади давлат буданд ва гирифтани он бо омилҳои вобаста буд, ки ба ғайроти коллективӣ алоқаманд набуданд. Барои ассотсиатсияҳо ва корхонаҳо, ки даромади софӣ дифференсиалӣ ба даст меоварданд, даромаднокии он нисбат ба даромади миёнаи аз соҳаҳо бадасоварда баландтар буд, бинобар ин шароити мусоиди табиӣ, нақлиётӣ, техникӣ ва иқтисодии истеҳсолот муқаррар карда шуданд;

- ислоҳоти системаи андозбандии даромади колхозҳо, ки мувофиқи Фармони Президиуми Шӯрои олии ИҶШС аз 10 апрели соли 1965 таъсис ёфта буд, колхозҳо супорандагони андоз буданд. Андоз аз даромад аз ҳисоби даромади ҳолис ба 25% мувофиқ буд ва қисми фонди музди меҳнати колхозчиён ситонида мешуд. Даромади софӣ колхоз ҳамчун фарқи байни маблағи фурӯши маҳсулот, хизматрасонӣ, арзиши маҳсулоте, ки ба сифати музди меҳнат ба колхозчиён дода мешуд, иборат буд. Сатҳи даромаднокии хоҷагидорӣ бо ғоиз ҳамчун таносуби ҳаҷми даромади соф ба арзиши маҳсулоти фурӯхташуда, хизматрасонӣ ва арзиши маҳсулоте, ки барои додани он ба колхозчиён ва шахсони дигар бо тартиби музд пешбинӣ шудаанд, ҳисоб карда мешуд. Қисми андозбандишавандаи фонди музди меҳнат ҳамчун фарқи байни маблағи барои музди меҳнати колхозчиён ҷудошуда ва маблағи андозбандишавандаи фонд, ки аз рӯи шумораи миёнаи солонаи колхозчиёне, ки дар хоҷагии ҷамъиятӣ кор менамуданд, муайян карда мешуд.

Ҳамин тариқ, дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ нақши андозҳо хеле назаррас буд. Умуман, низоми мавҷудаи пардохтҳои андозӣ устувор гардид. Дар солҳои баъд аз ҷанг баъзе андозҳо кам карда шуданд. Дар робита ба соҳаи кишоварзӣ ягон тағироти ҷиддӣ ба амал наомада буд. Дар солҳои 1953 - 1964 ислоҳоти ҳавасмандгардонии соҳаҳои кишоварзӣ барои рушди минбаъдаи он гузаронида шуданд. Андозҳо аз музди меҳнати коргарон ва хизматчиён кам карда шуданд.

Вобаста ба гуфтаҳои боло ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки нақши низоми андоз дар солҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ назаррас буд. Ислоҳоти андоз дар ИҶШС (1930-1932) сиёсати андози қаблӣро ба кулӣ тағир дод. Қисми зиёди андозҳо ба пардохтҳои ҳатмии корхонаҳои давлатӣ ба бӯчаи кишвар табдил ёфтанд. Дар давраи аз соли 1941 то 1945 намудҳои нави пардохтҳои андоз барои пур кардани бӯҷетҳо чорӣ карда шуданд, аммо дар давраи баъд аз ҷанг ҳиссаи воридоти андоз аз аҳоли ба бӯча кам карда шуд. Ислоҳоти кишоварзӣ соли 1953 ба коҳиши меёриҳои андоз ва афзоиши хоҷагиҳои ёрирасони шахсии шаҳрвандон оварда расонд.

Боби 12. АНДОЗҲО ВА ПАРДОХТҲОИ ИҶШС ДАР СОЛҲОИ 1965-1991

§.1. Низоми андози ИҶШС аз соли 1965 то 1985

Сохтори буҷетии кишварҳоро Қонун дар бораи ҳуқуқҳои буҷетии ИҶШС ва ҷумҳуриҳои иттифоқӣ аз 30 октябри соли 1959 ба танзим медаровард. Буҷаи иттифоқӣ қисми пешбарандаи системаи буҷетии кишварҳо буд ва барои маблағгузории тадбирҳои аҳамияти умумииттифоқӣ дар соҳаи рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ, мудофияи кишвар, нигоҳдории мақомоти марказии ҳокимияти давлатӣ ва идоракунӣ равона мегардид.

Даромадҳои буҷети иттифоқӣ андозҳо ва даромадҳои зерини умумииттифоқии давлатӣ ба шумор мерафтанд:

- андоз аз гардиши захираи корхонаҳо ва ташкилотҳои хоҷагӣ. Ба он Барои ҳар як иттиҳодияи соҳавӣ меъёри ягонаи андоз ба ҳисоби фоизи муомилоти пешбинишуда муқаррар карда мешуд;

- пардохтҳо аз ғоидаи корхонаҳои давлатӣ ва ташкилотҳои хоҷагии тобеи иттифоқ;

- андози даромад аз кооперативҳо ва дигар ташкилотҳои ҷамъиятӣ, ки андоз аз даромади колхозҳо ва андоз аз даромади кооперативҳои истеъмоли ва мақомоти хоҷагии ташкилотҳои ҷамъиятиро дар бар мегирифт. Ин як шакли андози мустақим буд, ки дар доираи ғоидаи корхонаҳо ва мақомоти хоҷагии кооперативҳои матлубот ва ташкилотҳои ҷамъиятӣ ситонида мешуд;

- андози даромад аз шахсони дигар, ба истиснои қисми ба буҷетҳои давлатии ҷумҳуриҳо интиқолшуда. Он ба андози даромад аз коргарон ва хизматрасониҳо дар ташкилотҳо ва корхонаҳо, инчунин ашхоси дар соҳаи кишоварзӣ фаъолияткунанда иборат буд;

- даромад аз савдои хориҷӣ;

Ба даромадҳои ҷумҳуриҳои иттифоқи инҳо дохил мешуданд:

- пардохтҳо аз ғоидаи корхонаҳои давлатӣ ва ташкилотҳои хоҷагии тобеи ҷумҳурий ва маҳаллӣ;

- андози даромад аз колхозҳо;

- андози даромад аз ташкилотҳои кооперативӣ ва дигар ҷамъиятҳо, ки аз ҷониби мақомоти ҷумҳуриявӣ ва маҳаллии онҳо ва корхонаю ташкилотҳои тобеи онҳо пардохта мешуданд;

- андози кишоварзӣ;

- тарҳҳои андоз аз даромади шахсони воқеӣ ба андозаи 50%;

- тарҳ аз даромад аз фурӯши заёмҳои давлатии дохилии бурднок ба андозаи 50%;

- боҷи давлатӣ;

- андоз аз даромад аз намоиши филмҳо. Меъёрҳои ин андоз вобаста аз маҳалли ҷойгиршавии пардохткунандагон фарқ карда мешуданд: дар шаҳрҳо ва шаҳракҳои аҳолинишин - 55%, дар деҳот - 10%;

- андозҳои маҳаллӣ;

Ба буҷетҳои маҳаллӣ дохил мешуданд:

- пардохтҳо аз фоидаи корхонаҳо ва ташкилотҳои хоҷагии тобегӣ маҳаллӣ;

- андоз аз даромад аз намоиши филмҳо;

- бочҳои давлатӣ;

- андоз аз соҳибони биноҳо. Он ба андозаи 0,5% арзиши бино барои биноҳои фонди манзилӣ ва ба андозаи 1% барои дигар биноҳо ситонида мешуд;

- андози замин. Андоз аз корхонаҳо, муассисаҳо ва ташкилотҳои кооперативӣ, инчунин аз шаҳрвандони ИҶШС, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеӣ ва шахсони бешаҳрвандии хориҷӣ аз қитъаҳои замини ба онҳо ҷудошуда бо тартиби муқарраршуда ситонида мешуд. Андоз аз як метри мураббаи замин ҳисоб карда мешуд;

- андози соҳибони воситаҳои нақлиёт. Андоз аз шаҳрвандони ИҶШС, шахсони ҳуқуқӣ ва воқеии хориҷӣ, шахсони бешаҳрвандӣ барои мошинҳо, мотосиклҳо, мошинҳои барфӣ ва заврақҳои дорой муҳаррик ситонида мешуд. Меъёрҳои андоз вобаста ба навъи мошин ва аҳамияти маъмурии минтақае, ки дар он соҳибӣ он зиндагӣ менамуд, барои ҳар як қувваи асп ё киловатт қувваи барқ муқаррар карда шуда буд.

Илова ба пардохтҳои андозӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ дар давраи аз соли 1965 то соли 1985 бочҳо ва пардохтҳо низ мавҷуд буданд.

Боч ин хироче ба ҳисоб мерафт, ки аз ҷониби муассисаҳо барои баъзе фаъолиятҳо ё хидматҳо ба шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ пешниҳод карда мешуд.

Дар соли 1979 системаи ситонидани бочӣ давлатӣ тағйир дода шуда, ду намуди боч муқаррар карда шуд: оддӣ, ки бо меъёрҳои муқарраршуда ситонида мешуд ва мутаносиб, ки ба миқдори ғоизи шартнома ситонида мешуд. Бочӣ ғумрукӣ дар ИҶШС ҳангоми ворид кардани мол аз кишварҳои капиталистӣ татбиқ карда мешуд. Бочҳои воридотӣ аз ашёи истеъмоли шахсӣ ғирифта мешуданд, ки тавассути почтаи байналмилалӣ ба шахсони воқеии дар ИҶШС зиндагӣ кунанда ё аз ҷониби шахсони ба ИҶШС воридшуда ҳисоб карда мешуданд. Бочҳои содиротӣ танҳо нисбати асъари санъат татбиқ мешуданд, ки бо иҷозати махсуси Вазорати фарҳанги ИҶШС содир карда мешуданд. Бочҳои транзитӣ ҳангоми гузаштани бори хориҷӣ аз сарҳади ин ё он кишвар тавассути қаламрави он барои истеъмол дар кишвари сеюм ситонида мешуданд. Аз соли 1968 бочӣ патентӣ барои пешниҳоди ариза барои

намунаи саноатӣ, дархостҳо барои бақайдгирии тамғаи молӣ ва дароз кардани мӯҳлати шаҳодатномаи тамғаи молӣ муқаррар карда шуд.

Бочҳои бандарӣ дар кишвар аз ҳамаи киштиҳое, ки ба бандарҳои Шӯравӣ ворид мегаштанд, ситонида мешуд. Бочҳои савдои хориҷӣ ин пардохтҳои пулие буданд, ки аз ҷониби мақомоти дахлдори давлатӣ аз бочҳои тиҷорати хориҷӣ дар амалиётҳои содиротӣ-воридотӣ ва интиқоли транзитӣ ситонида мешуд. Пардохтҳое, ки Бозрасии давлатии автомобилӣ меситонид, ба пардохтҳо барои санҷиши техникаи воситаҳои нақлиёт, пардохтҳо барои додани рақамҳои давлатӣ ва шиносномаҳои техникӣ, пардохт барои супоридани имтиҳон аз қоидаҳои ҳаракат дар роҳ ва малакаҳои ронандагӣ тақсим карда шуда буданд.

Пардохти якдафъаина дар бозорҳои колхозӣ дар шакли пардохт барои ҳуқуқи тиҷорат дар бозорҳо ва ҷойҳои дигари барои ин мақсадҳо пешбинишуда, ситонида мешуд. Андози моҳидорӣ барои амалисозии моҳидории тиҷоратии моҳӣ, ҳайвоноти баҳрӣ, маҳсулоти баҳрӣ ситонида мешуд, ки аз ҳисоби даромади фурӯшашон ба ҳисоби нақшаи гузошташудаи корхонаҳо ва ташкилотҳои давлатию кооперативӣ пардохта мешуд.

Пардохти консулӣ як шакли хироче буд ки аз шаҳрвандон, муассисаҳо ва ташкилотҳо барои амалиётҳои расмӣ, ки бо дархости онҳо аз ҷониби консулгарӣ ва дигар мақомоти Вазорати корҳои хориҷӣ анҷом дода мешуданд, тибқи меъёрҳои муқаррарнамудаи қонунгузорию дохилии кишвар, ки консулро таъин менамуданд, ситонида мешуд.

Илова бар тарҳҳо аз ғоидаи корхонаю ташкилотҳо, андозҳо аз шахсони воқеӣ ва ҳуқуқӣ, бочҳо ва пардохтҳо, ба буҷет инчунин барои истифодаи намудҳои гуногуни захираҳо пардохтҳо ворид карда мешуданд. Ба чунин пардохтҳо даромад аз ҷангал буд, ки пардохтҳоро ба буҷети давлатӣ барои истифодаи ҷангал; пардохт барои об - яке аз намудҳои пардохт барои истифодаи захираҳои табиӣ, маҳз барои истифодаи оқилонаи обе, ки аз системаҳои об гирифта мешудаанд; пардохт барои коркард ва истихроҷи торф ва барои сӯзишворӣ, ки корхонаҳою ташкилотҳо истифода менамуданд, дохил мешуд.

Дар ИҚШС системаи худтанзимкунӣ мавҷуд буд. Ин як шакли иштироки ихтиёрии шаҳрвандон дар пардохти нақдӣ ё меҳнати ройгон дар ғайолияти маҳаллӣ оид ба сохтмони объектҳои иҷтимоию фарҳангӣ ва ободонӣ буд.

Ҳамин тариқ, қўшиш ба харҷ дода шуд, ки системаи андоз бо роҳи ворид кардани унсурҳои бозор ба иқтисодиёт тақмил дода шавад, аммо ин кор дар амал ҷорӣ нашуд, зеро дар ИҚШС низомии маъмурӣ-фармонфармой

хукмфармой менамуд. Дар соҳаи кишоварзӣ низ ислоҳотҳо натиҷабахш нагардид.

§2. Тағйирот дар низоми андоз вобаста ба азнавсозии иқтисодӣ

Вобаста ба азнавсозии сохторие, ки соли 1985 оғоз ёфт, системаи пардохтҳо ба буча ба ислоҳоти кулӣ гузаронида шуд. Тадбирҳои асосии ислоҳоти андози ин давра бо фармони Президиуми Шӯрои олии ИҶШС дар бораи фаъолияти меҳнати инфиродиро дар бар мегирифт, ки мувофиқи он ҳар як шаҳрванд метавонист бо ҳунармандӣ машғул шавад ё хизматрасонии маишӣ эҷод кунад, аммо танҳо бо патент ва қабули Қонуни ИҶШС аз 30 июни соли 1987 «Дар бораи корхонаи (иттиҳодияи) давлатӣ». Соли 1986 давлат доираи иҷозатдодашудаи фаъолияти меҳнати инфиродии шаҳрвандонро васеъ намуд. Даромаде, ки аз ин фаъолият ба даст оварда мешуд, андозбандӣ мегардид, ки андозаи он вобаста ба меъёри онҳо ва бо назардошти манфиатҳои ҷамъиятӣ муайян карда мешуд. Ислоҳоти низоми пардохтҳои ҳатмии корхонаҳои давлатӣ ба буча аз қабули қонуни дар боло зикршуда оғоз ёфт. Он барои таҳкими марказонии рушди иқтисодиёти миллӣ, баланд бардоштани аҳамияти усулҳои иқтисодии идоракунии, ташкили механизми баҳисобгирии арзиши асли ва худмаблағгузорӣ дар корхонаҳо пешбинӣ шуда буд. Тағйирёбии мақоми корхонаҳои давлатӣ боиси тағйирёбии системаи пардохтҳои ҳатмӣ гардид. Ба корхонаҳои давлатӣ ӯҳдадории пардохти фондҳои истехсолӣ, захираҳои меҳнатӣ ва табиӣ вогузор карда шуда, системаи андозбандии ғойдае, ки пас аз пардохт барои захираҳо ва пардохти ғойизи қарзҳо боқӣ мондааст, таъсис дода шуд. Дар асл системаи пардохтҳо ба бучет барои корхонаҳои давлатӣ бо системаи андоз иваз карда шуд.

Дар баробари ислоҳоти низоми пардохтҳои корхонаҳои давлатӣ ба буча, низоми андоз барои соҳибкорони инфиродӣ, инчунин барои кооперативҳо ва корхонаҳо бо иштироки ташкилотҳои хориҷӣ таъсис дода шуд.

Бо фармони Президиуми Совети Олии ИҶШС аз 21 март соли 1988 андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт ситонида мешуд, ки ӯҳдадории пардохти он ҳам барои шаҳрвандон ва ҳам корхонаҳою ташкилотҳои давлатӣ, кооперативӣ ва дигар ҷамъиятҳо гузошта мешуд, дар ҳоле ки ҳамин гуна андози маҳаллӣ, ки аз шаҳрвандон - соҳибони воситаҳои нақлиёт ситонида мешуд, бекор карда шуда буд.

Дар солҳои минбаъда оид ба андозбандии баъзе соҳаҳои фаъолияти иқтисодӣ як қатор санадҳои қонунгузорӣ бароварда шуданд, ки баъдан дар санади ягонаи қонунгузорӣ - Қонуни ИҶШС аз 14 июни соли 1990 «Дар бораи андозҳо аз корхонаҳо, иттиҳодияҳо ва ташкилотҳо» ба низом дароварда шуданд. Ин қонун ӯҳдадории корхонаҳо, иттиҳодияҳо ва ташкилотҳоро оид ба

супоридани андозҳои зерини умумииттифоқӣ муқаррар намуда буд: андози даромад, андози муомилот, андози содирот ва воридот.

Ба андозҳои, ки аз шахсони воқеӣ ситонида мешуд, тағйироти доимӣ ворид карда шуд. Тибқи Қонуни ИҶШС аз 23 апрели соли 1990 “Дар бораи андози даромад аз шахрвандони ИҶШС, шахрвандони хориҷӣ ва шахсони бешахрванд”, барои даромади шахрвандон аз ҷаъолияти кишоварзии деҳқонон ва даромад аз ҷаъолияти меҳнати инфиродӣ, низомҳои мустақили андозбандӣ муқаррар карда шуданд. Қонуни ИҶШС “Дар бораи марҳила ба марҳила бекор кардани андоз аз муҷаррадҳо, шахрвандони танҳо ва оилаи хурди ИҶШС” қабул карда шуд. Бекор кардани ин намуди андоз бояд дар давраи аз 1 июли соли 1990 то 1 январи соли 1993 ба амал меомад.

Ислоҳоти андози солҳои 1990-1991 ва ислоҳоти системаи муносибатҳои буҷавии Иттиҳоди Шӯравӣ, ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва автономӣ дар барҳамхурии ИҶШС нақши назаррас доштанд. Муттаҳидсозии принсипи мустақилияти буҷети ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ низоми қаблӣро хароб кард. Ба салоҳияти ИҶШС дохил кардани қаламрави кишвар ва идоракунии он пурра ё қисман барои ташкили буҷети иттифоқии андозҳо, ва пардохтҳои ҳатмӣ дохил карда шуд. Муқаррарнамоӣ ва андозаи меъёри андозҳо ба салоҳияти Шӯрои олии ИҶШС мансуб буданд. Ба салоҳияти ҷумҳуриҳои иттифоқӣ ва худмухтор муқаррар намудани андозҳои ҷумҳуриявӣ, пардохтҳои ҳатмӣ дар қаламрави онҳо ситонидашуда ва ба буҷети онҳо дохилшуда, аз ҷумла пардохтҳо барои захираҳои табиӣ дохил карда шуданд. Ташкили низоми андозбандӣ дар Иттиҳоди Шӯравӣ дар салоҳияти ИҶШС муттаҳид карда шуда буд, аммо аллакай соли 1991 мақомоти қонунгузорӣ ва иҷроияи ҷумҳуриҳо, ки ба ҳайати Иттиҳод дохил буданд, дар соҳаи андоз санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ баровардаанд, ки ба салоҳияти онҳо дохил нестанд. Ба андешаи мо ин яке аз зуҳуроти хоҳиши ҷумҳуриҳо ба давлати мустақил соҳибхитёрӣ таъдил гардидан буд.

Ҳамин тариқ, ҳам дар гузаронидани намудҳои гуногуни ислоҳот ва ҳам дар гузаронидани ислоҳоти андоз, системаи ситонидан ва гирифтани пардохтҳои андоз ба буҷа тағйир дода шуд. Ин ислоҳот на танҳо барои баланд бардоштани самаранокии системаи андоз равона шуда буд, балки унсурҳои хоҳиши истиқлолияти ҷумҳуриҳои иттифоқиро пайгирӣ карданд. То оғози бозсозӣ дар ИҶШС амалан системаи андоз мукамал набуд, аммо баъзе унсурҳои он вучуд доштанд. Мо гуфта метавонем, ки аломатҳои аввалини ташаккули системаи андоз танҳо дар нимаи дуими солҳои 80-ум пайдо шуданд.

§3. Ислоҳоти андозӣ ва намудҳои андоз дар ИҶШС

Пас аз Инқилоби Октябр сиёсати андоз ба суи кардани заминаи иқтисодии буржуазия нигаронида шуда буд. Бо ин мақсад аз буржуазия ҷуброн ситонида мешуд. Барои ҷорӣ кардани андози даромад як қатор тадбирҳо андешида шуданд. Аммо, дар шароити ҷанги шаҳрвандӣ сохтани хоҷагии халқ ҳама андозҳои пулӣ бекор карда шуда, дар шакли натуралӣ ситонида мешуданд. Дар моҳи октябри 1918 андоз дар шакли натуралӣ ҷорӣ карда шуд. Меъёри он бо пудҳои ғалладона ҳисоб карда шуда, вобаста ба андозаи майдони кишт, шумораи аъзоёни оила ва шумораи чорво фарқ карда мешуд. Дар моҳи январи 1919, онро бо системаи азхудкунии изофӣ иваз карданд, яъне ба давлат ҳатмӣ супурдани маҳсулоти кишоварзӣ аз ҷониби деҳқонон. Ҷорӣ намудани низоми изофавӣ ба принсипи синфӣ асос ёфта буд: меъёри ҳадди аксар барои хоҷагиҳои калон, меъёри ҳадди аққал барои камбизоатон.

Бо сиёсати нави иқтисодӣ ва тағйир ёфтани сиёсати давлатии озукаворӣ дар моҳҳои март - апрели соли 1921, ба ҷои азхудкунии изофа андози озукаворӣ ҷорӣ карда шуд. Онро бо назардошти ҳосил, шумораи аъзои оила ва саршумори чорво аз ҳисоби ҷуброни изофӣ дар шакли ҳиссаи муайяни маҳсулоти дар хоҷагӣ истеҳсолшуда месупурданд. Дар моҳи майи соли 1923 он бо андози ягонаи кишоварзӣ иваз карда шуд, ки то соли 1924 шакли натуралӣ дошт.

Бо мақсади мувофиқ намудани меъёри андоз бо даромади хоҷагиҳои деҳқонӣ, низоми прогрессивии андозбандӣ ҷорӣ карда шуд. Дар ин ҳолат на танҳо андозаи заминҳои кишт, балки майдонҳои алафдаравӣ, саршумори чорво ва шумораи аъзоёни оила низ ба назар гирифта мешуд. Ҳамин тавр, агар ба ҳар як аъзои оила 0,25 даҳяк рост меомад, андоз 2,1% даромади андозбандишавандаро ташкил медод, агар 0,75 даҳяк бошад - 10,5% ва агар се даҳяк бошад - 21,2% ро ташкил медод.

Соли 1926 заминаи андозбандишавандаи ин андоз низ васеъ карда шуд. Ба ғайр аз андозаи заминҳои қорам, саршумори чорво, алафдаравӣ, ба он чорвои майда, даромад аз боғдорӣ, тамокупарварӣ, тоқзор, занбӯриасалпарварӣ ва дигар даромадҳои ғайрикишоварзӣ дохил мешуданд. Ҳамзамон, ҳадди ақали андозбандишаванда барои расонидани кӯмак ба хонаводаҳои камбизоат муқаррар карда шуд. Соли 1928 имтиёзҳои андоз ба колхозҳо паҳн карда шуданд ва имтиёзи андоз аз музди меҳнат ба 25-30% расонида шуда, ҳадди ақали андозбандишаванда баланд бардошта шуд.

Дар шаҳрҳо соли 1921 андози савдо ҷорӣ карда шуд. Он аз қорхонаҳои тиҷоратӣ ва саноатии ғайримилликунонидашуда ва савдои шахсии бадастоварда ситонида мешуд. Ин андоз аз пардохтҳои патентӣ ва баробархуқуқӣ иборат буд. Пардохти патентӣ бо меъёрҳои муқарраршуда ситонида мешуд, ки ҳаққи баробаркунӣ дар ҳаҷми 3% аз гардиши моҳонаи

ширкатро ташкил медод. Дар солҳои минбаъда андоз аз тичорат ба корхонаҳои давлатӣ васеъ карда шуда, меъёрҳои он ба таври назаррас баланд бардошта шуданд. Пас аз барҳамдихӣ дар солҳои 1930 барои корхонаҳои хусусӣ ва тичорати хусусӣ, ин намуди андоз бекор карда шуд.

Моҳи ноябри соли 1922 андози даромад ҷорӣ карда шуд. Он аз даромади шахсони воқеӣ, ҷамъиятҳои саҳҳомии хусусӣ ва амволи ғайриманқул ситонида мешуд. Ҳадди аққали андозбандишаванда низ муқаррар карда шуда буд. Меъёрҳои андоз аз рӯи миқёси прогрессивии сохта шуда буданд. Ин меъёрҳо шумораи квотаҳои ситонидашавандаро муайян мекарданд. Масалан, бо даромад аз 120 то 180 ҳазор рубл шумораи квотаҳо 1,5, аз 180 то 240 ҳазор рубл - се квотаро ташкил медод. Андозаи квота бо рубл тибқи қонун барои ҳар нимсола муқаррар карда мешуданд. Андозбандии амвол аз рӯи ҳамин принцип амалӣ карда мешуд. Дар аввал андозбандии музди меҳнати коргарон ва хизматчиён пешбинӣ нашуда буд ва аз моҳи январи соли 1923 ин андоз аз коргарон ва хизматчиёне, ки аз категорияи ҳадди аксари ҷадвали ҳабдаҳмоҳаи музди меҳнат, оғоз карда мешуданд.

Дар соли 1924 ин андоз ба андози даромад табдил дода шуд, ки бо меъёрҳои прогрессивӣ ситонида мешуд ва аз рӯи чор гурӯҳи пардохткунандагон фарқ карда мешуд: коргарон ва хизматчиён, кормандони санъат, шахсоне, ки бо амалияи хусусӣ машғуланд, косибон ва шахсоне, ки аз ҳисоби кори мустақилона даромад мегиранд.

Соли 1926 ба Низомномаи андоз аз даромад тағйироти назаррас ворид карда шуд. Системаи ягонаи прогрессивии андозбандӣ барои ҳамаи категорияҳои андозсупорандагон ҷорӣ карда шуда, се ҷадвали меъёрҳо муқаррар карда шуданд. Дар гурӯҳи аввал шаҳрвандоне дохил мешуданд, ки аз меҳнати инфиродӣ даромад ба даст меоварданд. Ба гурӯҳи дуюм - шаҳрвандоне, ки аз ҳисоби шуғли мустақилона, аз ҳунарҳои мардумӣ ва аз иҷораи биноҳо даромад мегирифтанд. Ба гурӯҳи сеюм бошад шаҳрвандоне, ки даромади ғайрimeҳнатӣ мегирифтанд ва инчунин шахсони ҳуқуқии хусусӣ дохил мешуданд.

Минбаъд андозбандии даромади аҳоли мутобиқи Фармоиши Президиуми Шӯрои Олии ИҷШС аз 30 апрели соли 1943 амалӣ карда шуд, ки мувофиқи он ҳамаи пардохткунандагон ба якчанд гурӯҳ тақсим карда шуданд. Барои ҳар як гурӯҳ тартиби андозбандии алоҳида, меъёрҳои андоз, тахфифҳо ва имтиёзҳо муқаррар карда шуданд.

Саноатикунони кишвар захираҳои бузурги молиявиро тақозо мекард, ки дар навбати худ боиси тағйироти ҷиддӣ дар сиёсати андоз ва ба ислоҳоти андоз дар солҳои 1930-1932 гардид. Ҳадафи асосии ислоҳот қонун кардани талаботи афзояндаи давлат ба захираҳои молиявӣ буд. Барои ин, чораҳо оид

ба бартараф кардани пардохтҳои гуногун ва бисёрсатҳаи андоз, азнавташкилдигии пардохтҳо ба бучаи корхонаҳои давлатӣ андешида шуданд.

Дар чараёни ислохот тақрибан 60 намуди андозҳо ва пардохтҳо ба ду гурӯҳи пардохтҳои асосӣ муттаҳид карда шуданд. Барои ин як қатор чораҳо оид ба бартараф намудани зиёд ва бисёрсатҳа будани пардохтҳои андозӣ ва азнавташкилкунии пардохтҳо ба бучаи корхонаҳои давлатӣ андешида шуданд.

Андози муомилот ба даромади устувори марказонидашудаи давлат табдил ёфт. Он ба бучаи равона мегардид, ё дар шакли фарқияти байни нархи яклухти саноатӣ ва нархи яклухти корхона барои маҳсулоти мавриди андозбандишуда равонакардашуда, ё дар асоси меёриҳои муайян бо рубл ва копеек барои як воҳиди ченаки истеҳсолот, ё ба андозаи фоизи даромади фурӯш ситонида мешуд. Андози муомилот воситаи муҳими танзими давлатии даромаднокии корхонаҳо буд. Ғайр аз он, ин андоз манбаи асосии танзими бучетҳои ҳудудӣ ба ҳисоб мерафт, ки он тибқи меёриҳои ҳарсолаи тасдиқшуда ба бучети ҳудудӣ аз маблағи андозаи дар ҳудуди воҳиди маъмурию ҳудудӣ сафарбаршуда, гирифта мешуд.

Аллакай дар солҳои аввали ҳокимияти шӯравӣ андозҳои ғайримустақим барои таъмини даромади буча ба системаи андозаи кишвар ворид карда мешуданд.

Дар давраи прогресси илмию иқтисодӣ, аксизҳо аз нав барқарор гардиданд. Фарқи асосии онҳо аз системаи аксизҳои пеш аз инқилобӣ танзими давлатии нархҳои чакана, махсусан андозбандии молҳои талаботи аввалидараҷа набуд ва молҳои гаронарзиш буд. Корхонаҳо ба бучет андозаи аксизӣ пардохт мекарданд. Ин имкон дод, ки давлат тақсмоти байнисоҳавӣ ва байниминтақавии захираҳои молиявиро анҷом диҳад. Бо васеъ гардидани бахши давлатӣ дар иқтисоди миллӣ нақши аксизҳо коҳиш ёфта, соли 1930 онҳо бекор карда шуданд.

Ба системаи андозаи ИҶШС илова ба андозҳои асосии дар боло номбаршуда, намудҳои гуногуни пардохтҳо ва бочҳо дохил карда шуданд.

Бочи муҳрӣ бо аз 16 феввали 1922 ҷорӣ карда шуд. Он бо роҳи харидани мӯҳриҳои расмӣ ва часпондани онҳо ба ҳуҷҷатҳои бақайдгирирандаи мақомоти давлатӣ ё бо роҳи хариди қоғазе, ки дар он матни ҳуҷҷат бо мӯҳр гузошта мешуд, сурат мегирифт. Дар бештари ҳолатҳо, бочи муҳрӣ бо пули нақд супорида мешуд. Аз супоридани бочи муҳрӣ корхонаҳои давлатӣ, ташкилотҳои ҳизбӣ, комсомолӣ, иттифоқҳои касаба, ташкилотҳои илмию фарҳангӣ ва маърифатӣ, шахсони таъминоти иҷтимоӣ ва ғайра озод буданд. Бочи муҳрӣ ё аз рӯи нархҳои муқарраршуда аз ҳар як ҳуҷҷат (бочи мӯҳри оддӣ) пардохт мегардид, ё ба андозаи фоизи муомилоти дар ҳуҷҷат нишондодашуда (бочи мутаносиб) ҳисоб карда мешуд. Дар соли 1930, дар робита ба ислоҳоти

андозӣ, боҷи мӯҳр бекор карда шуд ва ба ҷои он *боҷи ягонаи давлатӣ* таъсис дода шуд.

Пас аз Инқилоби Октябр боҷҳо бекор карда шуданд. Дар солҳои 1920 як қатор пардохтҳои дорои хусусияти вазифавӣ бекор карда шуданд. Ба инҳо дохил мешуданд: пардохтҳои судӣ ва нотариалӣ, пардохт барои бақайдгирии акди никоҳ, додани шиносномаҳо, пардохтҳои курортӣ, ҳаққи мерос, боҷи давлатӣ ва ғайра.

Мувофиқи Фармоиши Президиуми Совети Олии ИҶШС аз 29 июни соли 1979 “Дар бораи боҷи давлатӣ” ва қарори Шӯрои Вазирони ИҶШС “Дар бораи меъёрҳои боҷи давлатӣ”, боҷи давлатӣ дар ду шакл ҷамъоварӣ карда мешуд: оддӣ (бо меъёрҳои муқарраршудаи пардохт барои амалҳои содиршуда ва ҳуҷҷати додашуда ва ғ.) ва мутаносиб (вобаста ба фоизи муайяни маблағи шартнома ва ғ.).

Боҷ ситонида мешуд: аз даъвоҳое, ки ба суд пешниҳод шудаанд, ба мақомоти Арбитражи давлатӣ оид ба иҷрои амалҳои нотариалӣ, сабти асноди ҳолати шахрвандӣ, сабти номи шахрвандони ИҶШС, додани шаходатномаҳои бақайдгирӣ барои савдои хунариҳои мардумӣ, барои додани иҷозатномаҳо барои ҳуқуқи шикор ва ғайра.

Боҷи давлатӣ бо аломатҳои махсуси боҷӣ (мӯҳрҳо) ё дар шакли нақдӣ ё тавассути интиқол додани маблағ ба суратҳисоби муассисаи амалкунанда пардохт карда мешуд.

Боҷҳои содироти (экспортӣ) ва транзитӣ низ истифода мешуданд.

Боҷҳои воридотӣ дар ИҶШС моҳи феввали соли 1922 ҷорӣ карда шуданд. Меъёрҳои ин боҷҳо ба андозаи фоизи молҳои ба кишвар воридшаванда муқаррар карда мешуданд. Дар ИҶШС боҷи содиротӣ асосан ҳангоми содироти асарҳои санъат ва антиқа бо иҷзати Вазорати фарҳанги ИҶШС татбиқ карда мешуд. Боҷҳои транзитӣ ночиз буданд ва онҳо асосан хароҷоти назорати интиқоли молҳои хориҷиро тавассути кишвар мепӯшонданд.

Низоми андози дар ибтидои солҳои 30-юми асри гузашта сохташуда дар тӯли 60 сол тағйир наёфта буд. Танҳо дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба он андози ҳарбӣ ва андоз аз шахрвандони танҳо ва бефарзанди ИҶШС-ро илова намуданд.

Андози ҳарбӣ соли 1942 ҷорӣ карда шуда буд. Онро шахрвандони аз 18-сола боло пардохт мекарданд. Супорандагони андоз ба гурӯҳҳо тақсим карда шуда буданд: коргарон; кормандон; колхозчиён; шахрвандон бо сарчашмаҳои мустақили даромад; шахрвандоне, ки манбаъҳои мустақили даромад надоранд. Барои ҳар як гурӯҳи супорандагон меъёрҳои махсуси андоз муқаррар карда шуда буд.

Андози ҳарбӣ ё ҷанг (1941-1945) - андоз аз аҳоли буд, ки аз 1-уми январи соли 1942 бо Фармони Президиуми Қувваҳои Мусаллаҳи ИҶШС ба ҷои иловапулиҳо ба даромадҳо ва андозҳои кишоварзӣ ҷорӣ карда шуда буд. Ҷамъовариҳои андози ҳарбӣ бо зарурати ҷалби маблағ аз аҳоли барои маблағгузориҳои хароҷоти давлатӣ дар давраи Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба вуҷуд омада буд. Барои пардохти он шахрвандоне, ки синнашон ба 18 расидааст, ҷалб карда мешуданд. Аз андози ҳарбӣ инҳо буданд: хизматчиёни ҳарбии фармондеҳии хурд, ҳайати фармондеҳии ҳамаи навъҳои артиш; хизматчиёни ҳарбии фармондеҳӣ ва фармондеҳии миёна, калон ва олӣ, ки дар Артиши Сурх ва флот ва дар сарҳадбуда; аъзои оилаи хизматчиёни ҳарбӣ, ки аз ҷониби давлат кӯмак мегирифтаанд; мардони 60-сола ва аз он боло; занони 55 сола ва аз он боло; нафақахӯроне, ки ба ғайра нафақа дигар манбаи даромад надоштанд.

Меъёрҳои андози ҳарбӣ аз рӯи категорияҳои пардохткунандагон фарқ карда мешуданд. Коргарон, хизматчиён ва онҳое, ки ҳангоми андозбандӣ ба онҳо баробар карда шуда буданд ва андози даромад андоз аз ҷангро бо назардошти даромади солоне ба андозаи муқаррарӣ пардохт мекарданд; колхозчиён ва деҳқонони инфиродӣ - ҳар сол аз ҳар як нафар 150-600 рубл; шахрвандони дигар, ки ғайриинфиродин надоштанд - 100 рубл солоне пардохт менамуданд. Андози низомӣ дар ҳаҷме буд, ки аз ҳама пардохтҳои дигари андозии аҳоли зиёдтар буд ва ин имкон медод, ки дар солҳои ҷанг зиёда аз 72,1 миллиард рубл ба даромади буҷа сафарбар карда шавад. 6 – уми июли соли 1945 бо Фармони Президиуми Қувваҳои Мусаллаҳи ИҶШС андоз аз ҷанг бекор карда шуд.

Соли 1941 аз муҷарадҳо, шахрвандони танҳо ва бефарзанди ИҶШС андоз ҷорӣ карда шуд. Он аз шахрвандоне ситонида мешуд, ки синнашон ба 20 расидааст ва фарзанд надоранд. Мардони аз 50-сола боло ва занони аз 45-сола боло андоз пардохт намекарданд. Шахрвандони андозсупоранда, ки аз 91 рубл зиёд маош мегирифтанд ба андозаи 6% аз ҳаҷми музди меҳнат андозро пардохт мекарданд. Аз даромади камтар аз 70 рубл андоз ситонида намешуд. Соли 1949 андоз барои аҳолии деҳот зиёд карда шуд, ки дар натиҷа сокинони деҳоти бефарзанд соле 150 рубл, бо як фарзанд 50 рубл, ду фарзанд солоне 25 рубл, пардохт мекарданд. Ашхосе, ки бо сабаби вазъи саломатӣ имконияти таваллуди фарзандро надоштанд, аз андоз озод карда шуда буданд. Ашхосе, ки фарзандонашон дар фронтҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ҳалок ё нопадид шуда буданд, аз андоз озод карда шуда буданд. Инчунин барои донишҷӯёни муассисаҳои таҳсилоти миёнаи махсус ва олӣ (то 25-сола), барои Қаҳрамонони Иттиҳоди Шӯравӣ, барои онҳое, ки се дараҷаи ордени Шараф доштанд, барои хизматчиёни ҳарбӣ ва оилаҳои онҳо ва ғайра имтиёзҳо дода шуда буданд.

Ин намуди андоз дар робита ба таваллуд ё фарзандхондии кӯдак ситонида намешуд ва дар сурати фавти фарзанди ягона ситонидан он боз идома меёфт. Аз охири солҳои 1980-ум, навхонадорон дар тӯли як сол аз рӯзи бақайдгирии ақди никоҳ имтиёзи андозӣ доштанд.

Пас аз Инқилоби Октябр, тағирёбии сохтори сиёсӣ ва иқтисодии кишвар ташкили системаи нави мақомоти идоракунии молияро тақозо кард. Моҳи ноябри соли 1917 дар байни Комиссарони халқии ҳукумати Шӯравӣ Комиссариати Молия (Наркомфин) ташкил карда шуд. Дар сохтори он Департаменти даромади давлатӣ ташкил карда шуд, ки вазифаи асосии он кор оид ба таъмини даромадҳо барои низоми буҷети кишвар буд. Дар доираи ин идора шӯъбаи андозҳо ва бочҳои мустақим ташкил карда шуд, ки он соли 1920 ба Идораи марказии андоз аз нав ташкил карда шуд.

Дар моҳи октябри соли 1918, ба ҷои палатаҳои хазинадорӣ шӯъбаҳои молиявии кумитаҳои иҷроияи вилоятӣ ва ноҳиявии шӯроҳои депутатҳо таъсис дода шуданд, ки дар онҳо зербахшҳо: андозҳои мустақим, бочҳо ва андозҳои ғайримустақим ташкил карда шуданд.

Бо гузаштан ба сиёсати нави иқтисодӣ, аҳамияти кори андоз ба таври назаррас рушд ёфт. Нақши дастгоҳи андоз ҳам дар марказ ва ҳам дар сатҳи маҳаллӣ афзуд. Зарурати сафарбар намудани тамоми захираҳои кишвар барои барқарорсозии бахши саноат ва кишоварзӣ, барои иҷрои чорабиниҳои иҷтимоӣ фарҳангӣ корҳои молиявӣ иқтисодиро нишон дод. Барои мустаҳкам кардани дастгоҳи молиявӣ ва пурзӯр кардани ҷаъолияти молиявӣ ба ин соҳа кадрҳои санчидашуда ва соҳибхитосоти фиристода шуданд ва таҳкими ташкилии низоми молиявӣ идома ёфт. Тамоми мақомоти молиявии маҳаллӣ ба тобеияти мустақими Комиссариати халқии молия гузаштанд. Марказигардонии тамоми корҳои молиявии кишвар бори дигар нақши молияро баланд гардонид.

Аз як тараф, мақомоти молия мебоист маблағҳоро барои рушди иқтисоди миллӣ ва маблағгузориҳои чорабиниҳои иҷтимоӣ ва фарҳангӣ сафарбар мекарданд, аз тарафи дигар, ба зиммаи онҳо маҳдуд кардани рушди унсури хусусии капиталистӣ гузошта шуда буд. Яке аз воситаҳои иҷрои ин вазифа системаи андоз буд. Системаи андозе, ки дар он замон вучуд дошт, ба рушди соҳаҳои давлатӣ ва кооперативӣ мусоидат карда, унсури хусусии капиталистиро дар иқтисодиёт маҳдуд кард. Бо истифода аз ин система, дастгоҳи молиявӣ тавассути буҷет тақсимои даромади миллии кишварро таъмин намуд.

Дар солҳои минбаъда шӯъбаҳои молияи мақомоти ҳудудӣ, ки тобей дусатҳа дошт (ба мақомоти ҳудудӣ ва комиссариатҳои халқии молияи

иттифоқӣ ва ҷумҳуриҳои худмухтор), вазифаҳои асосии зеринро иҷро мекарданд:

- ташкили корҳо оид ба таҳия ва иҷрои буҷетҳои ҳудудӣ;
- сафарбаркунии маблағҳо ба буҷети иттифоқӣ, ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ;
- таҳлили фаъолияти молиявӣ хоҷагии корхонаҳо;
- тафтиши иҷрои сметаи муассисаҳои буҷетӣ;
- таъмин намудани маблағ ба муассисаҳо ва корхонаҳои тобеи маҳаллӣ;
- ташкили баҳисобгирӣ ва ҳисоботдиҳӣ дар корхонаҳо ва муассисаҳои тобеи Шӯроҳои маҳаллӣ.

Соли 1937 Низомнома дар бораи нозирони андоз ва ревизорҳо тасдиқ карда шуд. Он сохтори дастгоҳи андозро муайян мекард. Қисми асосии он дар соҳа нозироти андози шӯъбаи молияи ноҳиявӣ (шаҳрӣ) иборат аз нозирони калон ва ноҳиявӣ дар деҳот - агентҳои андоз буд. Вазифаҳои онҳо аз таъмини баҳисобгирии пурраи пардохткунандагон, объектҳои андозбандӣ, андозаи пардохтҳои андозбандишаванда, додани имтиёзҳои андозӣ тибқи қонун, амалӣ намудани чорабиниҳои ташкилӣ оид ба супоридани саривақтӣ ва пурраи андозҳо дар ҳама қисматҳои системаи буҷетӣ иборат буданд.

Аҳамияти мақомоти молияи маҳаллӣ бо нақши онҳо дар равона кардани маблағҳо аз буҷети иттифоқӣ, ҷумҳуриявӣ ва маҳаллӣ маҳдуд набуд. Мақомоти молияи маҳаллӣ муҳосибони давлатӣ буданд. Дар ин ҷо тамоми фаъолияти молиявӣ хоҷагии корхонаҳо ва ташкилотҳои гуногун таҳлил карда мешуданд.

Санчиш ва омӯختани фаъолияти иқтисодии корхонаҳо ва мақомоти молияи маҳаллӣ манбаъҳои мавҷудаи сарфаи дохили хоҷагиро муайян карда, иҷрои ӯҳдадориҳои корхонаҳоро дар назди буҷет ва истифодаи оқилонаи захираҳои моддӣ, меҳнатӣ ва пулиро дар хоҷагиҳо назорат мекарданд.

Моҳияти санчишҳо ва санчишҳои корхонаю муассисаҳое, ки аз ҷониби мақомоти молияи маҳаллӣ гузаронида мешуд, аз он иборат буд, ки аз тафтиши нақшаҳои истеҳсолӣ ва молиявии корхонаҳо, амалиётҳои кассавӣ ва ҳисоббаробаркунӣ, иҷрои супоришҳои кам кардани хароҷот, тафтиши самаранокии истифодаи воситаҳои асосӣ ва муомилот равона шуда буд.

Мақомоти молияи маҳаллӣ, нақшаҳои барои корхонаҳо муқарраршударо таҳлил намуда, захираҳои ҳисобнашударо дар онҳо ошкор карда, тағйир додани нишондиҳандаҳои нақшаро ҷустуҷӯ карда ва ба беҳтар гардидани фаъолияти молиявӣ хоҷагии корхонаҳою ташкилотҳо таъсири мусбӣ расонданд. Ҳамзамон, дар назди онҳо вазифаи гузошта шуда буд, ки на танҳо захираҳоро ошкор ва истифода баранд, балки инчунин ба хадамоти банақшагирӣ ва молиявии корхонаю ташкилотҳо дар ташкили дурусти кори

молиявӣ, дақиқ ҳисоб кардани ҳисобҳо ба буҷетҳо барои ҳама намудҳои пардохтҳо ва андозҳо кумак намоянд.

Намуди дигари андоз дар ИҶШС “култжилсбор” ба ҳисоб мерафт. Култжилсбор (кӯтоҳаш пардохт барои эҳтиёҷоти манзил ва сохтмони фарҳангии маишӣ) - андози маҳаллӣ дар ИҶШС, ки солҳои 1931-1941 амал мекард.

Дар деҳаҳо пардохткунандагони култжилсбор тамоми аҳоли ва ҳамаи хоҷагиҳо ба истиснои колхозҳо буданд. Култжилсбор аз колхозчиён бо нархи муқарраршуда ситонида мешуд (аз як ҳавлӣ аз 15 то 80 рубл). Аз хоҷагиҳои меҳнати инфиродӣ - аз 75% то 175% музди андози кишоварзӣ. Аз хоҷагиҳои калон - ба андозаи 200% андози кишоварзӣ.

Андози савдо аввалин андози пулӣ дар соҳаи саноати Давлати Шӯравӣ буд. Дар ибтидо болшевикон шиори бекор кардани пул ва дар натиҷа андозҳои пулиро риоя мекарданд, аммо бо гузаштан ба сиёсати нави иқтисодӣ, Ҳукумати Шӯравӣ маҷбур шуд, ки ба анъанаи қадимаи андозҳо ва пардохтҳо, ки дар империяи Россия вучуд доштанд, баргардад. Дар ибтидо маркази вазнинии ин андоз ба андозҳои ғайримустақим равона гардида буд: андозҳои аксизӣ, гумрукӣ, мӯҳр ва дигар андозҳо - дар соли 1921 онҳо 66,3% тамоми ҷамъовариҳои андозҳоро ташкил медоданд ва дар нӯҳ моҳи 1922 онҳо 72% - и андозҳоро ташкил медоданд.

Андози тиҷоратӣ моҳи июли соли 1921 ҷорӣ карда шуд ва он аз андоз аз патент ва баробарҳуқуқкунанда иборат буд. Аммо дар соли 1921 ҳаққи баробаркунӣ танҳо дар 58 шаҳри калон ҷорӣ карда шуд ва танҳо 3% гардишро ташкил дод, зеро корхонаҳои давлатӣ, коммуналӣ ва муассисаҳои кооперативӣ, ки маводи ниёзи аввалияро дар байни аҳоли тақсим менамуданд ва аз онҳо андоз ситонида намешуд. Моҳи феввали соли 1922 корхонаҳои давлатӣ ва коммуналӣ ба андози савдо ҷалб карда шуданд ва имтиёзҳо барои кооперативҳо бекор карда шуданд. Ҳамзамон, меъёри ҳаққи патент зиёд карда шуд, ки арзиши он акнун ба андозаи рубли пеш аз ҷанг пардохта мешуд. Тафовути меъёрҳои андоз инчунин вобаста ба намудҳои мол бо андозбандии афзояндаи молҳои гаронарзиш гузаронида шуд. Моҳи ноябри соли 1922 андози даромад бар хилофи андози саноатӣ бо назардошти маблағи гардиши корхона, балки даромаднокии он ҷорӣ карда шуд.

Андози кишоварзӣ - дар ИҶШС яке аз андозҳои давлатие, ки аз аҳоли ситонида мешавад ба ҳисоб мерафт. Соли 1923 барои иваз кардани андозҳои натуралӣ ва пулӣ андози кишоварзӣ ҷорӣ карда шудааст. Аз 1 январи соли 1924 он танҳо бо пул пардохт карда мешуд.

Андози кишоварзиро соҳибони қитъаҳои замини наздиҳавлигӣ ва қитъаҳои заминҳои расмӣ дар деҳот пардохт мекарданд. Объекти андозбандӣ

қитъаи замин буд, ки новобаста аз ҳаҷми даромад он гирифта мешуд. Хоҷагиҳои инфиродӣ андози дукарата месупориданд. Ҳангоми муайян кардани маблағи андоз заминҳои ғайрикишоварзӣ ба назар гирифта намешуданд. Системаи васеи имтиёзҳо низ таъсис дода шуда буд.

Соли 1939 Шӯрои Олии ИҶШС қонун дар бораи андози кишоварзиро тасдиқ кард. Зиёиёни деҳотҳо аз супоридани ин намуди андоз озод буданд. Худи андоз дар се марҳила пардохта мешуд.

Боби 14. ИСЛОҲОТ ВА ТАШАККУЛЁБИИ НИЗОМИ МИЛЛИИ АНДОЗ ДАР МАРҲИЛАИ БА ДАСТ ОВАРДАНИ ИСТИҚЛОЛИЯТИ ДАВЛАТӢ (ТО СОЛИ 1999)

§1. Заминаҳои ташаккулёбии низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Ташаккули низоми андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон баъд аз истиқлолияти давлатиро ба даст овардан сарчашма мегирад. Дар баробари ҳалли дигар масъалаҳои иқтисодӣ, ташаккул ва амалӣ намудани низоми миллии андоз барои давлатӣ навбунёд, яке аз масъалаи мурракаб ва вазифаи муҳими давлат ба ҳисоб мерафт.

Системаи миллии андоз дар давраи оғози эҳёи давлати Тоҷикистон ҳамчун муҳимтарин нишонаи Истиқлоли давлатӣ ва асоси молиявии мавҷудияти давлат ба миён омадааст. Дар ибтидо системаи тозабунёди андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ба заминаҳои меъёрии ҳуқуқӣ, ташкилӣ ва кадрӣ собиқ Раёсати даромадҳои давлатӣ ва андозҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии советии сотсиалистии Тоҷикистон таъя менамуд, ки дар соли 1990 вобаста ба қорӣ гардидани нахустасосҳои иқтисоди бозаргонӣ ва ташаккулёбии соҳибкорӣ хусусии озод таъсис дода шуда буд.

Моҳи январӣ соли 1992 дар заминаи Раёсати даромадҳои давлатӣ ва андозҳои Вазорати молияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, Сарраёсати андози Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис дода шуд. Дар муҳлати кӯтоҳ воҳидҳои сохтории мақомоти андоз дар ҳамаи вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳои мамлакат таъсис ёфтанд ва дар асоси қонунҳои алоҳида системаи миллии қонунгузори андоз, аз он ҷумла тартиби баҳисобгирии андоз, андозбандии соҳибкорӣ озоди ташаккулёфтаи стода ташкил гардида, шаклҳои ҷавобгарӣ барои қонунвайронкунии андоз низ муайян карда шуданд.

Қадами дигар дар раванди ташаккулёбии мақомоти андоз ба қабул шудани Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи мақомоти давлатии андоз» дар моҳи мартӣ соли 1992 ва Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи асосҳои мақомоти андоз» дар моҳи июли соли 1994 алоқаманд аст.

Қонун «Дар бораи асосҳои мақомоти андоз» системаи андози Ҷумҳурии Тоҷикистонро то андозае ба низоми дароварда бошад ҳам, аммо як қатор масъалаҳо боқӣ монданд, ки то он вақт ҳалли худро наёфта буданд, аз ҷумла намудҳои андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ хеле зиёд буданд, қисми зиёди пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет маблағи зиёд ворид насозанд ҳам, барои назорати худ қувваи қонун зиёдро тақозо мекарданд, меъёри андозҳо бисёр баланд буд ва бинобар ҳамин барои саркашӣ аз андоз замина ба вуҷуд меомад.

Бо мақсади таҳкими сохтори ташкили назорати андоз бо Фармони Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон аз 4 майи соли 1995 таҳти рақами 221 дар заминаи Сарраёсати андози Ҷумҳурии Тоҷикистон Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон таъсис ёфт.

Хусусияти фарқкунандаи марҳилаи мазкур аз он иборат аст, ки дар ин марҳала нахустин шакли системаи миллии андози мамлакат ба миён омад, ки дар маҷмӯъ, хусусиятҳои иқтисодии давраи гузаришро инъикос мекард.

Дар ин давра раванди мураккаби ба иқтисоди бозаргонии ташаккулифтаи стода, инчунин ба шаклҳои нави муносибатҳои хоҷагидорӣ мутобиқ гардонидани системаи андоз ва сохтори мақомоти андоз идома дошт.

Бо ташаббуси Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар солҳои 1997-1998 доир ба тақмили қонунгузори андоз қорҳои зиёде анҷом дода шуданд, аз ҷумла моҳи ноябри соли 1998 нахустин Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон қабул гардид ва 1 январи соли 1999 мавриди амал қарор гирифт.

Дар доираи Кодекси андоз, яъне дар асоси як санад тамоми муқаррароти асосии маъмурӣ, намудҳои мушаххаси андозҳо ва дигар пардохтҳои ҳатмӣ, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷамъоварӣ мешуданд, гирд оварда, нахустин бор ба андозсупоранда додани рақами мушаххаси андозсупоранда амалӣ гардид ва шумораи андозҳою дигар пардохтҳои ҳатмӣ кам карда шуд.

Дар шароити гузариш аз низоми маъмурӣ фармонфармоӣ ба иқтисодии бозорӣ, мувофиқ намудани фаъолияти субъектҳои иқтисодӣ ба низоми нав ва дар ин замина ташкили низоми андозбандӣ зина ба зина амалӣ мегардид. Фаъолияти иқтисодию сиёсӣ бештар дар асоси низоми пешина ба роҳ монда шуда буд. Инчунин бо мақсади роҳ надодан ба хатогиҳо асосан Ҷумҳурии Тоҷикистон аз таҷрибаи дигар давлатҳо, махсусан аз таҷрибаи Федератсияи Руссия истифода менамуд. Дар ин давра, яъне солҳои 1991-1993 вобаста ба низоми нави иқтисодӣ, низоми милли андоз низ ташаккул ёфт.

Низоми андоз вобаста шакли идораи давлат амал менамояд. Ҷумҳурии Тоҷикистон ба монанди ҷумҳуриҳои дигари собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ, баъд аз пош хурдани ин иттиҳод соли 1991 ҳамчун давлати соҳибистиклол аз тарафи қомеаи ҷаҳонӣ шинохта шуда, давраи гузаришро аз низоми иқтисодии нақшавӣ ба низоми иқтисодии бозорӣ пеш гирифт. Дар шароити гузариш ба иқтисодии бозорӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон зарурати гузаронидани ислоҳоти иқтисодиву иҷтимоӣ ва махсусан андозӣ ба вуҷуд омад, ки дар заминаи он дигаргуниҳои сохторӣ гузаронида шуданд.

Пеш аз ҳама, гузариш ба иқтисодии бозорӣ зарурати ҷорӣ намудани гуногуншаклии моликият ва ба вуҷуд овардани шароитҳоро барои рақобат байни субъектҳои иқтисодӣ ба миён овард. Аммо давраи гузариш бо сар

задани бухрони иқтисодиву иҷтимоӣ пайваста гашт, ки ин барои аксари чунин мамлакатҳо хос буд. Бухрони иқтисодӣ ба пастравии истеҳсолот ва ба табақаҳои гуногун тақсим шудани аҳолиро вобаста ба даромад ба вучуд овард.

Барои иқтисодиёти гузариши Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин ҳолатҳо хос буд:

- зиёдшавии номутаносибии техники-иқтисодӣ;
- паст шудани сармоягузорӣ ва пасандознамоӣ;
- зиёд шудани истифодаи экстенсивии қувваи корӣ дар ҳолати ҷой доштани тамоюли умумии бад шудани сифат ва таназзули сохтори он;
- баланд шудани шиддатнокии экологӣ ва паст гардидани сатҳу сифати зиндагӣ.

Дар иртибот ба ин, барои гузаронидани ислоҳот дар иқтисодиёт аз роҳҳои зерин истифода кардан мумкин буд:

Роҳи якуми гузаронидани ислоҳоти куллиро дар муҳлати кӯтоҳтарин дар назар дошт ва дуҷум бошад, ба қисман азнавсозӣ ва марҳила ба марҳила тақвият додани онҳо асос меёфт.

Роҳи аввал роҳи катъи (радикали)-и гузаронидани маҷмӯи ислоҳотро дар назар дорад, ки барои иваз намудани банақшагирии марказонидашуда ва ба вучуд овардани асоси иқтисодиёти бозорӣ нигаронида шуда буд. Сухан дар бораи ба зудӣ гузаронидани либерализатсияи нарх ва савдо, инчунин оид ба татбиқ кардани барномаҳои мақсадноки устуворгардонии таъминкунандаи устувории нарх меравад. Ҷораҳои дигари гузариш ба бадалшавии асбоб барои амалиётҳои ҷорӣ, ба вучуд овардани шароит барои барқароршавии корхонаҳои нави хусусӣ, ғайриинҳисоргардонии саноат, қабул кардани стандартҳои нави ҳисоби муҳосибӣ, гузаронидани ислоҳот дар низоми андозбандӣ, низоми судӣ, бахши молиявӣ ва идораҳои давлатиро фаро мегирифт.

Чунин тамсилаи комплекси гузаронидани ислоҳот барои иқтисодиёти мамлакатҳои Аврупои Марказию Шарқӣ ва мамлакатҳои мустақили ИДМ хос буд.

Роҳи дуҷум бошад, марҳила ба марҳила гузаронидани ислоҳотро дар назар дорад, яъне сараввал метавонад бо тартиби озмоишӣ ва минбаъд амалӣ кардани таҷрибаи бобарор татбиқ гардад. Марҳила ба марҳила гузаронидани ислоҳот ҳамон роҳест, ки онро Чин пеш гирифтааст.

Дар ҳамаи мамлакатҳои дорои иқтисодиёти давраи гузариш нақши муҳимро дар беҳтарсозии вазъи иқтисодӣ хусусигардонии молиявӣ, либерализатсия ва устуворгардонии мунтазам иҷро мекунад. Агар

хусусигардони ташаккулёбии ҳуқуқи амвол ва моликияти хусусиро ифода кунад, он гоҳ либерализатсияи нархгузорию озод ва аз байн бардоштани назоратро аз тарафи давлат дар назар дорад. Нақши хусусигардонии моликият дар сулҳу субот ва Ваҳдати миллӣ назаррас аст. Пеш аз ҳама, ташаккули низоми гуногуншаклии моликият дар кишвар заминаи асосии муносибатҳои судманд оид ба азхудкунии воситаҳои истеҳсолот гардид, ки дар натиҷа ба муносибатҳои бозорӣ таҳким бахшид. Аз тарафи дигар, низоми гуногуншаклии моликият ба он оварда расонид, ки дар шароити бӯҳрони сиёсӣ ва давлатдорӣ соҳибмулкони тавонистанд баҳри ҳифзи моликияти худ кӯшиш ба харҷ диҳанд ва аз харобшавии навбати онро нигоҳ доранд.

Сеюм, моликияти хусусӣ бевосита ба шуури аҳоли оид ба муносибат ба бойигарии миллӣ таъсири мусбӣ расонид. Билохира, гуногуншаклии моликият дар низоми иқтисоди бозорӣ воситаи асосии болоравии рақобат миёни истеҳсолкунандагон ва беҳдошти сифати маҳсулот гардид.

Истиқлолияти сиёсии ба даст овардаи Ҷумҳурии Тоҷикистон ва рӯ ба сӯи иқтисоди бозорӣ ниҳодани он водор месозад, ки мустақиман ба чараҳои тақсимои байналмилалӣ меҳнат ва ҷаҳонишавӣ (глобализатсия)-и истеҳсолот, меҳнат, сармоя ва тиҷорат шарик гардад.

Соҳибистиқлолӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон на танҳо мустақилияти сиёсӣ, балки мустақилияти иқтисодиву иҷтимоиро низ таъмин намуд.

Давраи аввали соҳибистиқлолии кишвар бо ислоҳоти зерин оғоз гардид, ки ин: гузариш аз низоми маъмурӣ-фармонмармой ба иқтисоди бозорӣ; гузариш аз иқтисоди пӯшида ба иқтисоди кушод; интиҳоби мустақили робитаҳо ва муайянкунии самти онҳо мебошанд.

Соҳибистиқлолии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва инкишофи иқтисодии онро аз нуқтаи назари иқтисодшиносони муосир ба се давра тақсим кардан мумкин аст:

Давраи якум (1991–1997). Марҳилаи бӯҳрон, ҷанги шаҳрвандӣ ва харобии сохтори иқтисодиёт.

Давраи дуюм (1997–2007). Марҳилаи барқарорсозии иқтисодиву иҷтимоӣ ва ислоҳотӣ.

Давраи сеюм (2007 то инҷониб). Марҳилаи инкишоф, бунёди иншооти нав ва барқарору мустаҳкамсозии мавқеи давлат дар арсаи ҷаҳонӣ.

Вобаста ба роҳи интиҳоб гардида ҳадафҳо ва хусусиятҳои рушди низоми иқтисодӣ ба иқтисоди бозории миллии тамоюли иҷтимоидошта оғоз ёфт ва он имконият фароҳам овард, ки низоми андоз муайян гардад, чунки низоми андоз мебоист ба низоми умумии иқтисодии интиҳобкарда мувофиқ бошад. Дар ин гуна шароит низоми андозии миллӣ бояд ба усулу тарзҳои андозбандии

давлатҳои пешрафта ва собиқаи зиёди иқтисоди бозаргонидошта мутобикат намояд.

Гузашта аз ин низоми андозро мебоист ба шароити воқеӣ ва масъалаҳои ҷорӣ ҳаёти иҷтимоиву иқтисодии субъектони иқтисодӣ мутобик карда шавад. Дар он давра, яъне солҳои 1991 – 1993 низоми андози кӯҳна аз давраи шӯравӣ ба мерос монда дар шароити бӯҳрони иқтисодии пас аз шикасти Иттиҳоди Шӯравӣ ба миёномада тадриҷан дар самти қонунгардондани талаботу ниёзмандии давлат равона гардида буд.

Дар он шароит, низоми андози милли дар Тоҷикистон мавриди истифода қарор мегирифт дар заминаи ҷабҳаҳои мусбии низоми андози шӯравӣ, пеш аз ҳама ташкили сохтори идораи фаъолияти андозбандӣ, мутахассисони соҳаи андоз, шаклҳо ва тарзҳои баҳисобгирӣ, ҳисоботдиҳӣ ва назорат бурдан бунёд ёфтсохта шуда буд.

Нозироти давлати андоз дар таркиби Вазорати молияи ҶШС Тоҷикистон аз 28 феввали соли 1990 ташкил гардида буд. Нозироти давлатии андоз дар вилоятҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо, аз он ҷумла ноҳияҳои дохили шаҳрҳо нозирот дошт ва ин сохтор ҳоло ҳам чун низоми ягонаи самарабахши назорат ва риояи қонуни андоз боқӣ монда, амал менамояд.

Низоми андози аз давраи шӯравӣ боқимонда, зина ба зина вобаста ба шароити иқтисодиву иҷтимоии иқтисоди бозорӣ мувофиқ гардонида шуд. Дар тӯли солҳои истиқлолият зина ба зина ба низоми андоз тағйиротҳо ворид гардида, бунёди низоми миллии андози мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода шуд.

§2. Хусусиятҳои ташаккулёбии низоми миллии андоз

Низоми миллии андозро вобаста ба хусусиятҳои ташаккулёбӣ ва барқароршавӣ ба се марҳила ҷудо намудан мумкин аст.

Марҳилаи якум аз соли 1991 то 1995 – ро дар бар гирифта, аз давраи истиқлолияти давлатиро ба даст овардан сарчашма мегирад. Дар ин марҳила андозҳо танҳо бо мақсади таъмини даромадҳои буҷаи давлатӣ хизмат менамуд. Ҳамчун воситаи танзими макроиқтисодӣ андоз пурра истифода намегардид. Дар ин марҳила ҷорӣ намудани намудҳои нави андозҳо, ки ба низоми иқтисодӣ бозорӣ мувофиқат менамуд оғоз гардида, заминаҳои қонунгузори фаъолияти мақомоти андоз ташаккул ёфт ва сохтори мустақили давлатии идора кардани фаъолияти андозбандӣ ба миён оварда шуд. Аммо, бо бавучуд омадани бӯҳронҳои сиёсӣ, ҷангҳои шаҳрвандӣ, набудани пули милли ва номунтазам будани сиёсати пулию қарзӣ, ба ташаккул ва рушди низоми андоз низ имконияти рушдро надошт.

Марҳилаи дуюми ташаккулёбии низоми андоз солҳои 1995 – 1998 - ро дар бар мегирад. Дар ин марҳила сиёсати андоз бо мақсади низому тартиби муайян даровардани муносибатҳои андозбандӣ, кам кардани бори андоз ва баланд бардоштани ҳавасмандкунандагии андозҳо равона гардида буд. Дар ин марҳила раванди ташаккули низоми миллии андоз, ки ҷавобгӯи талаботи иқтисоди давраи гузариш ва эҳтиёҷоти ҷумҳурӣ буд, ба итмом расонида шуд. Бо мақсади мустаҳкам гардидани асосҳои санадҳои меъёриву ҳуқуқии андозбандӣ, маҷмӯи қонунҳо, ташкил ва сохтори идоракунии муносибатҳои андозбандӣ, ташкил намудани полиси андоз, низоми тайёркунӣ ва бозомӯзии кормандони соҳаи андоз, ташкили наشرияҳои соҳаи андоз ва андозбандӣ зина ба зина амалӣ гардонида шуд. Қабул Кодекси андоз дар ин шароит барои рушди ин муносибатҳо ва амалӣ гардонидани сиёсати андозӣ имконият фароҳам овард.

Вобаста ба ташаккулу барқароршавии низоми андоз Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз моҳи марти соли 1992 «Дар бораи мақомоти андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» нақши ҳалкунанда дошт. Дар ин қонун дастурҳо оид ба ҳуқуқҳои мақомоти андози ҷумҳурӣ таъин гардида буданд.

Яке аз андозҳое, ки қорӣ карданаши мушкilotи зиёд пеш овард, ин андоз аз арзиши илова буд. Аз моҳи марти 1992 сар карда, воридот ба буҷети ҷумҳурӣ тавассути ҳамин андоз сурат мегирифт.

Ба сабаби бӯҳрони сиёсӣ, ноором гардидани вазъият дар ҷомеа (1992) ташаккули низоми андоз ба таъхир афтод. Кори ташаккули низоми андоз дар нимаи дуюми соли 1993 аз нав оғоз ёфт ва андозҳои нав қорӣ карда шуданд, ки инҳо буданд:

1. Андоз аз даромад барои фаъолияти суғуртавӣ;
2. Андоз аз амволи ашхоси воқеӣ;
3. Андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард;
4. Андоз аз даромади корхонаҳо ва муассисаҳо;
5. Андози махсус.

Ташаккули низоми андозро асосан баъд аз қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 20 июни 1994 «Дар бораи асосҳои низоми андоз» (№977) анҷомёфта дониш мумкин аст. Дар ин Қонун ба таври муназзам ҳама масъалаҳои умдаи андозбандӣ; усулҳои (принсипҳои) андозбандӣ, воҳидҳои (объектҳои) андозбандишаванда; намудҳои андоз, тартиб, баҳисобгирӣ ва пардохти онҳо; ҳуқуқҳо ва масъулияти андозсупорандагон ва мақомоти андоз; тартиби қорӣ кардан, тағйир додан ва манъи андозҳо; ҷавобгарӣ барои вайрон кардани қонунҳои андоз ва ғайра баён шудаанд.

Марҳилаи сеюми рушд ва ташаккули низоми миллии андоз бо қабул гардидани Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз соли 1999 то соли 2006 буд, вобастагӣ дорад.

Хусусиятҳои асосии ин марҳила аз он иборат буд, ки дар ин марҳила андоз ҳамчун воситаи ҳавасмандсозӣ ва ба танзимкунандаи иқтисодиёт истифода мешуд. Дар ин марҳила масъалаҳои кам кардани бори андоз, ҳимояи истеҳсолкунандагони дохилӣ, беҳтарсозии шароит барои сармоягузoron, додани имтиёзҳо ба соҳаҳои афзалиятноки кишвар, тақвияти самтҳои иҷтимоии андозбандӣ, баланд бардоштани сатҳи ҷамъоварии андоз, беҳтарсозии муносибатҳо бо андозсупоранлагон, кам кардани ҳолатҳои коррупсионӣ, баланд бардоштани фарҳанги андозсупорӣ оғоз гардиданд.

Дар ин марҳила як қатор амру фармонҳои президенти кишвар барои рушди низоми милли андоз қабул гардид. Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ташкили саридораи андози Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 3 – юми январи соли 1992 барои рушди муносибатҳои андозӣ мусоидат намуд. Сипас, бо амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ин идора номи Саридораи давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистонро гирифта, низоми идоракунии муносибатҳои андозӣ рушд ёфтанд. Дар ибтидои ин марҳила, аллакай як қатор андозҳо вобаста ба талаботи низоми иқтисоди бозорӣ тағйир дода шуданд. Аз ҷумла:

- 1) андоз барои арзиши илова;
- 2) аксизҳо;
- 3) андоз аз даромади шаҳрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон, шаҳрвандони кишварҳои хориҷӣ ва ашхоси шаҳрванди кишвар набуда;
- 4) пардохти давлатии гумрукӣ;
- 5) андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт;
- 6) андоз аз замин;

§3. Сиёсати андозӣ ва намудҳои андоз

Аз моҳи январи соли 1992 низоми нави милли андоз ба кор андохта шуд, ки аз рӯи воситаҳои шаклӣ ва сохторӣ, асосан ба низоми андози дар таҷрибаи ҷаҳонӣ паҳнгардида мувофиқ менамуд. Дар маҷмӯи низоми андозҳои тамоми кишварҳро ба ҳамдигар шабоҳат доранд.

Дар низоми андози миллии андоз дар он шароит падидаҳои нав андоз асосан дар андози арзиши изофа, аксизҳо, андози замин, андоз аз амволи шахсони ҳуқуқӣ ва ғ. ба назар мерасиданд. Дар марҳилаи аввали ислоҳоти иқтисодӣ асосан кӯшиш ба афзоиши миқдори намудҳои андоз равона гардида буд. Дар соли 1994 миқдори умумии онҳо ба 45 адад баробар буд. Новобаста

аз ин, қайд намудан зарур аст, ки низоми амалкунандаи андоз ба чор намуди андоз асос ёфта буд, ки ба онҳо дохил мешуданд:

- 1) андоз аз арзиши изофа;
- 2) аксизҳо;
- 3) андоз аз фурӯш;
- 4) андоз аз даромад.

Дар соли 1998 аз ҳисоби ин намуди андозҳо қисми зиёди даромадҳои буҷети давлатӣ таъмин гардида буд. Ҳиссаи ин намуди андозҳо миёни тамоми андозҳо бешта аз 60% – ро ташкил менамуд.

Андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо ба ҷои якчанд намуди андозҳо, ки онҳо бекор карда шуданд, ҷорӣ гардид. Андозҳои бекоргардида ин андоз аз гардиш ва андоз аз фурӯш буданд. Андоз аз арзиши изофа ва аксизҳо ҳамчун андозҳои ғайримустақим дар тамоми кишварҳо истифода мешуданд ва имрӯз низ ҳиссаи онҳо дар таъсирини даромади буҷаи давлатӣ назаррас мебошад.

Андоз аз арзиши изофа ҳамчун андози ғайримустақим бо гурӯҳи андозсупорандагон ва доираи амалиётҳо, усули андозситонӣ, ҳаҷм ва миқдори маблағи пардохтшаванда, ҳисобу китоби содааш фарқ менамояд. Дар он шароит андоз аз гардиш нархӣ ҳамчун андози батанзимдаровардашуда ва муайяншуда амал намуда, маҷмӯи васеи маблағҳои андоз ва ситонидани андозро аз маҳсулоти тайёр талаб менамуд. Ин намуди андоз асосан аз молҳои ниёзи аввала ситонида шуда, ба дигар соҳаҳо, аз ҷумла сохтмон, нақлиёт, алоқа, хоҷагии қишлоқ, савдо ва хизматрасонӣ рабт надошт.

Андоз аз фурӯш яке аз сарчашмаи иловагии ворид намудани маблағҳо ба буҷет ба ҳисоб мерафт. Ҷиҳати мусбӣ ин намуди андоз дар он буд, ки хусусиятҳо ва усулҳои ситонидани он ба андоз аз арзиши изофа шабоҳат дошт. Вобаста ба ин, барои мақомоти андоз ва молия, ҳамчунин корхонаҳо имконият ба вуҷуд омад, ки барои гузариш ба ин намуди андозситонӣ таври васеъ омода гарданд. Андоз аз арзиши изофа андози умумидавлатӣ ба шумор меравад. Андоз аз арзиши илова як қисми ба буҷет ҳисобкунии арзиши иловашудаеро ифода менамояд, ки дар ҷараёни истеҳсол, муомилоти молҳо, ва хизматҳо ҳамроҳ карда шудааст.

Андоз аз арзиши изофа аҳамияти муҳимро доро мебошад, зеро яке аз манбаҳои асосии қисми даромади буҷет ба ҳисоб меравад. Андоз аз арзиши илова дар худ ба буҷет ҷудо намудани қисми афзоиши арзиши иловагиро дар ҷараёни истеҳсолот ва гардиши молҳо, кор ё хизматрасонӣ ифода мекунад.

Ин намуди андозро корхонаҳову муассисаҳо новобаста аз шакли моликият ва тобеияшон, аз он ҷумла корхонаҳои бо сармоягузориҳои хориҷӣ

амалкунанда пардохт менамуданд. Дар ибтидои қорӣ намудан, ин намуди андоз ба 28% баробар буд ва аз соли 1994 он ба 20% поён карда шуд.

Баъд аз байн бурдани андоз аз гардиш ва фурӯш, ки ба қойи он андоз аз арзиши изофӣ қорӣ гардид, на дар ҳамаи ҳолатҳо воридоти пурраи маблағҳо ба буҷет таъмин менамуд. Бо мақсади бартараф намудани ин камбудихо андози аксиз қорӣ карда шуд. Маблағҳои аз ҳисоби аксизҳо ба буҷаи давлат воридгардида дар 1998-ум бештар аз 3% - ро ташкил дода буд. Барои фурӯши машрубот, тамоку, ашёи ороишӣ ва мӯина, либоси чармӣ, нахи пахта, алюминий ва рағани эфир аксиз ворид карда шуда буд. Дар он давра бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон меъёри маблағи аксизҳо бо чунин ҳаҷм муайян гардида буд: барои машрубот аз 25 то 90%; барои тамоку аз 14 то 20%; барои ашёи мӯина – аз 10 то 35%.

Дар раванди муайян намудани меъёри аксизҳо таҷриба ва амалияи кишварҳои ҳамсоя ва ҷаҳон чандон ба эътибор гирифта нашуда буд. Дар амалия, аксизҳо дар ҳаҷми таъингардида нисбат ба воҳиди ягонаи натуралии мол бояд қорӣ карда мешуданд. Масалан, чи тавре, ки имрӯзҳо андози аксиз амал менамояд.

Зарурати бо фоиз муайян намудани меъёри аксизҳо вобаста ба нархи фурӯши мол, ин аз кам будани воридот ба буҷети давлатӣ алқамандӣ дошт. Чунин ҳолат бештар аз бухрон ва вазъи молиявӣ иқтисодӣ, инчунин суръати баланди дараҷаи таваррум, ки баъд аз бухронҳои сиёсӣ ба миён омада буд, вобастагӣ дошт.

То соли 1995 андозҳо асосан бо назардошти сатҳи таваррум, ки меъёри афзоиши он дар як моҳ то 30% афзоиш меёфтанд, муайян мегардид. Дар он шароит касри буҷет низ баланд буда, ба ҳисоби миёна ба 40% даромади буҷети давлат баробар буд. Ин ҳолатҳо сабаби баланд намудани андозҳо тақозо менамуд, ки дар навбати худ ба рушди иқтисодӣ таъсири манфӣ мерасонд. Қорӣ гардидани андоз аз арзиши изофа ба ин ҳолат таъсири мусбӣ расонида, баъзе аз мушкilotи вобаста ба тамоюли касри буҷа ва таваррумро камтар намуд.

Дар тӯли солҳои 1992-1995, ки ба иқтисодиёт дараҷаи таварруми баланд қой дошт, низоми андози тағйирёбанда хос буд. Андоз аз арзиши изофа мустақиман ба нархи молу хизматҳо илова мегардид. Қорӣ гардидани аксизҳо сабаби истеҳсоли пинҳонкорона машрубот мегардид. Андоз аз даромади шахсони воқеӣ, андоз аз амвол ва андози замин дар дараҷаи мӯътадил қарор доштанд, вале андоз аз даромад нисбатан дар сатҳи баланд қарор дошт. Қорӣ намудани имтиёзҳои андозӣ ба раванди ситонидани андози даромад мувозинати ро таъмин менамуд. Дар он шароит миқдори андозҳо зиёд буданд. Илова бар ин, боз андозҳои нав қорӣ мегардиданд, вале бо вучуди ин маблағи

онҳо дар даромади миллӣ коҳиш ёфта, қисми даромади бучет бо мушкилоти зиёде пурра мегардид. Воридот ва ҷамъоварии андоз хеле дар сатҳи паст қарор дошта, қарзи шахсони ҳуқуқӣ рӯз аз рӯз афзоиш меёфт. Барои кам намудани қарзҳои андозии шахсони ҳуқуқӣ чораҳои гуногун ба монанди ҳисоббаробаркуниҳои байниҳамдигарӣ андешида мешуд, вале онҳо барои даромади буҷаи давлат чандон натиҷа намероданд. Ба сабаби зиёд будани миқдори андозҳо мақомоти андоз имконияти назорати пурра ва ҷамъоварии саривақтии онҳоро надоштанд. Вобаста ба ин, қонунҳои қабулгардида вобаста ба андоз ва санадҳои меъёрий ҳуқуқӣ пурра қобили қабул набуд, ки дар бештари ҳолатҳо сабаби саркашӣ аз андозсупорӣ мегардид. Вобаста ба ин, соли 1996 зарурат ба вуҷуд омад, ки чораҳо ва тадбирҳо оид ба роҳҳои ислоҳоти низоми андоз бо дарназардошти хусусиятҳои шароити иқтисоди бозорӣ андешида шуда, муносибатҳои андозӣ мукамал гардонида шавад.

Боби 15. ИСЛОҲОТ ВА СИЁСАТИ НИЗОМИ АНДОЗИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР СОЛҲОИ 2004-2011

§1. Кодекси нави андоз ва хусусиятҳои фарқунандаи он

Ислоҳоти низоми миллии андозро вобаста ба санадҳои меъёрийи ҳуқуқӣ, махсусан қабули Кодекси андоз метавон шарҳ дод. Самтҳои асосии сиёсати андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар нахустин Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон (1998), Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав (2004), қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бози давлатӣ» (2004) ва «Дар бораи дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет» (2006), инчунин қонунгузориҳои буҷети Ҷумҳурии Тоҷикистон дарҷ карда шуда буд.

Илова бар ин, муносибатҳои андозиро шартномаҳои байналмилалӣ эътирофнамудаи Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз ҷумла 23 шартнома бо давлатҳои дигар оид ба канорагирӣ аз андозбандии дукарата ба танзим медароварданд.

Кодекси андоз дар таҳрири нав шарҳи мафҳуми андозро чунин шарҳ дода буд: «Андоз пардохтест ба буҷети давлат, ки хусусияти ҳатмӣ ва инфиродиву нобаробарӣ дорад, пардохта мешавад». Чунин таърифи андоз ба хусусияти ҳуқуқию иқтисодӣ мувофиқат менамуд ва ба ҳамин тарзи ифодаи он ҷиҳатҳои фарқунандаашро аз воридоти дигари ғайриандозӣ ба буҷет таъкид намудааст. Чи тавре, ки дида мешавад, дар ин таъриф ҷаримаҳо ва ғоизҳои дар қонунгузориҳои андоз пешбинишуда ба маблағи андоз дохил нагардидаанд. Ин падида худ амри одилона ва ҳақиқист. Ба таърифи андоз илова гардидани калимаи «индивидуалӣ - инфиродӣ» аҳамияти илмиву амалӣ дошт. Тавассути он таъкид карда мешуд, ки андозҳо нисбати ҳар як андозсупоранда ҳангоми пардохт ройгон ва беподош мебошанд. Аммо дар миқёси ҷомеа андозҳо хусусияти эквивалентӣ доранд, зеро аз онҳо барои ҳифзи манфиатҳои ҳамаи аъзои ҷомеа, барои нигоҳ доштани иқтисоди давлат ва муҳофизати андозсупорандагон истифода мегардад.

Қоидаи мазкур, яъне таъкиди он, ки андозҳо дар охири кор ройгон (билоиваз) нестанд, дар ташаккули ҳосил шудани андешаи мусбат дар бораи онҳо нақши муҳим дорад.

Пас аз ҷорӣ гардидани Кодекси андоз (дар таҳрири нав) дар сохтори низоми миллии андоз тағйироти ҷиддӣ рӯй доданд, яъне хусусияти андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллӣ тағйир ёфтанд. Ду намуди андозҳо бекор карда шуданд, ки онҳо андоз барои амволи корхона ва андоз барои нигоҳдории нақлиёти мусофирбари ҷамъиятӣ буданд. Бар ивази андоз барои амволи корхонаҳо андози ҳадди аққал аз даромади корхонаҳо ҷорӣ карда шуд, ки баръакси андози қаблӣ, мустақиман ба ғайрихотонаи корхона, яъне даромади таҷаммуи он вобаста буд. Инчунин андози нави ҷорӣ гардид, ки он

андоз аз истехсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии қишлоқ буд. Нақши андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт, ки аз 1 январи соли 2005 қорӣ гардид, тағйир ёфт, ки ин андоз ҳамчун андози маҳаллӣ ҳисоб гардид. Доираи амали андоз барои амволи ғайриманқул низ васеъ гардид. Қаблан он танҳо ба шахсони воқеӣ дахл дошт ва мувофиқи Кодекси нави андоз он аз шахсони ҳуқуқӣ низ ситонида мешуд.

Дар солҳои 2005-2011 бо назардошти тағйир ёфтани вазъи иҷтимоӣ иқтисодӣ, зарурати дарёфти манбаъҳои иловагии даромадҳои буҷети давлатӣ, қорӣ намудани низомҳои махсуси андозбандӣ, аз ҷумла барои ҳавасмандгардонии сохтмони неруҳгоҳҳои барқии обӣ ва коркарди пурраи нахи пахта дар қаламрави давлатамон, дастгирии соҳибкорон дар давраи бӯҳрони молиявӣ ҷаҳонӣ ва дигар сабабҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон 13 маротиба тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд.

§2. Намудҳои андозҳо дар солҳои 2004-2011

Баъд аз қабули Кодекси нави андоз, андозҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 17 намуд андозҳои умумидавлатӣ ва 4 намуд андозҳои маҳаллӣ иборат буданд.

Ба андозҳои умумидавлатӣ дохил мешуданд:

- 1) андоз аз даромади шахсони воқеӣ;
- 2) андоз аз фоидаи шахсони ҳуқуқӣ;
- 3) андоз аз арзиши иловашуда;
- 4) аксизҳо;
- 5) андози иҷтимоӣ;
- 6) андози замин;
- 7) андозҳо аз истифодабарандагони қарри замин;
- 8) андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард;
- 9) андозе, ки тибқи низоми соддакардашуда пардохта мешавад;
- 10) андози ягона барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ;
- 11) боҷи гумрукӣ ва дигар пардохтҳои гумрукӣ;
- 12) боҷи давлатӣ;
- 13) андоз аз фурӯш (нахи пахта ва алюминийи аввалия);
- 14) андози ҳадди ақал аз даромадҳо;
- 15) андоз аз маҳсулоти коркарди молҳо;
- 16) роялти барои об;
- 17) дигар пардохтҳои ҳатмии умумиҷумҳуриявӣ.

Ба андозҳои маҳаллӣ дохил мешуданд:

- 1) андоз аз молу мулки ғайриманқул;
- 2) андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт;
- 3) андоз аз фурӯши чакана;

4) дигар пардохтҳои ҳатмии маҳаллӣ.

Андозҳои умидавлатӣ, ба истиснои бочи гумрукӣ ва дигар пардохтҳои гумрукӣ, бочи давлатӣ, дигар пардохтҳои ҳатмии умумичумхуриявӣ ва дигар пардохтҳои ҳатмии маҳаллӣ, дар Кодекси андоз муқаррар карда шуда буданд. Бочи гумрукӣ ва дигар пардохтҳои гумрукӣ дар Кодекси гумрук, бочи давлатӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи бочи давлатӣ», дигар пардохтҳои ҳатмии умумичумхуриявӣ ва маҳаллӣ дар Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет» муқаррар карда шуда буданд.

Инчунин дар Кодекси андоз низомҳои махсуси имтиёзҳои андоз барои сохтмони нерӯгоҳҳои барқи обӣ, коркарди пурраи нахи пахта, истифодабарандагони низомии гумрукии коркард дар қаламрави гумрукӣ, иштирокчиёни созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот пешбинӣ карда шудааст. Пас аз гузаронидани таҷриба барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ низ низомии имтиёзҳои андоз ҷорӣ карда шуда буд.

Барои мусоидат намудан ба раванди амалиётҳои хоҷагидорӣ субъектҳои соҳибкорӣ ва баробар гардонидани гаронии андоз барои субъектҳои соҳибкорӣ хурд – шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибкорони инфиродӣ новобаста аз намуди фаъолият низомии имтиёзҳои соддакардашуда ва тартиби соддакардашудаи бурдани муҳосибот ҷорӣ карда шуда буд. Барои соҳибкорони инфиродӣ, ки дар асоси патент фаъолият менамуданд, тартиби соддакардашудаи андозбандӣ (бо пардохти маблағҳои устувори андози даромад, андози иҷтимоӣ ва андози чакана, бе бурдани муҳосибот, истифодабарии мошинаҳои назоратӣ-ҳазинавӣ, пешниҳоди ҳисоботи андоз) ҷорӣ карда шуда буд.

Дар қаламрави Ҷумҳурии Тоҷикистон 4 минтақаи озоди иқтисодӣ таъсис дода шуда буд, ки иштирокчиёни онҳо аз ҳамаи намуди андозҳо, ба истиснои андози даромад ва андози иҷтимоӣ аз шахсони воқеӣ, озод буданд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар муқоиса бо давлатҳои дигар шумораи андозҳои муқарраршуда (21 намуд) нисбатан зиёд буд, ки нақши ҳар яки онҳо дар таъмини воридоти даромадҳои буҷетӣ гуногун ба ҳисоб мерафт.

Дар соли 2010 ҳиссаи 6 намуди андоз дар воридоти умумии андозҳои ҷамъоваришавандаи мақомоти андоз 78% - ро ташкил намуд, аз ҷумла андози иҷтимоӣ (26,3%), андоз аз арзиши иловашуда (18,0%), андози даромад аз шахсони воқеӣ (15,1%), андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард (7,4%), андоз аз ғоидаи шахсони ҳуқуқӣ (5,6%) ва андози ҳадди ақал аз даромадҳо (5,6%). Ҳиссаи дигар андозҳо бошад - аксизҳо (0,4%), андози замин (0,8%), роялти барои об (0,8%), андоз аз маҳсулоти коркарди молҳо (0,8%) ва

андозҳо аз истифодабарандагони қазри замин (1,0%) дар воридоти умумии даромадҳои буҷетӣ хеле кам буд.

Ҳаҷми умумии воридоти андозҳо ба буҷети давлатӣ сол аз сол зиёд мегардид: агар дар соли 2005-ум 584,4 млн. сомони даромадҳои андозӣ ҷамъоварӣ шуда бошад, пас дар соли 2010 ҳаҷми даромадҳои андозии буҷет 2950,9 млн. сомони ро ташкил намуд, ки 5 маротиба зиёд буд.

Дар солҳои минбаъда ба раванди маъмурикунонии андоз тағйироти мусбӣ ворид карда шуда, ба корҳои фаҳмондадиҳӣ оид ба тартиби андозбандӣ диққати махсус дода шуд ва ҳамкориҳо низ бо иттиҳодияҳои соҳибкорӣ нисбатан васеъ гардиданд.

Мувофиқи Кодекси нави андоз, ҳадди аққали даромади андозбандӣ наshawанда манъ карда шуда буд. Ба ҷойи он аз ҳадди ақалли даромади моҳона андоз ситонида мешуд. Истифода аз ин тарзи андозбандӣ ба ситонидани ду навъ андоз, яъне андоз аз даромади ашхоси воқеӣ ва андоз аз соҳибони воситаҳои нақлиёт таъсири назаррас мерасонд.

Тағйироти ҷиддӣ ба усули андозбандӣ ба амволи ғайриманқул ворид карда шуда буд. Якум, ин навъ андоз аз ашхоси ҳуқуқӣ, ба ғайр аз муассисаҳои буҷетӣ ситонида мешуд. Дуюм, андозбандӣ аз амволи ғайриманқул на ба арзиши амволи ғайриманқул, балки ба андози замин асос ёфта буд. Аз ин рӯ, макони ҷойгирии амвол, ва ҳадафҳои таъиноти он аҳамият доштанд. Ҳаҷми андоз барои амволи ғайриманқул мувофиқи қарори ҳукуматҳои маҳаллӣ баробар ба андозаи аз 10 то 50 баробари андоз аз замин ва инчунин мувофиқа бо Вазорати даромадҳо ва пардохтҳои давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон муқаррар карда мешуд.

Тағйирот дар андоз аз ғойда низ ба назар мерасид, ки он аз 30% то 25% паст карда шуд. Ба ғайр аз ин, агар дар Кодекси пешина муҳлати хисоротро 5 сол муқаррар намудда бошанд, пас, мувофиқи Кодекси нави андоз он ба муҳлати 3 сол баробар гардида буд.

Ба андоз аз арзиши илова низ баъзе тағйиротҳо ворид гардиданд. Масъалан, ҳадди ҳадафҳо аз андоз барои арзиши изофа аз 24 ҳазор сомонӣ ба 48 ҳазор сомонӣ, дар як сол, расонида шуд. Зарурати ин иқдом дар он буд, ки ҳадди пасти андоз аз арзиши изофа то андозаи муайян сабаби паст шудани суръати пешрафти соҳибкории хурд ва миёна шуда метавонист.

Тағйирот дар андоз аз даромад дар Кодекси нави андоз аз шахсҳои воқеӣ ба тариқи зерин сурат мегирифт: то 100 сомони 8% бо истисноии маблағи андозбандинаshawанда ва бештар аз 100 сомонӣ 13% андоз ситонида мешуд.

Вобаста ба андози аксиз низ баъзе тағйиротҳо ба назар мерасиданд: барои панҷ навъ молҳо (машрубот, тамоку, мошинҳои сабукрав, шинаҳо маҳсулоти нафтӣ) андози аксиз ситонида мешуд. Мувофиқи Кодекси нав

андози аксизии 6-ум ворид гардид, ки он аз маҳсулот аз тилло, платина, нуқра ва ғ. буданд.

Ба андоз аз замин бошад, як қатор тағйиротҳо ворид гадиданд. Дар Кодекси андоз қаблӣ ҳаҷми андоз аз замин дар минтақаҳои кадастрӣ ба дараҷаи паст аз 13 то 23 сомонӣ барои 1 гектар аз заминҳои қорам муқаррар гардида буд. Дар Кодекси нави андоз ҳаҷми андоз аз замин дар деҳот 2 баробар, дар шаҳри Душанбе - 2,7 баробар яъне 400 сомонӣ ва дар шаҳрҳои дигар 2 баробар, яъне аз 150 то 300 сомонӣ ба як гектар муқаррар карда шуд.

Ба андоз аз фурӯши пахта ва алюминий тағйирот ворид нагардида, ҳаҷми андоз аз фурӯши пахта ба мисли пештара 10%, ва андоз аз фурӯши алюминий дар ҳаҷми 3% муайян гардида буд.

Дар Кодекси нави андоз ситонидани андозии ягона аз ҳамаи истеҳсолкунандагони маҳсулоти хоҷагии қишлоқ таъин гардида буд. Супорандагони андозии ягона аз пардохти андоз аз арзиши изофа, андозии истифодабарандагон аз роҳҳои мошингард, андоз аз даромади шахсони ҳуқуқии машғул ба қорҳои хоҷагии қишлоқ, андозии ҳадди ақал аз даромад, андоз аз замин, андозии ба низомии содда пардохтшаванда, андоз аз қормандони соҳаи хоҷагии қишлоқ озод буданд. Меъёри андозии ягона барои қормандони соҳаи хоҷагии қишлоқ ба ҳаҷми 4-қаратаи андоз аз замин баробар буд.

Андоз аз савдои қакана низ тағйир ёфта меёри он аз 5% то 3% нархҳои озоии бозор паст карда шуд. Асосии ин андозро арзиши фурӯши қаканаи молҳо ташикл меод.

Тавре, ки мушоҳида мегадда, бо қорӣ гардидани Кодекси нави андоз тағйироти қиддӣ дар ҳамаи самтҳои низомии андоз ба вуҷуд омаданд, яъне тағйирот дар ҳуқуқ ва масъулияти субъектҳо, шаклҳои назорати андоз, дар намуди андозҳои умумидавлатӣ ва маҳаллӣ, меёр ва усули ҳисоб намудани онҳо ба назар мерасанд.

Қабул гардидани Кодекси нави андозии Қумҳурии Тоҷикистон, бешубҳа, оғози давраи наве дар рушди низомии миллии андоз буд ва барои таъмини содда будан, фаҳмо будан ва возеҳӣ, аз байн бурдани андозҳои бесамар, содда гардонидани механизми пардохти андозҳо аз қониби андозсупорандагон ва баланд бардоштани суръати қамъоварии андоз мусоидат менамуд.

§3. Мушкилиҳо ва ҳадафҳои сиёсати андоз дар солҳои 2004-2011

Новобаста аз он, ки дар сиёсати андозии Қумҳурии Тоҷикистон мушкилиҳои қиддӣ вуҷуд доштанд, ки аз мавҷуд набудани Консепсияи дарозмуддати сиёсати андоз шаҳодат меод, аз қумла:

- ҳиссаи андозҳои қамъоваришаванда дар Маҷмӯи Маҳсулоти Доҳилии қумҳурӣ дар қиёс бо дигар давлатҳо паст буд (19,8%), тибқи маълумотҳои

мавҷуда асоснок намудани пешгӯии воридоти даромадҳои андозӣ мураккабиҳо дошт, мушкилиҳо дар муайян намудани ҳаҷмҳои даромадҳои андозӣ, ки аз ҳисоби имтиёзҳои андоз ба буҷет ворид намегардиданд, вучуд доштанд;

- қонунгузориҳои андоз ҳар сол тағйир дода мешуд, шумораи андозҳои муқарраршуда зиёд буд, меъёрҳои ҳуқуқии танзимкунандаи онҳо оммафаҳм набуд, корҳо оиди соддакунии тартиби андозбандӣ нокифоя буда, тартиби андозбандии субъектҳои, ки дар асоси гранту кредитҳои хориҷӣ фаъолият менамуданд, боиси баҳс ва нофаҳмиҳои зиёд дар байни мақомоти андоз ва андозсупорандагон гашта, такмилро талаб менамуд;

- дар қонунгузориҳои андоз усулҳои дастгирии фаъолияти истеҳсолоти моддӣ басанда набуда, тартиби барқарор намудани сатҳи истеҳсоли корхонаҳои калони вучуддошта таҳия нашуда, дар қонунгузориҳои буҷет барои иншоотҳои субъектҳои тижоратӣ имтиёзҳо пешбинӣ шуда буд;

- усулҳои банақшагирии даромадҳои андозии буҷети давлатӣ, пешгӯии воридоти даромадҳои андозии пешбинишаванда, баҳисобгирии андозҳои воридшуда ва маблағҳои имтиёзҳои андозӣ, баҳисобгирии андозсупорандагон ва объектҳои андозбандӣ, васеъ намудани манбаи андозбандӣ, банақшагирии санҷишҳои ҳуҷҷатии андоз ва кам кардани бақияи қарзи андозҳо аз камбудихо ҳолӣ набуд;

- тартиби ҳисоб ва пардохти андозҳо, пеш аз ҳама андозҳо аз субъектҳои соҳибкории хурди истеҳсолӣ, тартиби пешниҳоди ҳисоботи андоз ва пешбурди муҳосибот бояд такмил дода мешуд;

- ба баланд бардоштани сатҳи дониши андозсупорандагон оид ба қоидаҳои андозбандӣ, омӯзонидани кормандони мақомоти андоз, аз ҷумла оид ба истифодабарии усулҳои андозбандӣ ва техникаи компютерӣ, таҳия ва такмили дастурамалҳои андоз ва корҳои фаҳмондадихӣ бояд диққати ҷиддӣ дода мешуд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон дар он давра системаи андоз дар асоси принсипҳои бозоргонӣ дар шакли умум ташкил дода шуда буд. Ислохотҳои андози қаблан анҷом додашуда қадами аввалин дар ташкили системаи андози рақобатнок ҳисобида мешуд.

Мушкилоти истеҳсолкунандагони молҳои ватанӣ, зарурати барқароркунӣ ва азнавтаҷҳизонидани корхонаҳои истеҳсолӣ, баланд бардоштани рақобатнокии маҳсулоти истеҳсолшаванда, ҷалб намудани аҳолии бекор ба соҳибкории хурд, воридшавии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба созмонҳои байналмилалӣ тижоратӣ ногузир тағйир додани қонунгузориҳои андоз ва системаи андозро талаб менамуд. Таъмини манфиатҳои миллии

Ҷумҳурии Тоҷикистон танҳо дар асоси рушди устувори иқтисодиёт ва фаъолияти самараноки системаи андоз ташкил карда шуда буд.

Вобаста ба ин, дар он давра чунин ҳадафҳои асосии сиёсати андоз пешбинӣ карда шуда буд:

1) содда намудани низоми андозбандӣ, кам намудани ҳисоботи андоз ва пардохтҳои андозӣ, истифодаи меъёрҳои андози тафриқанок вобаста ба даромаднокии намудҳои алоҳидаи фаъолият, васеъ намудани манбаи андозбандӣ ва зиёд намудани ҳиссаи воридоти даромадҳои андозӣ;

2) андешидани чораҳо оид ба такмил додани маъмурикунонии андоз;

3) таъмини дурустии баҳисобгирии даромадҳо, хароҷотҳо ва амалиётҳои анҷомдодашуда аз тарафи андозсупорандагон.

Инчунин дар ҳолати таъмини устувори воридоти даромадҳои буҷетӣ масъалаҳои паст гардонидани гаронии андоз роҳҳои ҳалли худро ёфта метавонист. Ин амал бо роҳи истифодаи меъёрҳои тафриқанок, кам кардани имтиёзҳои андоз, паст намудани хароҷотҳои андозсупоранда вобаста ба пардохти андозҳо ва баланд бардоштани самаранокии маъмурикунонии андоз анҷом дода мешуд.

Ислоҳоти сиёсати андоз барои расидан ба ҳадафҳои муайяншуда ҳамзамон бо мӯътадил гардонидани буҷети давлатӣ, рушди устувори иқтисодиёти кишвар, давра ба давра қорӣ намудани усулҳои бозаргонӣ дар муносибатҳои иқтисодӣ байни давлат ва субъектҳои соҳибқорӣ, ислоҳоти куллии сектори иҷтимоии иқтисодиёт таъмин карда шуда буд.

Вобаста ба ҳадафҳои зикргардида дар давраи миёнамуҳлат то соли 2015 иҷрои қорҳо дар самтҳои зерини сиёсати андоз пешбинӣ шуда буданд:

1) ислоҳоти умумӣ:

- таҳлил ва омӯзиши муқаррароти қонунгузори андози амалкунанда бо мақсади оммафаҳм намудани онҳо, аз байн бурдани ғуноғунфаҳмӣ, кам гардонидани баҳсҳо бо андозсупорандагон;

- дарёфт намудани роҳҳои мубориза бо саркашӣ аз андозбандӣ ва аз байн бурдани истифодабарии муқаррароти ноаниқии қонунгузори андоз;

- кам кардани шумораи умумии андозҳо бо роҳи муттаҳид намудани онҳо (масалан, дар амал андозе, ки тибқи низоми соддакардашуда пардохта мешавад, шакли соддакардашудаи андозбандии даромади умумии субъектҳои соҳибқории хурд мебошад), гузаронидани таҳлилҳои зарурӣ ва хориҷ намудани имтиёзҳои андозии бесамар барои ташкили фазои ягонаи андозбандӣ, самарабахш гардонидани меъёрҳои андоз барои фаъолияти ғуноғуни иқтисодӣ вобаста ба даромаднокии онҳо;

- бе расонидани таъсири манфӣ ба даромадҳои буҷетӣ ва маъмурикунонии андоз андешидани тадбирҳо оид ба кам кардани шумораи

пардохтҳо ва ҳисоботи андози соҳибкорон, пеш аз ҳама барои истехсолкунандагони молҳо;

- дарёфти роҳҳо ва баланд бардоштани масъулияти андозсупорандагон барои иҷрои ӯҳдадориҳои андоз, аз ҷумла бо роҳи ҷорӣ намудани масъулияти ҷиноятӣ;

- соддатар намудани тартиби андозбандии даромади ғайрирезидентҳо;

- омӯхтани имкониятҳои ҷорӣ намудани низоми махсуси алоҳида барои фаъолияти тижорати бозӣ;

- такмил додани тартиби андозбандии шахсоне, ки дар татбиқи лоиҳаҳои грантӣ (кредитӣ) фаъолият менамоянд, таҳлили маҷмӯи созишномаҳои байналмилалӣ бо мақсади мутобиқ гардонидани онҳо ба қонунгузориҳои амалкунанда;

- то ҳадди имкон содда намудани тартиби андозбандии субъектҳои соҳибкории хурд, пеш аз ҳама хоҷагиҳои деҳқонӣ (фермерӣ);

- дар Кодекси андоз муқаррар намудани ҳамаи низомҳои махсуси андоз, аз ҷумла тартиби андозбандии сармоягуздороне, ки тибқи созишномаҳои консессионӣ фаъолият менамоянд;

- барои кам намудани омилҳои коррупсионӣ баланд бардоштани усулҳои ҳавасмандкунӣ ва ҳифзи иҷтимоии кормандони мақомоти андоз;

- хориҷ намудани имтиёзҳои бешумари андозӣ.

2) такмилдиҳии тартиби ҳисоб ва пардохти андозҳои алоҳида:

а) доир ба андози даромад аз шахсони воқеӣ ва андози иҷтимоӣ:

- дар Кодекси андоз ҷудо намудани меъёрҳои танзимкунандаи андози даромад аз шахсони воқеӣ ва андоз аз ғоидаи шахсони ҳуқуқӣ, муқаррар намудани як меёр барои андоз аз даромад, аниқ гардонидани ҷораҳои мубориза бо саркашӣ аз андозбандӣ бо роҳи муайян намудани ҳадди ақали даромадҳои андозбандишаванда;

- маҳдуд гардонидани фаъолияти соҳибкории инфиродӣ, ки хатари набурдани муҳосибот ва сатҳи вайрон кардани қоидаҳои андозбандиашон баланд мебошад, омӯхтани масъалаи аз даромади умумӣ баланд бардоштани меъёри андози иҷтимоии соҳибкорони инфиродие, ки дар асоси шаҳодатнома фаъолият менамоянд;

- хориҷ намудани талаботи тақсими маблағҳои пардохтшавандаи андозҳои даромад ва иҷтимоӣ (тибқи моддаи 88 - и Кодекси андоз);

- такмил додани тартиби ҳисоб ва пардохти андози иҷтимоӣ (Боби 35 - и Кодекси андоз), бекор кардани таҷрибаи баҳисобгирии хароҷотҳои иҷтимоии андозсупорандагон, бе кам кардани маблағи воридоти андози иҷтимоӣ омӯхтани имкониятҳои паст намудани меъёри ин андоз;

б) доир ба андоз аз ғоидаи шахсони ҳуқуқӣ, андози ҳадди ақал аз даромадҳо ва андозе, ки тибқи низоми соддакардашуда пардохта мешавад:

- дар Кодекси андоз муқаррар намудани ҳадди ақали андоз аз ғоидаи пардохташаванда, ҷорӣ намудани меъёрҳои тафриқанок вобаста ба даромаднокии субъектҳои соҳибкорӣ, аз номгӯи андозҳо (моддаи 6 - и Кодекси андоз) хориҷ намудани андози ҳадди ақал аз даромадҳо, татбиқ намудани меъёр ва тартиби пардохти андоз аз ғоида нисбат ба соҳибкорони инфиродӣ;

- дар Кодекси андоз муқаррар намудани андозе, ки тибқи низоми соддакардашуда пардохта мешавад, ҳамчун низоми махсуси андоз аз ғоида, ҷорӣ намудани ду меъёри андоз (вобаста ба даромади умумӣ ва ғоида), аз рӯйхати андозҳо (моддаи 6 - и Кодекси андоз) хориҷ намудани андози мазкур ҳамчун андози мустақил;

- хориҷ намудани андозбандии ғоидаи софи муассисаи доимии шахси ҳуқуқии хориҷӣ;

- тақмил ва содда намудани тартиби андозбандии даромадҳои субъектҳои соҳибкории хориҷӣ;

- хориҷ намудани талаботи тақсими маблағи андоз аз ғоида;

в) доир ба андоз аз арзиши иловашуда ва аксизҳо:

- таҳлили иловагии тартиби андозбандии имтиёзноки соҳибкорони инфиродӣ ва корхонаҳои савдо, омӯзиши имкониятҳои ҷорӣ намудани меъёри тафриқанокӣ ААИ барои намудҳои алоҳидаи молҳо, корҳо ва хизматрасонӣ;

- таҳлил намудани натиҷаҳои амали меъёрҳои моддаҳои 212-213 ва 237-238 Кодекси андоз дар муқоиса бо қонунгузории андози давлатҳои дигар;

- омӯхтани натиҷаҳои татбиқи моддаҳои 62 ва 250 Кодекси андоз нисбат ба назорати молҳои аксизӣ, истифодабарии тамғаҳои аксизӣ ҳамчун ҳуҷҷатҳои тасдиқкунандаи пардохти андози аксиз;

- ба Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон додани ҳуқуқи додани иҷозатнома барои ғайолияти истеҳсол ва фурӯши молҳои зераксизӣ;

г) доир ба андози замин ва андози ягона барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ:

- дар Кодекси андоз муқаррар намудани андози ягона барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ ҳамчун низоми соддакардашудаи андози замин, вобаста ба ин аз рӯйхати андозҳо хориҷ намудани ин намуди андоз (моддаи 6 - и Кодекси андоз);

- омӯхтани зарурати тартиби тасдиқи ҳарсолаи меъёрҳои андози замин ва андози ягона, таҳлили муқоисавии меъёрҳои онҳо;

д) доир ба андозҳо аз истифодабарандагони қабри замин ва роялти барои об:

- омӯхтани натиҷаҳои мусбӣ ва манфии роялти барои об ва омӯхтани зарурияти монондани он;

е) доир ба андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард:

- аз манбаи андоз хориҷ намудани ҳамаи андозҳои пардохташуда;

ж) доир ба андоз аз фурӯши чакана:

- омӯхтани имкониятҳои паст кардани меъёри андоз аз фурӯши чакана;

з) доир ба дигар пардохтҳои ҳатмии умумичумхуриявӣ ва маҳаллӣ:

- омӯхтани маҷмӯи санадҳои меъёрии ҳукукии соҳавӣ доир ба дигар пардохтҳои ҳатмӣ ҳамчун сарчашмаҳои самараноки воридоти даромадҳои бучетӣ;

3) тақмили маъмурикунонии андоз:

- иҷрои Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2011-2015, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 декабри соли 2010 №626 тасдиқ шудааст.

Дар рафти татбиқи Консепсияи мазкур вобаста ба дастрас гардидани маълумотҳои иловагӣ ва вазъияти иқтисодиёти ҷумҳурӣ самтҳои дигари сиёсати андоз аз тарафи мақоми ваколатдори давлатӣ дар соҳаи молия, ки барои таҳияи сиёсати андоз вобаста мебошад, дар якҷоягӣ бо дигар мақомоти давлатӣ ба инобат гирифта мешавад.

Барои дар амал татбиқ намудани сиёсати андоз барои давраи миёнамӯҳлат тибқи самтҳои асосии муайяншуда усулҳои зерин истифода бурда мешавад:

- дар солҳои 2011-2012 бо назардошти Консепсияи мазкур таҳия намудани Кодекси андоз дар таҳрири нав;

- ба қонунгузории дахлдор ворид намудани тағйиру иловаҳои зарурӣ, ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба бучет», Кодекси Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба ҳуқуқвайронкуниҳои маъмурӣ (вобаста ба ҳуқуқвайронкуниҳо дар соҳаи андоз), қонунгузории Ҷумҳурии Тоҷикистон оид ба дастгирии соҳибкорӣ (вобаста ба дохил намудани фаъолияти соҳибкории инфиродӣ ба номгӯи соҳибкории хурд) ва ғайра;

- ворид намудани тағйиру иловаҳо ба санадҳои зерқонунии Ҷумҳурии Тоҷикистон вобаста ба андозбандӣ;

- татбиқи самарабахши Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2011-2015, аз ҷумла азнавкунии сохтори мақомоти андоз, баланд бардоштани сатҳи дониши кормандони мақомоти андоз, ташкили маҳзанҳои маълумоти электронӣ, ба истифода додани усулҳои компютери назорати андоз, ташкили ҳамкориҳои мушавариявии Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон бо иттиҳодияҳои соҳибкорӣ доир ба тақмил додани маъмурикунонии андоз ва ғайра.

Вобаста ба самтҳои интихобшудаи сиёсати андоз дар давраи миёнамӯҳлат барои расидан ба ҳадафҳои тасдиқшуда инчунин дигар усулҳо ва роҳҳо истифода бурда мешуданд.

Мақсадҳо ва ҳадафҳои гузошташуда дар стратегияи рушди низоми милли андоз ба рушди минбаъдаи сиёсати андоз ва қабули Кодекси нави андоз мусоидат намуд.

Боби 16. ИСЛОҲОТИ НИЗОМИ АНДОЗИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ЗАМИНАИ КОДЕКСИ АНДОЗИ СОЛИ 2013

§1. Зарурати қабули Кодекси андози ҶТ дар таҳрири нав

Ислоҳоти навбатии низоми миллии андоз бо таҳия гардидани Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон соли 2012 оғоз гардид.

Раванди ислоҳоти Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав мутобиқи дастуру супориши Паёми Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон (2011) аз ҷониби Комиссияи махсус бо мақсади таъмини устувории воридоти даромадҳои буҷети давлатӣ, инчунин дастгирии фаъолияти иқтисодии субъектҳои соҳибкорӣ бо роҳи бартараф намудани монеаҳои маъмурӣ ва таъмини шаффофияти андозбандӣ, оммафаҳм ва содда намудани тартиби ҳисоб ва пардохти андозҳо, баҳисобгирии пурраи манбаҳои андозбандӣ ва пешгирӣ намудани ҳолатҳои пинҳонкунии андозҳо таҳия гардид.

Сиёсати андоз дар асоси дастуру супоришҳо ва роҳнамоии Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дастгирии Ҳукумати мамлакат хуб роҳандозӣ гардид. Системаи андозу буҷетӣ механизмҳои мебошанд, ки тавассути онҳо давлат ниёзмандии иҷтимоию иқтисодии ҷомеа ро ҳаллу фасл менамоянд. Манфиатҳои миллии Тоҷикистон танҳо дар асоси рушди устувори иқтисодӣ ва фаъолияти самаранок системаи андоз имконпазир мебошад.

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, дар суҳанронҳои худ дар қатори вазифаҳои стратегии рушди мамлакат инчунин, зарурати ташкили мақомоти неруманди андозро ба миён гузоштаанд, ки барои самаранок иҷро намудани вазифаҳои ба зиммашон гузошташуда бояд қодир бошанд. Иҷрои дастурҳои Сардори давлат ислоҳоти маъмурикунонии андоз, ба инобат гирифтани манфиатҳои соҳибкории қонунӣ, содаю оммафаҳм ва дастраси умум гардонидани қонунгузори андозро тақозо менамуд. Тибқи супориши Президенти кишвар, бо мақсади боз ҳам беҳтар намудани фаъолияти мақомоти андоз ва ба ҳадафҳои рушди минбаъдаи иқтисодию иҷтимоии кишвар мутобиқ гардондан Кодекси андоз дар таҳрири нав таҳия шуда, мавриди муҳокимаи васеи мардум қарор гирифт.

Қайд намудан зарур аст, ки Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон бо назардошти тағйироту иловаҳои, ки бо мақсади такмил додани муқаррароти он ворид карда шудаанд, самтҳои асосии маъмурикунонии андоз ва қонунгузори андозро дар маҷмӯъ дуруст ифода намуда буданд. Бо вучуди ин, тағйирот дар ҳаёти иқтисодию иҷтимоӣ, раванди ислоҳоти иқтисодӣ, рӯз аз рӯз зарурати бештар мавриди амал қарор додани технологияи муосири иттилоотӣ дар муомилоти андозӣ, заминагузори барои дар сатҳи замонавӣ ба роҳ мондани

хизматрасонӣ ба андозсупорандагон ва омилҳои дигар зарурати таҳияи таҳрири нави Кодекси андози ҷумҳуриро ба миён оварданд.

Вобаста ба ин, бо назардошти таҳияи Кодекси андоз дар таҳрири нав меъёрҳои қонунгузори андоз аниқтар гардида, системаи андози ҷумҳурӣ такмил дода шуда, барои ба буҷети давлатӣ сари вақт ва пурра ворид карда шудани маблағҳои пешбинишудаи даромадҳои андозӣ шароити мусоиди андозсупорӣ муҳайё карда шуд. Инчунин қонунгузори андоз, давраи гузариши пурра ба муносибатҳои бозоргониро нисбатан устувор гардонид, барои субъектҳои соҳибкории хурд низоми мукамалтари содакардашудаи андозбандӣ ҷорӣ намуд. Умуман дар кишвар чунин як мақомоти қавию касбӣ ва иттилоотноки андоз ташкил шуд, ки барои пешгӯии аниқии маблағҳои андозии воридшаванда, таҳлили ҳамаҷонибаи мақсаднокӣ ва дараҷаи истифодашавии имтиёзҳои андоз ва пешгирӣ гардидани бақияи қарзи андозҳо ва пардохтҳо омода хоҳад буд. Минбаъд миёни иттиҳодияҳои соҳибкорӣ ва мақомоти андоз доир ба пешбурди дурусти муҳосибот ва самтҳои дигари муносибатҳои андозӣ ҳамкории васеи судманд ташкил карда шуда, хароҷоти андозсупорандагон ҷиҳати ҳисоб ва пардохти андозҳои муқарраршуда камтар мегарданд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки давлату Ҳукумати кишвар ҳамеша дар пайи кӯмаку дастгирии соҳибкоронандозсупорандагонанд ва дар Кодекси андоз дар таҳрири нав сабукиҳо нисбати онҳо ба назар гирифта шудааст. Ин аст, ки матни Кодекси андоз дар таҳрири нав бо забони ҳаддалимкон содаю фаҳмо таҳия гардида, нисбат ба Кодекси андози ақабли шумораи камтари андозҳоро дарбар гирифт буд ва ҳархела тавзеҳ гардидани моддаҳо истисно шуданд, ки ин ба андозсупорандагон ҳангоми иҷрои ўҳдадориҳои андозиашон хуб мусоидат менамуд.

§2. Тавсифи андозҳои амалкунанда

Дар ислоҳоти Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки аз соли 2013 мавриди амал қарор дода шуда буд, тағйироти асосию фарқкунанда нисбат ба Кодекси андози қаблан амалкунанда он буд, ки андоз аз фурӯши чакана аз қонунгузори андоз тамоман хориҷ гардида, андозҳои бо ҳам алоқаманд дар низомҳои алоҳида муттаҳид карда шуданд.

Дар қисмати андоз аз даромади шахсони воқеӣ ва андоз аз ғойдаи шахсони ҳуқуқӣ чунин тағйирот ворид карда шуд:

1) дар мавриди татбиқи нишондиҳандаҳои миёнаи омории музди меҳнат бо мақсади ҳисоб намудани андоз аз даромади кормандони андоз аз даромади кормандони кироӣ ва андози иҷтимоӣ эродҳо ҷой доштанд. Аз 1 – уми январӣ

соли 2013 тибқи Кодекси андоз дар таҳрири нав барои мақсадҳои андозбандӣ маблағи воқеӣ пардохтшавандаи музди меҳнат ба инобат гирифта мешуд;

2) ҳадди татбиқи меъёри камтарини андоз аз даромад (8%) аз 100 сомонӣ то 140 сомонӣ баланд бардошта шуд;

3) тартиби татбиқи шартномаҳо оид ба канорагирӣ аз андозбандии дукарата соддатар гардид. Яъне талабот оиди кушодани пасандози шартии бонкӣ хориҷ карда шуд.

4) то соли 2017 паст намудани меъёри андоз аз Ҷоиди барои истеҳсолкунандагон аз 15% то 13% ва барои дигар намуди Ҷаъолият аз 25% то 23% пешбинӣ гардид.

Миқддори эълomiaҳо ва ҳисобҳо аз рӯи андоз аз даромади шахсони воқеӣ ва андоз аз Ҷоиди шахсони ҳуқуқӣ чунин оварда шуд:

-бо назардошти муттаҳид намудани эълomiaҳои андоз аз даромад ва андози иҷтимоӣ барои корфармоён дар 1 сол 12 эълomiaи ягонаи андоз аз даромад ва андози иҷтимоӣ пешбинӣ шуда буд. Дар ин ҳолат 1 эълomia ва 12 ҳисобҳои андози даромад бекор карда шуд;

- барои андозсупорандагони калон дар 1 сол 1 эълomia ва 12 ҳисоботи пешпардохти андоз аз Ҷоиди пешбинӣ карда шуд:

- барои андозсупорандагони миёна дар 1 сол 4 ҳисобҳо ва 1 эълomia пешбинӣ шуда, 8 ҳисобҳо бекор карда мешаванд;

Дар қисмати андоз аз арзиши иловашуда ҳадди даромад барои мақсадҳои бақайдгирӣ ба сифати супоридаи андоз аз арзиши иловашуда то 500 ҳазор сомонӣ баланд карда шуд;

Меъёри андоз аз арзиши илова (ААИ) дар Кодекси андоз барои истеҳсол ва (ё) Ҷуруши маҳсулоти соҳаи ҳӯроки умумӣ, хизматрасонии савдои яклухт ва чакана, захиракунӣ, хариду Ҷуруш, Ҷаъолияти сохтмонӣ ва таҳвили маҳсулоти худии кишоварзӣ 5% муқаррар карда шуда буд. Ин муқаррарот то 1 январи соли 2016 амал менамуд. Дар қисмати Ҷаъолияти ин Ҷуруҳи андозсупорандагон ҳангоми татбиқи меъёри 5%-и ААИ баҳисобгирии ААИ татбиқ карда намешуд.

Ҳамчунин нисбати Ҷуруҳи андозсупорандагоне, ки ба воридоти молу маҳсулот аз хориҷи кишвар машғул буданд, баҳисобгирии ААИ-и ҳангоми воридот воқеан ба буҷет пардохт намудаашон, иҷозат дода мешуданд.

Аз андоз аз арзиши иловашуда ва бoҳҳои Ҷумрукӣ пурра озод намудани воридоти таҷҳизотҳо низ пешбинӣ гардид. Ин имтиёзро минбаъд натаҳҳо шахсони ҳуқуқӣ, балки соҳибкорони инфиродӣ низ метавонистанд истифода намуда, ҳам барои эҳтиёҷоти худ ва ҳам барои таҳвили минбаъда онро анҷом медодан. Инчунин, талабот оид ба истифодаи ин таҷҳизот дар мӯҳлати 2 сол

ва талабот оиди ҳатман барои пурра нашудани фонди оиномавӣ истифода шудани он хориҷ гардид;

Ҳангоми ҳисоб намудани ААИ, бо мақсади дастгирии соҳибкорон, ки усули муносибиро истифода мебарданд, бо ҷамъбасти соли то 1 апрели соли оянда гузаронидани тасҳеҳи иловагӣ иҷозат дода шуд, яъне ба ин гурӯҳ андозсупорандагоне иҷозат дода мешуд, ки аз рӯи ҷамъбасти соли эълумияи тасҳеҳи иловагӣ пешниҳод намудаанд;

Дар мавриди андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард тағйирот чунин буд:

1) аз манбаи андозбандии андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард хароҷоти пардохти андозҳо, ки ҳамчун маблағҳои тарҳшаванда ба таркиби хароҷот дохил карда намешаванд, хориҷ карда шуд.

2) Меъёри андоз дар соли 2015 то 50% паст ва аз 1 январи соли 2017 ин намуди андоз умуман бекор карда бояд мешуд.

Дар қисмати андози иҷтимоӣ низ фарқ дида мешуд. Масалан меъёри андоз барои соҳибкорони инфиродӣ, ки дар асоси шаҳодатнома Ҷамоият менамоянд, бар ивази 0,2% то 1 зиёд карда шуд. Эълумияи андози иҷтимоӣ бо андози даромад ҳамроҳ гардида, дар шакли як эълумия пешниҳод карда мешуд.

Доир ба андози аксизӣ чунин тағйирот ворид шуда буд:

Тичорати бозӣ аз номгӯи амалиётҳои андозбандишаванда хориҷ гардида, андозбандии пурраи ин Ҷамоият дар низоми махсус пешбинӣ гардид;

1) талабот оиди дар як моҳ се маротиба пешниҳод намудани эълумияҳои 10-рӯзаи истехсолкунандагони маҳсулоти зераксизӣ бекор карда шуда, эълумияи моҳона пешбинӣ гардид, ки дар натиҷаи шумораи эълумияҳо аз 36 адад кам шуданд.

Вобаста ба андозҳо аз объектҳои молу мулки ғайриманқул чунин тағйиротҳо ба вуҷуд омад:

1) андози замин бо андоз аз молу мулки ғайриманқул муттаҳид карда шуд;

2) меъёри андоз аз объектҳои молу мулки ғайриманқул пурра тағйир ёфта, бо истифода аз нишондиҳанда барои ҳисобҳо муқаррар карда шуд. Барои соддатар намудани тартиби ҳисоб ва пардохти андоз аз молу мулки ғайриманқул зарибҳои ба хонаҳои бисёррошёна пешбинишуда хориҷ гардид. Зарибҳои иловагӣ вобаста ба баландии шифти хона (то 4 метр, аз 4 то 6 метр, зиёда аз 6 метр) ва вобаста ба ошёнаи барои хонаҳои бисёррошёна бекор карда шуданд.

3) аз объекти андозбандии молу мулки ғайриманкул иншоотҳо хориҷ гардид;

4) имтиёзи андоз аз молу мулки ғайриманкул ба ташкилоти динӣ, инчунин нисбати биноҳои давлатӣ, ки аз ҷониби Кумитаи сармоягузорӣ ба мақсадҳои анҷом додани фаъолияти соҳибкорӣ ба иҷро дода мешаванд, ҷорӣ гардид.

Тағйироти андоз аз воситаҳои нақлиёт ин аст, ки меъёрҳои андоз ба 1-2% баланд карда шуд.

Кодекси андоз низомҳои махсуси андозбандии зеринро муқаррар намуда буд, ки инҳоянд:

- низоми андозбандии шахсони воқеие, ки фаъолияти соҳибкориро тибқи патент ё шаҳодатнома амалӣ менамоянд;

- низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд;

- низоми содакардашудаи андозбандӣ барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ (андози яғона);

- низоми махсуси андозбандӣ барои субъектҳои тиҷорати бозӣ.

Низомҳои андозбандиро мухтасар шарҳ медиҳем:

Низоми андозбандии шахсони воқеие, ки фаъолияти соҳибкориро тибқи патент ё шаҳодатнома амалӣ менамоянд.

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 августи соли 2012 №451 «Дар бораи тасдиқи қоидаҳои андозбандии соҳибкорони инфиродие, ки дар асоси патент ё шаҳодатнома фаъолият менамоянд», тасдиқ гардидааст.

Мутобиқ ба қарори мазкур номгуӣ фаъолиятҳо маҳдуд карда шуда, ҳамзамон дар соли тақвимӣ даромади умумии истифодабарандаи системаи патентӣ наметавонад аз 100 ҳазор сомонӣ бештар бошад.

Агар соҳибкори инфиродии дар асоси патент фаъолияткунанда, яке аз талаботи қайдшударо риоя накунад ва ё даромадаш аз ҳадди муқарраршуда барои фаъолият дар низоми патентӣ дар соли андоз гузашта бошад, ҳуқуқи истифодаи низоми патентии андозбандиро аз даст медиҳад.

Дар ин сурат соҳибкор ӯҳдадор аст дар мӯҳлати на зиёда аз 10 рӯзи тақвимӣ оид ба қатъ намудани бақайдгирии давлатии фаъолияти соҳибкори инфиродии тибқи патент ариза диҳад. Ҳангоми риоя нашудани ин талабот, соҳибкори инфиродӣ бо меъёри 10-кратии андозҳои ба фаъолияти ӯ дахлдошта андозбандӣ карда мешавад.

Андозбандии бизнеси хурд бо андоз аз арзиши иловашуда бекор карда шуда, ҳадди бақайдгирӣ бо мақсади андози арзиши иловашуда аз 200 ҳазор сомонӣ то 500 ҳазор сомонӣ баланд бардошта шуд;

Барои ин андозсупорандагон меъёри андози низоми содакардашуда барои истеҳсолкунандагони мол 5% ва барои дигар андозсупорандагон 6% пешбинӣ шуда буд;

Даромади умумии чунин соҳибкорони инфиродӣ дар давоми соли андоз аз ҳамаи намудҳои фаъолият барои бо ҳамин низом фаъолият намудан, на бояд аз 500 ҳазор сомонӣ зиёд мебуд.

Дар асоси шаҳодатнома вобаста ба намуди фаъолият ва даромади бадастоварда, соҳибкор ҳуқуқи истифодаи низомҳои зеринро дошт:

- 1) низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд;
- 2) низоми содакардашудаи андозбандӣ барои истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ;
- 3) низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои бизнеси бозӣ.

Ҳангоми дар як вақт истифода намудани ду низоми махсуси андозбандӣ соҳибкор ӯҳдадор буд, ки аз рӯи ҳар як низом баҳисобгирии алоҳидаи даромадҳо, хароҷот ва амалиёти хочагидории анҷомдодашавандаро пеш барад.

Соҳибкорони инфиродии тибқи патент фаъолияткунанда, ки даромади умумиашон дар соли 2012 аз ҳадди ниҳоии даромад барои системаи патентӣ бештар, яъне аз 100 ҳазор сомонӣ зиёд мебошад ва соҳибкорони инфиродӣ, ки дар асоси Шаҳодатнома фаъолият намуда, даромади умумиашон дар соли 2012 аз ҳадди ниҳоии даромад барои низоми содакардашуда, яъне аз 500 ҳазор сомонӣ зиёд бошад, ӯҳдадор буданд то 1 апрели соли 2013 фаъолияти соҳибкории худро қатъ намуда, ба дигар низоми фаъолият гузаранд. Ҳангоми идома додани фаъолият ва гузаштан ба дигар низоми андозбандӣ аз чунин шахсон боҷҳои давлатӣ барои қатъ намудани фаъолият ва оғоз намудани фаъолият ситонида намешуданд.

Андози низоми содакардашуда нисбати андозсупорандагони зерин татбиқ намегардид:

- 1) шахсони воқеие, ки ба сифати соҳибкорони инфиродӣ тибқи патент ба қайд гирифта мешуданд;
- 2) соҳибкорони инфиродии истифодакунандаи низоми содакардашудаи андозбандии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ;
- 3) шахсони истифодабарандаи низоми содакардашудаи андозбандӣ аз рӯи фаъолияти тиҷорати бозӣ.

Гузариш аз низоми умумии андозбандӣ ба андози низоми содакардашуда, инчунин гузариши баръакс аз 1 январи соли тақвимӣ бо чунин тартиб амалӣ карда мешуд:

1) агар даромади умумии андозсупорандаи дар низоми умумии андоз ҷаъолияткунанда, дар ҷамъбасти соли андоз аз 500 ҳазор сомонӣ кам буда, аз оғози ҷаъолияташ дар ин низом аз 3 соли тақвимӣ гузашта бошад, андозсупоранда ӯҳдадор буд, ки на дертар аз 10 январӣ соли ҷорӣ ба таври хаттӣ ба мақомоти андози маҳалли ба қайдгириаш оид ба гузариш ба андози низоми содакардашуда аз 1 январӣ соли ҷорӣ тақвимӣ ариза диҳад;

2) агар дар давоми соли тақвими гузашта даромади умумии андозсупорандаи истифодабарандаи андози низоми содакардашуда аз 500 ҳазор сомонӣ зиёд бошад, андозсупорандаи мазкур уҳдадор буд, ки на дертар аз 10 январӣ соли ҷорӣ тариқи хаттӣ андози маҳалли баҳисобгирии бақайдгириашро оид ба ҳаҷми даромади умумии худ хабардор созад ва доир ба гузариш ба низоми умумии андоз аз 1 январӣ соли ҷорӣ тақвимӣ ариза диҳад;

3) дар ҳолати аз ҷониби ҳуди андозсупоранда иҷро нагардидани талаботи гузариш, мақомоти андоз гузариши ҷунин андозсупорандаро ба дигар низоми андозбандӣ таъмин менамуданд.

Супорандагони андози тибқи низоми содакардашуда, ки даромади умумиашон дар соли ҷорӣ аз ҳадди дахлдори даромад (500 ҳазор сомонӣ) бештар мебошад, бояд то 1 январӣ соли оянда ба низоми умумии андозбандӣ гузаранд ва барои мақсадҳои андоз аз арзиши иловашуда ба қайд гирифта шаванд ва баръакс,

Агар даромади умумии андозсупорандагони дар низоми умумии андозбандӣ ҷаъолият намуда дар соли ҷорӣ аз 500 ҳазор сомонӣ кам буда, онҳо на кам аз 3 соли тақвими пай дар пайи қаблӣ тибқи низоми умумии андозбандӣ ҷаъолият дошта бошанд, бояд то 1 январӣ соли оянда ба яке аз низомҳои махсуси андозбандӣ гузаранд ва бақайдгирии худро барои мақсадҳои ААИ бекор кунанд.

Низоми содакардашудаи андозбандӣ барои истехсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ.

Гузариш аз як низом ба низоми дигар ва муайян намудани даромади умумӣ, тибқи тартиби барои супорандагони андози низоми содакардашуда муқарраршуда амалӣ карда мешуд.

Низоми содакардашудаи андозбандии субъектҳои бизнеси бозӣ. Истифодаи низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои бизнеси бозӣ онҳоро аз пардохти ҷунин андозҳо, ба истиснои даромадҳои дар манбаи пардохт андозбандишуда, озод менамуд:

1) андоз аз ғоида аз тичорати бозӣ;

2) андоз аз даромад, бевосита аз даромадҳои тичорати бозии соҳибкори инфиродӣ, ки тибқи шаҳодатнома ҷаъолият мекунад;

3) андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард;

4) ААИ, ба истиснои андоз аз арзиши иловашудаи барои хизматрасониҳои (корҳои) ба ғайрирезидент тахвилшуда ва марбут ба воридоти молҳо ба Ҷумҳурии Тоҷикистон.

Маблағи андоз аз бизнеси бозӣ дар мувофиқаи Кумитаи андози назди Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҷониби мақомоти иҷроияи маҳаллии ҳокимияти давлатии шаҳрҳо (ноҳияҳо) муқаррар карда мешуд.

Андозсупорандагоне, ки ба тиҷорати бозӣ машғул буданд, ӯҳдадор буданд, ки аз 1 январи соли 2013 ба низоми махсуси андозбандӣ барои субъектҳои тиҷорати бозӣ гузаранд. То қабули қарорҳои маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқи шаҳрҳо (ноҳияҳо) доир ба маблағи андоз аз тиҷорати бозӣ, маблағи андоз аз тиҷорати бозӣ барои шахсони мазкур дар ҳаҷми миёнаи моҳонаи ҳамаи андозҳои аз ҷаъолияти онҳо дар соли 2012 ҳисобкардашуда бо истифодаи зариби баландкунандаи 1,5 муайян карда мешуданд.

То қабули қарорҳои маҷлисиҳои маҳаллии вакилони халқи шаҳрҳо (ноҳияҳо) доир ба андозҳои маҳаллӣ, ҳисоб ва пардохти андозҳои маҳаллӣ тибқи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон ва дигар санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ анҷом дода мешуданд.

Низомҳои имтиёзноки андозбандӣ. Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав низомҳои имтиёзноки андозбандии зерин пешбинӣ гардида буданд:

1. Андозбандии сохтмони нерӯгоҳи барқи обӣ;
2. Хусусияти андозбандии корхонаҳои нафтаъсисе, ки ба сисилаи пурраи коркарди нахи пахта ба маҳсулоти ниҳой (аз калобаи пахта то маҳсулоти пахтагии дӯзандагӣ) машғул буданд;
3. Андозбандӣ аз рӯи созишномаҳо оид ба тақсими маҳсулот;
4. Асосҳои андозбандии ҷаъолияти минтақаҳои озоди иқтисодӣ.

§3. Такмили қонунгузории андоз дар Ҷумҳурии Тоҷикистон

Дар идомаи такмилгардонии қонунгузории андоз ва бо мақсади дастгирии молистеҳсолкунандагон ва зиёд намудани истеҳсоли маҳсулоти дохилӣ соли 2012 лоиҳаи Кодекси андоз дар таҳрири нав таҳия гардид ва дар лоиҳаи Кодекси андоз номгӯи андозҳо то 50 фоиз кам карда шуд. Баъд аз қабули Кодекси андоз дар таҳрири нав қонунгузории андоз чунин такмил ёфтанд:

- бо мақсади ҷалб намудани сармоя барои дастгирии бонкҳо ва ҷаъол гардонидани бозори қоғазҳои қиматнок ба Кодекси андоз боби 472 илова карда шуд, ки он хусусиятҳои андозбандии субъектҳои бозори қоғазҳои қиматнокро пешбинӣ менамуд. Мутобик ба талаботи боби мазкур аз соли 2016 шахсони

хукукии резидент ва ғайррезиденте, ки қоғазҳои қиматноки онҳо дар биржаҳои фондии дар ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон амалкунанда дар муомилот мебошанд, вобаста ба даромади аз чунин фаъолият бадастоварда ба муҳлати 5 сол аз пардохти андоз аз Ҷоид (андози низоми содакардашуда) озод карда шуданд. Инчунин, сармоягузоре (шахсонӣ воқеӣ ва ҳуқуқӣ), ки резидент ва ғайррезидент мебошанд ва аз муомилот бо қоғазҳои қиматнок дар биржаи фондии Ҷумҳурии Тоҷикистон даромад мегиранд, вобаста ба чунин даромад ба муҳлати 5 сол аз пардохти андоз аз даромад аз афзоиши арзиши қоғазҳои қиматнок ва андоз аз суди сахмияҳо озод карда шуда буданд;

- тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси андозӣ Ҷумҳурии Тоҷикистон» аз 14 ноябри соли 2016, №1367, андоз аз ғуруши нахи пахта бекор карда шуд;

- аз соли 2017 даромадҳо аз фаъолияти сайёҳӣ ба муҳлати 5 сол аз санаи бақайдгирии давлатӣ аз андоз аз Ҷоид ва воридоти таҷхизоту техника ва маводи сохтмони иншооти сайёҳӣ аз андоз аз арзиши иловашуда озод карда шуданд;

- аз соли 2018 меъри ҳисоб кардани Ҷоиз барои ҳар рӯзи тақвими мавҷуд будани бақияпулӣ аз ҳаҷми 0,08 Ҷоиз ба 0,05 Ҷоиз паст карда шуд. Яъне ба ҳисоби солони ҳисоб кардани Ҷоиз барои мавҷуд будани бақияпулӣ аз 28,88% то 18,85%, дар маҷмӯъ, то 11% паст карда шуд;

- аз соли 2018 таҳвили (ғуруши) либосҳои шакли ягонаи мактабӣ ва томактабии истеҳсоли ватанӣ ва маводи дорувории истеҳсоли ватанӣ аз пардохти андоз аз арзиши иловашуда озод карда шуд;

- аз соли 2018 гузаронидани назорати камералӣ, ки дар баъзе ҳолатҳо нигарони соҳибкории хурду миёнаро ба миён оварда буд, барои давраҳои санҷишҳои маҷмӯӣю мавзӯӣ гузаронидашуда, тақроран гузаронидани назорати камералӣ, инчунин зиёда аз як маротиба дар шаш моҳи тақвими гузаронидани назорати камералӣ манъ шуд;

- аз соли 2018 санҷишҳои нақшагии ҳуҷҷатӣ андозсупорандагон, ки даромади умумии онҳо дар давраи соли тақвими гузашта бештар аз 25 миллион сомонӣ мебошад, на зиёда аз як маротиба дар як сол ва нисбати онҳое, ки камтар аз ин меъёр аст, на зиёда аз як маротиба дар ду сол гузаронида мешуданд. Яъне нисбат ба соҳибкории хурду миёна санҷиши нақшагии ҳуҷҷатӣ дар ду сол як маротиба гузаронида мешуд. Инчунин, санҷиши нақшагии ҳуҷҷатӣ аввалини фаъолияти субъекти соҳибкории хурд, ки супорандаи андозӣ низоми содакардашуда буданд, танҳо пас аз сипарӣ шудани 36 моҳи пурраи тақвими аз рӯзи бақайдгирии давлатӣ он амалӣ мегардид. Қабл аз ин, нишондоди мазкур 24 моҳро ташкил медод;

- тибқи талаботи боби 47¹ Кодекси андоз субъектҳои хоҷагидор дар соҳаҳои парандапарварӣ, моҳипарварӣ ва истеҳсоли ҳӯроки омехтаи паранда ва чорво ба муҳлати 6 сол аз пардохти андоз аз ғоида, андоз аз арзиши иловашуда, андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард, андозҳо аз объектҳои ғайриманқул озод карда шуда буданд;

- аз моддаи 109 Кодекси андоз меъёри 1-фоизаи андоз аз даромади умумии корхонаҳо хориҷ карда шуд. Яъне новобаста аз он, ки ғайрияти молиявии солонаи корхона бо зарар ҷамъбаст шуда бошад ва ё маблағи ҳисобшудаи андоз аз ғоида аз 1 фоизи даромади корхона кам бошад, корхона уҳдадор набуд, ки андоз аз ғойдаро аз даромади умумии солонаи худ на кам аз 1 фоиз ҳисоб ва ба буҷет пардохт намояд;

- тибқи қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 13 феввали соли 2018, №60 “Дар бораи ворид намудани тағйироту иловаҳо ба қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 31 августи соли 2012, №451” 109 номгӯи намудҳои ғайрияти соҳибкории инфиродӣ оид ба истеҳсоли молҳои ниёзи мардум дар ҳона тасдиқ гардидааст, ки ғуруш, иҷрои қор ва хизматрасонӣ вобаста ба онҳо, аз пардохти ҳамаи намудҳои андоз озод карда шуданд;

- аз соли 2020 бо мақсади зиёд намудани шумораи субъектҳои соҳибқорӣ, тибқи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 2 январи соли 2020, №1680 ва №1681) ба қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибқорони инфиродӣ” ва “Дар бораи бочи давлатӣ” тағйиру иловаҳо ворид карда шуд. Мутобиқи қонунҳои мазкур бақайдгирии давлатии таъсисёбии (барҳамдиҳӣ, қатъи ғайрият) ташкилотҳои тичоратӣ, ғайритичоратӣ, шахсони воқеии тибқи патент ё шаҳодатнома ғайрияткунанда пардохти бочи давлатӣ бекор карда шуда, бақайдгирии давлатӣ аз ҷониби мақомоти андоз ройгон анҷом дода мешуд;

- аз соли 2020 бо мақсади боз ҳам беҳтар намудани фазои соҳибқорӣ барои ҷалби сармоягузориҳо ва суръат бахшидан ба рушди иқтисоди миллӣ мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 январи соли 2020, №1676 “Дар бораи ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон” аз моддаи 109 Кодекси андоз меъёри 1-фоизаи андоз аз даромади умумии корхонаҳо хориҷ карда шуд;

- ба моддаҳои 291, 292, 293 ва 296 Кодекси андоз тағйиру иловаҳои дахлдор ворид карда шуда, дар баробари тартиби амалкунанда, яъне аз даромади умумӣ бе тарҳи хароҷот ҳисоб ва пардохт намудани андози содакардашуда, ба андозсупорандагон ҳуқуқ дода шуд, ки андози низоми содакардашударо ихтиёран бо тартиби нав, яъне аз фарқи даромади умумӣ ва хароҷот (аз ғоида) ҳисоб ва пардохт намоянд. Тибқи тағйироти мазкур меъёри низоми содакардашудаи андозбандӣ барои субъектҳои соҳибкории хурд аз рӯи

амалиёти ғайринақдӣ ва нақдӣ муқаррар карда шуд. Меъёрҳо барои тартиби аз ғоида ҳисоб ва пардохт намудани андози низоми содакардашуда барои ғайрифаъолияти истеҳсоли мол аз рӯи амалиёти ғайринақдӣ 13% ва аз рӯи амалиёти нақдӣ 14%, барои намудҳои дигари фаъолият мутаносибан 15% ва 16% муқаррар карда шуд. Меъёрҳо барои тартиби ҳисоб ва пардохти андози низоми содакардашуда аз даромади умумӣ (аз фарқи даромади умумӣ ва хароҷот), барои ғайрифаъолияти истеҳсоли мол аз рӯи амалиёти ғайринақдӣ 4% ва амалиёти нақдӣ 5% ва барои намудҳои дигари фаъолият мутаносибан 5% ва 6% муқаррар карда шудаанд;

- чиҳати ройгон анҷом додани амалҳои бақайдгирии давлатии субъектҳои соҳибкорӣ ва ҳаддалимкон сода намудани чараҳои бақайдгирии давлатӣ, тибқи қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон (аз 2 январи соли 2020, №1680 ва №1681) ба қонунҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибқорони инфиродӣ” ва “Дар бораи бочи давлатӣ” тағйиру иловаҳо ворид карда шудаанд. Тибқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бақайдгирии давлатии шахсони ҳуқуқӣ ва соҳибқорони инфиродӣ” бо мақсади кам намудани хароҷоти андозсупорандагон ҳангоми анҷом додани фаъолияти соҳибкорӣ, барҳамдиҳии (қатъи) фаъолият ва сарфа намудани вақти онҳо иқтибос ва маълумотнома аз Феҳристи ягонаи давлатӣ ройгон дода мешуд. Вобаста ба ин, тибқи тағйиру иловаҳо ба қонуни мазкур, талабот оид ба пешниҳоди пардохтнома (квитансия) ҳангоми анҷом додани амалҳои бақайдгирии давлатӣ, бекор карда шуд ва дар натиҷа, номгӯи ҳуҷҷатҳои барои анҷом додани амалҳои бақайдгирии давлатӣ пешниҳодшаванда 1 адад кам гардид.

Мутобиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Оид ба ворид намудани тағйиру иловаҳо ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи бочи давлатӣ” пардохти бочи давлатӣ барои бақайдгирии давлатии таъсисёбии (барҳамдиҳӣ, қатъи фаъолият) ташкилотҳои тижоратӣ, ғайритижоратӣ, шахсони воқеии тибқи патент ё шаҳодатнома фаъолияткунанда ва додани нусхаи ҳуҷҷати тасдиқкунандаи бақайдгирии давлатӣ бекор карда шуда, аз ҷониби мақомоти андоз ройгон анҷом додани амалҳои мазкур муқаррар карда шуд. Инчунин, чиҳати фароҳам овардани шароити мусоиди соҳибкорӣ дар соҳаи хӯроки умумӣ, дар асоси Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 19 июли соли 2019, №1644 ба қисми 2 моддаи 181 Кодекси андоз тағйироти дахлдор ворид карда шуда, барои хизматрасонии хӯроки умумӣ то 31 декабри соли 2023 меъёри пасткардашудаи 7-фоизаи андоз аз арзиши иловашуда (ба ҷойи 18 фоиз) муайян карда шуд.

Ҳамзамон, бо мақсади иҷрои супоришҳои Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон чихати тақвият бахшидан ба рушди низоми ҳисоббаробаркуниҳои ғайринақдӣ, ташкили пешбурди дурусти муҳосибот ва мусоидат намудан ба рушди фаъолияти субъектҳои соҳибкорӣ аз ҷониби Вазорати молия лоиҳаи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи ворид намудани иловаҳо ба Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи дигар пардохтҳои ҳатмӣ ба буҷет” омода гардида, барои баррасӣ ба Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод шуд. Тибқи лоиҳаи қонуни мазкур субъектҳои соҳибкорӣ, аз ҷумла соҳибкорони соҳаи хӯроки умумӣ, ки тавассути амалиёти ғайринақдӣ, яъне тавассути пардохти электронӣ ва қортҳои бонкӣ даромад ба даст меоранд, аз супоридани пардохт барои фурӯши мол, қор ва хизматрасонӣ озод карда шуданд.

Дар умум, тақмили қонунгузорию андоз дар идоракунии молияи давлатӣ барои ғанигардонию буҷети давлатӣ, ҳамзамон, муътадил нигоҳ доштани фазои сармоягузорӣ нақши калидӣ дошта, бо гузашти вақт ва нав шудани равандҳои иқтисодӣ тақмилгардонию мунтазмаро тақозо мекунад.

Боби 17. ИСЛОҲОТИ НИЗОМИ АНДОЗИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН ДАР ЗАМИНАИ КОДЕКСИ АНДОЗ ДАР ТАҲРИРИ НАВ

§1. Зарурияти таҳияи Кодекси андоз дар таҳрири нав

Яке аз масъалаҳои асосӣ дар ташкили муносибатҳои андозӣ ва бештар гардонидани даромадҳои андозӣ, дарёфт намудани сарчашмаҳо ва манбаҳои нави андоз ба шумор меравад. Вобаста ба ин, бо рушди муносибатҳои иқтисодӣ ва ба вучуд омадани шаклҳои нави фаъолияти соҳибкорӣ, зарурият дар ворид намудани тағйиротҳо ба Кодекси андоз ба вучуд меояд. Инчунин дар шароити имрӯза аксар муносибатҳо ва фаъолияти соҳибкорон дар шакли электронӣ ба роҳ монда шуда истодаанд, ки ин дар муносибатҳои андозӣ низ тағйиротҳоро тақозо менамояд. Тибқи назарияи мактабҳои иқтисодӣ, андоз ба фаъолияти субъектони иқтисодӣ таъсири манфӣ нарасонида, баръакс бояд ба ҳавасмандгардонии субъектҳои иқтисодӣ равона гардад, ки ин низ зарурати ворид намудани тағйиротро ба Кодекси андоз ба миён меорад.

Бо мақсади рушди истехсолоти ватанӣ, дастгирии соҳибкорӣ ва пешниҳоди сабукиҳо ба соҳибкорону ҷалби сармоягузориҳо ба иқтисодиёти миллӣ бо супориши Пешвои миллат, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон лоиҳаи Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав пешниҳод карда шуд, ки он аз ҷониби Маҷлиси намояндагони Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон тасдиқ гардид.

Тибқи дастуру супоришҳои Асосгузори сулҳу ваҳдатӣ миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон, ки дар мулоқот бо кормандони мақомоти молия, андоз, гумрук, сармоягузорӣ ва бонкҳо 10 майи соли 2019 ва дар Паёми худ ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» (аз 26 январи 2021) баён доштанд, вазорату идораҳои дахлдор муваззаф гардиданд, ки ҷиҳати боз ҳам бештар намудани маъмурикунонии андоз, фароҳам овардани фазои муносиби андозбандӣ барои ҷалби сармоягузориҳо, ташкили ҷойҳои нави корӣ, инчунин таҳкими иқтидори саноативу содиротии кишвар ва ҷорӣ намудани технологияҳои рақамӣ Кодекси андоз дар таҳрири навро таҳия намоянд.

Дар ин замина, бо Амри Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва супоришҳои дахлдори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз ҳисоби намояндагони вазорату идораҳо ва бахши хусусӣ гурӯҳҳои корӣ оид ба таҳияи Кодекси андоз дар таҳрири нав таъсис дода шуд.

Бо мақсади иҷрои дастуру супоришҳо аз ҷониби гурӯҳи кории байниидоравӣ тақлифу пешниҳоди шахрвандон ва андозсупорандагон тариқи

электронӣ ва хаттӣ чамъоварӣ ва гурӯҳбандӣ карда шудаанд ва чихати баррасии он таҷрибаи давлатҳои ҳамсоя ва шарикони асосии тичоратӣ бо ҷалби коршиносони маҳалливу байналмилалӣ мавриди омӯзиш қарор гирифт.

Дар ин росто Консепсияи лоиҳаи Кодекси андоз дар таҳрири нав 3 январи соли 2020 таҳия гардид, ки ҳамчун роҳнамо дар фаъолияти гурӯҳҳои корӣ мавриди истифода қарор гирифт ва дар асоси муҳтавои он Кодекси андоз дар таҳрири нав таҳия шуд.

§2. Афзалиятҳои Кодекси андоз дар таҳрири нав

Тавре бармеояд, Кодекси нави андоз ба дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ ва сармоягузорӣ нигаронида шудааст. Мақсади асосии таҳия ва қабули Кодекси андоз дар таҳрири нав фароҳам овардани шароити боз ҳам мусоид барои сармоягузорӣ ва соҳибкорӣ мебошад. Дар муқаддимаи Кодекси андоз дар таҳрири нав қайд карда шудааст, ки Кодекси андоз асосҳои ташкилӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодиро оид ба муқаррарсозӣ, тағйирдиҳӣ, бекоркунӣ, ҳисоб ва пардохт намудани андозҳо, иҷрои ухдадорихои андозӣ муайян намуда, ба ташаккул, рушд ва ҳавасмандгардонии фаъолияти хоҷагидорӣ нигаронида шудааст. Аз мазмуни муқаррароти муқаддимаи Кодекси андоzi нав бармеояд, ки мақсади асосии қабул гардидани Кодекси андоз дастгирии фаъолияти соҳибкорӣ тариқи рушди маъмурикунонии андоз, беҳтар ва бештар намудани хизматрасониҳои электронӣ ба шахрвандон ва андозсупорандагон, рақамикунонии фаъолияти субъектҳои муносибатҳои андозӣ ва татбиқи ҳадафҳои стратегии миллӣ мебошад.

Фарқи асосии Кодекси андоzi нав нисбат ба Кодекси андоzi амалкунанда иброз намуд, ки Кодекси андоз дар таҳрири нав аз 2 қисм, 15 фасл, 57 боб, 399 модда иборат буда, дар муқоиса бо Кодекси андоzi амалкунанда шумораи қисмҳо бетағйир, фаслҳо 3 адад кам, ҳамзамон шумораи бобҳо 7 адад ва моддаҳо 70 адад зиёд мебошад. Зиёдшавии муқаррароти меъёрӣ ба сода ва оммафаҳм намудани муҳтавои Кодекси андоз, аз ҷумла мукамалгардонии маъмурикунонии андоз равона шудааст. Яъне дар моддаҳои алоҳида принципҳои андозбандӣ, мониторинги андоз, машваратдиҳӣ оид ба масъалаҳои андозӣ ва амсоли он муқаррар гардидаанд.

Дар Кодекси андоз дар таҳрири нав шумораи андозҳо, аз ҷумла бо роҳи хориҷ намудани андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард аз 10 намуд ба 7 намуд кам карда шуд. Ҳамзамон, бо мақсади дастгирӣ намудани соҳибкорон ва сармоягузoron, сарфа намудани вақт ва кам кардани хароҷоти онҳо вобаста ба иҷрои ухдадорихои андозӣ, инчунин кам намудани ташрифи кормандони мақомоти андоз ба фаъолияти андозсупорандагон ва ҳалалдор насохтани фаъолияти онҳо дар Кодекси андоzi нав заминаи ҳуқуқӣ чихати

чорӣ намудани хизматрасониҳои муосири электронӣ, аз кабили чеки электронии фискалӣ, мубодилаи электронии иттилоот, хизматрасонии фосилавӣ тавассути майдони электронии тичорат, низоми рамзгузори электронии молҳо пешбинӣ гардид.

Кодекси нави андоз аввалин маротиба принципҳои андозбандӣ дар боби алоҳида пешбинӣ карда шуд. Яъне принципҳо дар алоҳидагӣ, аз ҷумла принципи ягонагии системаи андоз, адолати андозӣ, муайяни ва мушаххасии андозбандӣ, шаффофияти қонунгузорӣ, мусоидат ба рушди иқтисодиёт, эътимодноки ба мақомоти андоз муқаррар карда шудааст. Ҳамзамон дар Кодекси андози нав механизмҳои муосири ҳамкориҳои андозсупоранда бо мақомоти андоз, ки имконияти додугирифтӣ маълумотро барои интиҳоби контрол агентҳо ба андозсупорандагон фароҳам месозад, пешбинӣ гардидааст. Бо истифодаи ин усул андозсупоранда метавонад ҷиҳати интиҳоби андозсупорандаи бомасъулият маълумот дастрас намояд. Дар баробари ин, дар Кодекси андози нав усулҳои муосири таъмини иҷрои уҳдадориҳои андоз чорӣ гардида, соҳибкорон имконияти бо усулҳои замонатдиҳӣ ва кафолати бонкӣ таъмин намудани уҳдадориҳои андозро пайдо менамоянд. Яъне андозсупорандагоне, ки қарзи андози дошта, муваққатан имкони пардохти онро надоранд, аз чораҳои маҷбуран ситонидани қарзи андозҳо озод гарданд.

Пешбинӣ гаштани масъалаи гузариш ба иқтисоди рақамӣ, аз ҷумла дар шакли электронӣ ба роҳ мондани хизматрасониҳои давлатӣ ба андозсупорандагон ва шахрвандон дар Кодекси нави андоз низ сухан кард. Ё зикр намуд, ки дар Кодекси андоз як қатор муқаррарот, ки ба тақвияти рақамикунории иқтисодиёт ва бештар намудани хизматрасониҳои электронӣ равона гардидааст, пешбинӣ карда шудааст.

Бояд қайд намуд, ки заминаи барномавии хизматрасониҳои электронӣ, аллакай, дар Кумитаи андоз мавҷуд буда, мақомот дорои барномаи махсуси компютери “Системаи муттаҳидаи иттилоотии идоракунии андоз”, ки иборат аз 40 адад модул мебошад, хизматрасониҳои мухталифи электрониро амалӣ намуда истодааст, аз ҷумла бақайдгирии давлатии субъектҳои хоҷагидор, додани рақами мушаххаси андозсупоранда, бақайдгирии супорандагони андоз аз арзиши иловашуда, бақайдгирии мошинҳои назоратӣ - ҳазинавӣ, баҳисобгирии иҷрои уҳдадориҳои андозсупорандагон (пешбурди ҳисобварақа, тартиб додани санади муқоисавӣ, таҳияи ҳисобот), пешниҳоди ҳисобот ва эълонияҳои андоз, таҳияи ҳисобнома – фактураҳо оид ба андоз аз арзиши иловашуда ба таври электронӣ анҷом дода мешаванд.

Кумитаи андоз ҷиҳати вусъат бахшидан ба ҳисоббаробаркунииҳои ғайринақдӣ, сарфа намудани вақти шахрвандон ва субъектҳои хоҷагидор хизматрасонии электронӣ (эквайринг) оид ба пардохти андозҳо ва бочи

давлатиро қорӣ намудааст. Бо истифода аз хизматрасонии электронӣ (эквайрингӣ) ҳамаи шаҳрвандон ва субъектҳои хоҷагидор имконият доранд ба нуқтаҳои хизматрасонии бонкӣ ҳозир нашуда, маблағи андоз аз объектҳои ғайриманқул, андоз аз воситаҳои нақлиёт ва бочи давлатиро бо истифодаи қортоҳои пардохтии бонкӣ ба буҷет пардохт намоянд.

Нисбат ба хизматрасониҳои наво, ки дар Кодекси андози наво пешбинӣ шудаанд, дар доираи Барномаи рушди маъмурикунонии андоз барои солҳои 2020- 2025 ва Консепсияи иқтисоди рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон қораандешӣ карда мешаванд.

Дар баробари пешбинӣ гардидани сабукиҳо ва имтиёзҳои андозӣ, аз ҷумла пасти гардидани меъёри андозҳои асосии ғайриқарорӣ, аз қабилӣ андози даромади наво андоз аз арзиши иловашуда дар Кодекси андози наво бо мақсади то маҳсулоти навоӣ қорқард гардидани қонсентрати металлҳо, аз ҷумла металлҳои сийёҳ, ранга, нодир, радиоактивӣ, ва бо ҳамин васила таъмин намудани рушди соҳаи саноати қорқард ва таъсиси қойҳои нави қорӣ барои содироти молҳои мазқур рентаи содиротӣ пешбинӣ карда шудааст. Меъёри рентаи содиротӣ аз 1 январӣ соли 2023 ба андозаи 2 қоиз, аз 1 январӣ соли 2025 ба андозаи 4 қоиз ва аз 1 январӣ соли 2027 ба андозаи 6 қоиз аз арзиши қурӯш пешбинӣ гардидааст.

§3. Хусусиятҳо ва фарқияти Кодекси нави андоз

Дар Кодекси андози наво қиҳати таъмини ғайриқарорӣ рақобатпазирии соҳаҳои иқтисоди миллӣ, фароҳам овардани ғазои мусоиди сармояқурӯӣ ва қоҳиш додани сатҳи иқтисодиёти ғайрирасмӣ меъёри андозҳо бознигарӣ ва тақмил дода шуд, аз ҷумла:

- бо мақсади беҳтар намудани сатҳи иқтимоии аҳоли, қадди даромади аз андозбандӣ озоди шахсони воқеӣ барои ҳар моҳи тақвимӣ аз як нишондиҳанда то ба ду нишондиҳанда барои ҳисобҳо зиёд карда шуда, меъёрҳои андози даромади шахсони воқеӣ - 8 ва 13 қоиз бо меъёри 12 қоиз иваз карда шуд;

- меъёри андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ барои ғайриқарорӣ ташилотҳои қарзии молиявӣ ва ширкатҳои мобилӣ ба андозаи 20 қоиз ё 3 қоиз қам нисбат ба меъёрҳои амалқунанда пешбинӣ шудааст;

- бо мақсади таъмини рушди иқтисодии қишвар меъёри андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ барои диғар намуди ғайриқарорӣҳо, аз ҷумла савдо, хизматрасониҳои суғуртавӣ, қамлу нақл, тиббӣ ва ғайра ба андозаи 18 қоиз пешбинӣ шудааст, ки нисбат ба меъёри амалқунанда (23 қоиз) 5 қоиз қам мебошад;

- бо мақсади бо қишварҳои қамсоя ва шарикони асосии тиқоратӣ баробар намудани сатҳи андозбандӣ, дар лоиҳаи Кодекси андоз меъёрҳои андоз аз

арзиши иловашуда аз 18 фоиз (амалкунанда) ба 15 фоиз паст карда шуда, меъёри андози мазкур аз 1 январи соли 2024 ба андозаи 14 фоиз ва аз 1 январи соли 2027 то ба 13 фоиз паст карда мешавад, ки камшавии меъёр нисбат ба Кодекси андози амалкунанда мутаносибан 3 фоиз, 4 фоиз ва 5 фоизро ташкил медиҳад.

- бо мақсади дастгирии давлатии истеҳсолкунандагони маҳсулоти кишоварзӣ меъёри пасткардашудаи андоз аз арзиши иловашуда аз фурӯши маҳсулоти кишоварзии истеҳсоли дохилӣ ва коркарди маҳсулоти кишоварзӣ бо меъёри 5 фоиз пешбинӣ карда шуд, ки камшавии меъёр нисбат ба Кодекси андози амалкунанда 13 фоизро ташкил медиҳад.

Инчунин, ҷиҳати дастгирии субъектҳои сайёҳӣ меъёри андоз аз арзиши иловашуда нисбат ба хизматрасониҳои меҳмонхонавӣ низ 7 фоиз (меъёри пасткардашуда) пешбинӣ гардид, ки нисбат ба меъёри амалкунанда 11 фоиз кам мебошад. Илова бар ин, ҷиҳати зиёд намудани ҷойҳои корӣ меъёри андози иҷтимоӣ барои корфармоён аз 25 фоиз ба 20 фоиз паст карда шудааст.

Дар Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон дар таҳрири нав имтиёзҳои андозии амалкунанда нигоҳ дошта шуда, ҳамзамон, дар он як қатор имтиёзҳо ва сабукиҳои иловагӣ, инчунин, тағйироту навгониҳо пешбинӣ карда шудааст. Аз ҷумла андоз аз истифодабарандагони роҳҳои автомобилгард аз номгӯи андозҳо хориҷ гардида, андоз аз ғоида бо андоз аз даромад ва андоз аз воситаҳои нақлиёт бо андозҳо аз молу мулк муттаҳид карда шуданд. Ҳамчунин, шумораи умумии андозҳо аз 10 намуд ба 7 намуд кам карда шудааст.

Меъёрҳои андози даромади шахсони воқеӣ аз меъёри 8 ва 13 фоиз бо меъёри 12 фоиз иваз карда шуда, тарҳи шахсӣ (маблағи аз андозбандӣ озод) ба ҷойи як нишондиҳанда барои ҳисобҳо дар ҳаҷми ду нишондиҳанда барои ҳисобҳо пешбинӣ гардидааст, ки он ҳам ба манфиати андозсупоранда мебошад.

Меъёри андоз аз даромади шахсони ҳуқуқӣ (андоз аз ғоида) барои ташкилотҳои молиявӣ қарзӣ ва ширкатҳои мобилӣ ба андозаи 20 фоиз, яъне аз меъёри амалкунанда 3 фоиз камтар ва барои дигар намуди ғайриҷамъиятӣ меъёри 18 фоиз, яъне аз меъёри амалкунанда 5 фоиз камтар, пешбинӣ карда шудааст.

Меъёрҳои андоз аз арзиши иловашуда аз 18 фоиз то ба 15 фоиз паст карда шуд. Дар баробари ин, аз 1-уми январи соли 2022 то 1-уми январи соли 2027 давра ба давра аз 15 то ба 13 фоиз паст намудани меъёри ин намуди андоз пешбинӣ гардидааст.

Меъёри андози иҷтимоӣ барои суғуртакунандагон (ба истиснои ташкилотҳои буҷетӣ) аз 25 фоиз ба 20 фоиз паст карда шудааст. Супорандагони андози низоми содакардашуда ҳуқуқ доранд ихтиёран барои

бақайдгирӣ ҳамчун супорандаи ААИ мутобиқи талаботи низоми умумии андозбандӣ ба мақомоти андоз ариза пешниҳод намоянд.

Дар Кодекси андоз дар таҳрири нав мушаххас муайян шуд, ки тайёр намудани маҳсулоти кишоварзӣ барои фурӯш (ба навъҳо чудо намудан ва банду баст кардан, якҷоянамоии маҳсулоти гуногуни кишоварзӣ, ки рамзи молии он тағйир намеёбад), забҳи чорво ва ҷудонамоии он, тозакунӣ ва хушконидаи ғалла, ғалладонагиҳо ва зироатҳои техникӣ (ба истиснои пахта) дар вазни аввалияи қабулшуда, омода намудани тухмии маҳсулоти кишоварзӣ дар шароити табиӣ, хушконидаи зироатҳои сабзавотӣ ва мева, сулфурдихӣ (дуднамоӣ) дар шароити табиӣ коркарди саноати маҳсулоти кишоварзӣ мансуб намешавад.

Барои дар амал татбиқ намудани ин дастуру супоришҳои Паёмии Пешвои миллат, муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон ва талаботи Кодекси андоз дар таҳрири нав кормандони мақомоти дахлдор ва андозсупорандагонро зарур аст, ки чораҳои зарурӣ андешанд.

Бояд қайд намуд, ки бо мақсади саноатикунории босуръати кишвар, рушди соҳибкориву сармоягузорӣ ва ба ин васила ташкил кардани ҷойҳои нави корӣ, дар Кодекси андоз дар таҳрири нав, ки аз якуми январи соли 2022 мавриди амал қарор гирифт, аввалин маротиба дар даврони соҳибистиклолӣ, на танҳо имтиёзу сабукиҳои махсус нигоҳ дошта мешаванд, балки бо вучуди таъсири манфии онҳо ба қисми даромади буҷети давлатӣ, боз иловатан сабукиҳои зиёд пешниҳод гардиданд. Яъне ҳадафи давлат беҳтар кардани шароити зист ва баланд бардоштани сатҳу сифати зиндагии мардум мебошад. Дар ин ҷода, 3 ҳуҷҷати стратегияи паст кардани сатҳи камбизоатӣ, 2 барномаи баланд бардоштани сатҳи некӯаҳволии мардум ва стратегияи дарозмуддати рушди кишвар қабул ва амалӣ гардида, ҳоло татбиқи Стратегияи миллии рушд барои давраи то соли 2030 ва 176 барномаи давлатӣ идома дорад. Дар натиҷаи корҳои анҷомдодашуда ва амалисозии стратегияву барномаҳои зикргардида дар зарфи солҳои истиклолият дар мамлакат беш аз 3,3 миллион ҷойҳои кории доимӣ ва мавсимӣ таъсис дода шуда, шароити зиндагии сокинони мамлакат тадричан беҳтар гардида истодааст. Аз ҷумла музди миёнаи меҳнат 87 баробар, андозаи нафақа 80 баробар ва даромади пулии аҳоли 75 баробар афзоиш ёфта, ҳадди ақалли музди меҳнат аз 1-уми июли соли 2022-юм 50 фоиз зиёд карда, андозаи он дар ҳаҷми 600 сомонӣ муқаррар карда мешавад. Дар натиҷаи татбиқи сиёсати самарабахши молияи давлатӣ, аз ҷумла дар самти таъмини суботи молиявӣ, такмили низоми андозбандӣ ва баланд бардоштани самаранокии идораи молияи давлатӣ ҳаҷми даромади буҷети давлатӣ дар солҳои соҳибистиклолӣ мунтазам афзоиш ёфт. Дар идомаи ин раванд, соли 2022 даромади буҷети давлатӣ дар ҳаҷми 33 миллиард сомонӣ пешбинӣ

гардидааст, ки нисбат ба соли 2021-ум 19,4 фоиз зиёд мебошад. Ҳамчунин, хароҷот ба соҳаҳои иҷтимоӣ сол ба сол зиёд шуда, соли 2022 ҳиссаи он дар ҳаҷми умумии хароҷоти буҷети давлатӣ ба 43,8 фоиз баробар мегардад.

АДАБИЁТ

1. Гулов Ш.М. Назарияи иқтисодӣ / Душанбе 2021.
2. Х.Қ. Чумабоев, Т.С. Исломов, Ф.К. Убайдуллоев, Б.Қ. Чурахонзода, Қ.М. Муқимов /Душанбе «Ирфон» 2019.
3. Барр, Р. Политическая экономия: в 2 т. Т.2: пер. с фр. М. Международ. отношения, 1995.
4. Блауг, М. Экономическая мысль в ретроспективе: пер. с англ., 4-е изд. М.: ДелоЛтд, 1994.
5. Долан, Э. Дж. Макроэкономика / СПб., 1994.
6. Жид, Ш. История экономических учений: пер. с фр. / М.: Экономика, 1995.
7. Кейнс, Дж. М. Общая теория занятости, процента и денег. М.: Гелиос АРВ, 1999.
8. Классики кейнсианства: в 2 т. М.: Экономика, 1997.
9. Маркс, К. Соч. Т. 4. / К. Маркс, Ф. Энгельс.
- 10.Пансков, В. Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации: учебник для вузов. 7-е изд., доп. и перераб. М.: МЦФЭР, 2006.
- 11.Шумпетер, Й. А. Капитализм, Социализм и Демократия. М.: Экономика, 1995.
- 12.Тарасова, В. Ф. Налоги и налогообложение: учебное пособие / В.Ф. Тарасова, Т.В. Савченко, Л.Н. Семькина. 2-е изд., испр. и доп. М.: КНО-РУС, 2005.
- 13.С.Айнӣ Ёддоштҳо. Куллийт, ҷ-ҳои 6 – 7.
- 14.С.Айнӣ Таърихи Инқилоби Бухоро. Душанбе 1897,
- 15.Алексеев М. М. Взгляд на развитие учения о налоге. Харьков, 1870.
- 16.Аникин А. В., Аникин В. А. Уилям Петти. М., 1986
- 17.Баранова Л.Г., Врублевская О. В., Косарева Т. Е. и др, Бюджетный процесс в Российской Федерации. М., 1998.
- 18.Боголепов Д. П. Краткий курс финансовой науки.
- 19.Борисов Г. Ф. Экономическая теория. М.: Юрист, 1999.
- 20.Буковецкий А. И. Введение в финансовую науку.
- 21.Бутков Д. К реконструкции финансовой системы (Вестник финансов.
- 22.Всемирная история экономической мысли. М.: Мысль, 1988, т. II.
- 23.Ғафуров Б.Ғ. Тоҷикон, Душанбе, 2020.
- 24.Давидович Е. А. Материалы для характеристики экономики и социальных отношений в Средней Азии XVI в. – ИООН АН Тадж. ССР, 1961/(24).
- 25.Иброҳим Умарзода. Ориён. – Душанбе, 2002.
- 26.Исломов С.И. Очерки истории экономической мысли таджикского

27. народа эпохи феодализма. – Душанбе, 2002.
28. Исломов С.И. Экономическая система восточного феодализма и
29. ее отражение в трудах таджикских мыслителей. – Д., 2000.
30. История таджикского народа. Том IV, Д., 2004.
31. Куръони Карим. Тарчма ва зоҳоти Ҳочӣ Аббоси Бобоназар. Д., 2003.
32. Марк К., Энгельс Ф. Соч., 2-е изд.
33. Марьянин Г. Л. Налоговая система СССР. – М., 1952.
34. Милгаузен О. Б. Финансовое право. М., 1966.
35. Мировая экономика и международные отношения, 1999, №8.
36. Налоговый кодекс Российской Федерации. М., 1999.
37. Пансков В. Г. Налоги и налогообложение в Российской Федерации.
38. Семёнов А. А. По границам Бухары и Афганистана (путевые очерки 1898 г.). // Исторический вестник, т. 87, 1902.
39. Сисмонди С. Новые начала политэкономии. М., 1897.
40. Соболев М. Н. Очерки финансовой науки. Пг., 1925.
41. Тривус А. А. Налоги как орудие экономической политики. Боку, 1925.
42. Тухтаметов Т. Г. Аграрные отношения в Центральном и Юго-
43. Восточном Таджикистане в первые годы установления Советской власти
44. (1920 – 1924 гг.)- Д., 1989.
45. Эберг К.Т. Очерки финансовой науки, Ярославл, 1893.
46. Экономика. Под ред. А. С. Булатова. М., БЕК, 1997.
47. Яснополский Л. Н. Государственные расходы и доходы. М., 1921.
48. Г.Д. Торопыгин Теория и история налогообложения / Самара 2009.
49. Н. Г. Леонова История и теория налогообложения / Хабаровск
Издательство “ТОГУ” 2016.
50. Власова, М.С. Налоги и налогообложение: Учебное пособие / М.С. Власова, О.В. Суханов. - М.: КноРус, 2018. – 256с.
51. Евстигнеев, Е. Налоги и налогообложение: Учебное пособие / Е. Евстигнеев. - СПб.: Питер, 2017.
52. Налоги и налогообложение. Учебник / Под ред. Майбурова И.А. - М.: Юнити, 2019.
53. Евстигнеев, Е. Налоги и налогообложение: Учебное пособие / Е. Евстигнеев. - СПб.: Питер, 2017.
54. Конституция Республики Таджикистан //от 6 ноября 1994 года.
55. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон, бо назардошти тағйири иловаҳо. 01.01.2017 / Душанбе «Шарқи озод». 2017 с.
56. Кодекси андози Ҷумҳурии Тоҷикистон // Душанбе “Нашриёти муосир” 2022.

57. Кодекси граждании Ҷумҳурии Тоҷикистон (Қисми сеюм) / Ахбори
Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон с. 2005.